

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
GƏNCƏ BÖLMƏSİ

100

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
GƏNCƏ QUBERNİYASINDAN OLAN
DÖVLƏT XADİMLƏRİ

GƏNCƏ-2018

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
GƏNCƏ BÖLMƏSİ**

*AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
GƏNCƏ QUBERNİYASINDAN
OLAN DÖVLƏT XADİMLƏRİ*

**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
100 illiyinə həsr olunur**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Gəncə Bölməsinin Rəyasət Heyətinin 07 may
2018-ci il tarixli №05/05 nömrəli qərarı ilə
çap olunur.*

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Gəncə - 2018

112695

- Layihə rəhbəri:** Fuad Əliyev - AMEA Gəncə Bölməsinin sədri, akademik
- Tərtib edənlər:** Elnur Həsənov - AMEA Gəncə Bölməsinin baş mütəxəssisi
Ayaz Hüseynov - AMEA Gəncə Bölməsi "İctimaiyyətlə əlaqələr" şöbəsinin mütəxəssisi
Mətanət Əliyeva - AMEA Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutunun elmi katibi
- Rəyçi:** Həsənbala Sadıqov - AMEA Gəncə Bölməsinin "Tarix" şöbəsinin müdiri, professor
- Redaktorlar:** Nailə Mirzəyeva - AMEA Gəncə Bölməsinin "İnformasiya Texnologiyaları" şöbəsinin baş mütəxəssisi
Təranə Verdiyeva - AMEA Gəncə Bölməsi "Nizami Gəncəvi Mərkəzi"nin şöbə müdiri

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə quberniyasından olan dövlət xadimləri. Gəncə, 2018. 350 səh.

Monoqrafiyada Müsəlman Şərqində və Türk dünyasında yaranmış ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə Quberniyasını təmsil edən görkəmli dövlət xadimlərini yetişdirən mühitin siyasi-ictimai və sosial-iqtisadi əsasları tədqiq edilmişdir. İlk dəfə olaraq bu görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri sistemli surətdə araşdırılmışdır. Kitabda çoxsaylı elmi ədəbiyyatlardan, arxiv sənədlərindən və tarixi mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Monoqrafiya vətən tarixi ilə bağlı araşdırmalar edən alimlər, tədqiqatçılar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İJBN 5 – 8066 – 1638 – 4
1401000000
655 (07) – 2004

«ELM» nəşriyyatı, 2018

1918-ci ildə, may ayında Azərbaycanda, müsəlman aləmində ilk Demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Azərbaycan xalqının həyatında böyük hadisə baş verdi. Xalqımız, millətimiz müstəqillik, sərbəstlik iradəsini dünyaya nümayiş etdirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün qısa ömürlük dövründə dəyərli fəaliyyət göstərmişdir və Azərbaycan xalqının müstəqil olmaq iradəsini nümayiş etdirmişdir. Biz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətini, onun qurucuları Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşının, Fətəli xan Xoyskinin, Nəsim bəy Yusifbəylinin, Həsən bəy Ağayevin və digərlərinin xidmətlərini böyük minnətdarlıq hissi ilə qeyd edirik.

**Ümummilli lider
Heydər Əliyev**

100 il bundan əvvəl müsəlman aləmində ilk dəfə olaraq demokratik respublika yaradılmışdır. Azərbaycan xalqı haqlı olaraq fəxr edir ki, bizim xalqımız bu respublikanı yaradıb. Bu, tarixi hadisədir, xalqımız üçün və dünya miqyasında tarixi hadisədir. Azərbaycan xalqı müstəqilliyə qovuşurdu. Dünya miqyasında birinci müsəlman demokratik respublikası Azərbaycanda yaradılmışdır. Bu, özlüyündə xalqımızın nə qədər mütərəqqi və istedadlı olduğunu bir daha göstərirdi.

Azərbaycan dövləti və xalqı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə, onun qurucularının xatirəsinə böyük hörmətlə yanaşır.

***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev***

**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
100 illik yubileyi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Sərəncamı**

2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur.

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü

və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı, eyni zamanda milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumalarına və Müəssislər məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər.

Bununla yanaşı, Rusiyada çarizmin süqutundan sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə keçmiş imperiya ərazisində mürəkkəb geosiyasi vəziyyət yaranmışdı. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdirdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü.

Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Cümhuriyyət parlamentinin il yarımliq fəaliyyəti boyunca qəbul etdiyi qanunlar milli dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi inkişafa, mədəniyyət və maarif sahələrində sürətli irəliləyişə imkan verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn subyekti olması 1920-ci ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadiq qaldığını göstərdi, Xalq

Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi. Xalqımız Cümhuriyyətin istiqlalını dünyaya yaydığı 28 May gününü həmin vaxtdan Respublika Günü olaraq təntənə ilə qeyd edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli dövlətçilik salnaməsini müstəsna dərəcədə zənginləşdirmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illik yubileyi respublikada dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaranmasının 100 illik yubileyi münasibətilə xüsusi iclasın keçirilməsi tövsiyə edilsin.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev
Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il.*

**2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında
“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili”
elan edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Sərəncamı**

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır.

2018-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü tamam olur. Bu əlamətdar hadisənin dövlət səviyyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və

ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

2018-ci il Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilsin.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev
Bakı şəhəri, 10 yanvar 2018-ci il.

Azərbaycan Respublikası
Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti Başçısının
Sərəncamı

№ 8

"13" fevral 2018-ci il

"Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamının və "2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili" elan edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 10 yanvar tarixli Sərəncamının icrasını təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 16 yanvar tarixli, 24s №-li Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinin keçirilməsinə dair Tədbirlər Planı"na müvafiq olaraq **qərara alıram:**

1. Gəncə şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubiley tədbirlərinin keçirilməsi üçün aşağıdakı tərkibdə **komissiya yaradılsın:**

Komissiyanın sədri:

Elmar Vəliyev

Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətinin
başçısı

Komissiya sədrinin müavinləri:

<i>Elnur Rzayev</i>	Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının birinci müavini
<i>Naqif Həmzəyev</i>	YAP Gəncə Şəhər Təşkilatının sədri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı
<i>Fuad Əliyev</i>	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin sədri, akademik

Komissiyanın üzvləri:

<i>Nizami Hacıyev</i>	Gəncə Şəhər Nizami Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı
<i>Eldəniz Xudiyev</i>	Gəncə Şəhər Kəpəz Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı
<i>Pərvin Kərimzadə</i>	Gəncə Dövlət Universitetinin Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru, dosent, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı
<i>Mikayıl Zeynalov</i>	Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının müavini
<i>Rafiq Şəfiyev</i>	Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının müavini
<i>Sevda Qurbanəliyeva</i>	Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının müavini

Kamil Quliyev

Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı Aparatının Ərazi idarəetmə və yerli özünüidarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri

Xəqani Əbdüləzimov

Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı Aparatının Hüquq şöbəsinin müdiri

Flora Zeynalova

Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı Aparatının Sənədlərlə və vətəndaşların müraciətləri ilə iş şöbəsinin müdiri

Əli Rüstəmli

Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı Aparatının Memarlıq və tikinti şöbəsinin müdiri

Həsən Məmmədov

Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı Aparatının İctimai-siyasi və humanitar məsələlər şöbəsi müdirinin müavini, dini qurumlarla işin təşkilatçısı

Faiq Şabanov

Gəncə Şəhər Baş Polis İdarəsinin rəisi

Fazil Həsənəliyev

Gəncə Şəhər Prokuroru

Əli Əliyev

Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti Gəncə Şəhər İdarəsinin rəisi

Yaşar Abdullayev

Kəpəz Bələdiyyəsinin sədri

Qoşqar Məmmədov

Nizami (Gəncə ş.) Bələdiyyəsinin sədri

<i>İbrahim Cəfərov</i>	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor
<i>Yusif Yusibov</i>	Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru, professor
<i>Akif Süleymanov</i>	Azərbaycan Texnologiya Universitetinin rektoru, professor
<i>Zakir Hüseynov</i>	Gəncə şəhər Təhsil İdarəsinin müdiri
<i>Əlikram Məmmədov</i>	Gəncə şəhər Səhiyyə İdarəsinin rəisi, professor
<i>Sənan Hacıyev</i>	Gəncə Regional Mədəniyyət və Turizm İdarəsinin rəisi
<i>Müşfiq Cəfərov</i>	Gəncə şəhər Gənclər və İdman Baş İdarəsinin rəisi
<i>Fəxrəddin Zeynalov</i>	Gəncə Dövlət Regional Kollecin direktoru
<i>Mehman Rzayev</i>	Gəncə Tibb Kollecinin direktoru
<i>Ruziyə Rəhimova</i>	Gəncə Musiqi Kollecinin direktor əvəzi
<i>Xəlil Yusifli</i>	AMEA-nın Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzinin direktoru, Gəncə Dövlət Universitetinin professoru
<i>Mübariz Yusifov</i>	Gəncə Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin dekanı, professor

<i>Həsənbala Sadıqov</i>	AMEA-nın Gəncə Bölməsinin "Azərbaycan tarixi" şöbəsinin müdiri, Gəncə Dövlət Universitetinin professoru
<i>Emma Aslanova</i>	Gəncə Dövlət Universitetinin "Azərbaycan tarixi" kafedrasının müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<i>Vüsalə Veysəlova</i>	Gəncə Dövlət Universitetinin "Ümumi tarix" kafedrasının müdiri, tarix elmləri namizədi, dosent
<i>Cavid Bağırzadə</i>	Gəncə Dövlət Universitetinin "Azərbaycan tarixi" kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
<i>Azad Bayramov</i>	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin "İctimai elmlər və multikulturalizm" kafedrasının müdiri, dosent
<i>Hüseyn Budaqov</i>	YAP Gəncə şəhər Təşkilatının şöbə müdiri, Azərbaycan Texnologiya Universitetinin "İctimai elmlər və multikulturalizm" kafedrasının dosenti
<i>Elnur Həsənov</i>	AMEA Gəncə Bölməsinin elmi işçisi
<i>Mətanət Əliyeva</i>	AMEA Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutunun elmi katibi
<i>Samir Cəfərov</i>	Gəncə Dövlət Filarmoniyasının direktoru, Xalq artisti

Əli Qasımov	Gəncə Dövlət Dram Teatrının direktoru
Fərmayıl Paşayev	Gəncə Dövlət Kukla Teatrının direktor əvəzi
İradə Gözəlova	Gəncə Dövlət Dram Teatrının baş rejissoru
Əli Məmmədov	Gəncə şəhər Mənzil – Kommunal Təsərrüfatı İstehsalat Birliyinin rəisi
Solmaz Məmmədova	Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Gəncə filialının direktoru
Murad Səttərov	Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı yanında Gəncə Avtomobil Nəqliyyatı ilə Sərnişindaşıma İdarəsinin rəisi
Qalib Bağirov	Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı Gəncə Bölməsinin sədri
Xəzəngül Hüseynova	Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Gəncə Bölməsinin sədri
Məmməd Cəfərov	Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı Gəncə Bölməsinin katibi
Rəfiqə Sadıqova	“Gəncənin səsi” qəzetinin baş redaktoru
İrina Kalaşnikova	“Novosti Qyandji” qəzetinin redaktoru
Fuad Cabbarov	ARB “Kəpəz” telekanalının baş direktoru

2. Gəncə şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar “Tədbirlər Planı” təsdiq edilsin (əlavə olunur).
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı müvafiq tərtibat işlərinin görülməsini, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin Gəncə şəhərində yaşamış olduqları ünvanlara həkk olunmuş xatirə lövhələrinin təmir edilməsini və həmin ərazilərdə abadlıq işlərinin aparılmasını təmin etmək Mənzil-Kommunal Təsərrüfatı İstehsalat Birliyinə tapşırılsın.
4. Sərəncam imzalandığı gündən qüvvədədir.
5. Sərəncamın icrasına nəzarəti öz üzərimə götürürəm.

Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı

Elmar Vəliyev

Gəncə şəhəri, 13 fevral 2018-ci il.

ÖN SÖZ

Dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Gəncənin bəşəriyyətin elm və mədəniyyət tarixinə bəxş etdiyi mütəfəkkirlər və tarixi şəxsiyyətlər şəhərin böyük bir inkişaf mərhələsi keçdiyini sübut edir.

Şəhər təbii fəlakətlər, müharibələr nəticəsində beş dəfə yerini dəyişmiş və yenidən bərpa edilmişdir. Dünya muzeylərində qorunan arxeoloji və etnoqrafik materiallara, qədim kitabxanalarda saxlanılan tarixi mənbələrə görə şəhər eramızdan əvvəl ikinci minillikdə mövcud olmuşdur.

Haqq-ədalət rəmzi olan tərəzi bürcü altında dünyaya vaqə olmuş Gəncə şəhərində tarixi reformaların baş verməsi burada dövlətə və dövlətçiliyə münasibətin yüksək səviyyədə olmasını sübut edir.

Müsəlman Şərqi ilk demokratik dövlətinin paytaxt şəhəri olmuş Gəncə, həm də dövlətçilik tariximizdə qədim Atropatena və Albaniya dövlətlərinin ən qədim mərkəzlərindən biri olmuşdur. Ərəb xilafəti, Şəddadilər dövləti, Səlcuqilər, Azərbaycan Atabəylər dövləti, Eldəgizlər və Səfəvilər dövlətlərinin mövcud olduqları dövrlərdə mühüm paytaxt şəhərlərindən hesab edilmiş, Gəncə bəylərbəyliyi və Gəncə xanlığının mərkəzi olmuşdur. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Çar Rusiyası imperiyasının tərkibinə ilhaq edildikdən sonra da Gəncə əsas siyasi, elmi, mədəni və sənaye mərkəzlərindən biri kimi inkişaf etmiş, milli-mənəvi dəyərlərin, milli qürur və vətənpərvərliyin əsas ideoloji ocaqlarından biri olmuşdur.

Türk dünyasının və Şərqi ilk parlament əsaslı demokratik dövlətinin birinci paytaxtı olmuş Gəncə şəhərinin hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təsis

edilməmişdən əvvəlki inkişafının həm siyasi-ictimai, həm də sosial-iqtisadi, mədəni əsasları olmuşdur. Bu demokratik dövlətin ali qanunverici orqanı olan Parlamentinin ilk sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun, ilk baş naziri Fətəli xan Xoyskinin, ilk təhsil naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin, ilk səhiyyə naziri Xudadat bəy Rəfifbəylinin, ilk daxili işlər naziri və Türkiyədə səfirimiz Xəlil bəy Xasməmmədovun, ilk xüsusi xidmət orqanlarının rəhbərləri olmuş Məmmədbağır bəy və Nağı bəy Şeyxzamanlıların, ilk Dövlət Dumasının deputatı, xarici işlər nazirinin müavini İsmayıl xan Ziyadxanlı və görkəmli diplomat Adil xan Ziyadxanlının, onlarla digər görkəmli şəxsiyyətlərin, dövlət və ictimai xadimlərin məhz qədim Gəncə torpağında yetişmələrinin əsas səbəbi burada yüzilliklər boyu mövcud olmuş yüksək elm, təhsil və mədəniyyətin varislik əsasında qorunub nəsil-dən-nəslə ötürülməsidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk və yeganə sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov Rusiya imperiyasında Peterburq universitetində çalışmış ilk Azərbaycanlı professor, bu ali təhsil ocağının Şərqşünaslıq kafedrasının yaradıcısı və rəhbəri Mirzə Cəfər Topçubaşovun şəərəfli şəcərəsinin nümayəndəsi, ilk xüsusi xidmət orqanlarının rəhbərləri olmuş Məmmədbağır bəy və Nağı bəy Şeyxzamanlılar dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri şeyx Nizami Gəncəvinin nəslinin davamçıları olmuşlar.

XX əsrin birinci yarısında belə bir demokratik dövlət yaradan bu şəxsiyyətlərin doğulub boya-başa çatdıqları Gəncə şəhərində hələ ilk orta əsrlər dövründə məktəb-mədrəsələr mövcud olmuş, burada "Şəfa ocaqları" adlanan elm, mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərmiş, orta əsrlər dövrünün ən böyük kitabxanaları olmuş və burada

görməli müəllimlər tədris aparmışlar. Təsadüfi deyildir ki, ölkəmizdə ilk elmi-tədqiqat institutlarının yaradıldığı qədim Gəncə şəhərində Azərbaycanın ilk və yeganə Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyası fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratıcıları olmuş görkəmli şəxsiyyətlər, dövlət xadimləri də məhz şəhərin çoxəsrlik yüksək elmi-intellektual və mədəni potensialının əsasında təşəkkül tapmışlar. Çünki, hələ XIX əsrin ikinci yarısında Gəncə şəhərində o dövrün ən mükəmməl təhsil ocaqları hesab edilən gimnaziyalar, “rus-tatar” məktəbləri və “üsuli-cədid” təhsil ocaqları fəaliyyət göstərirdi. Hətta Gəncədə kişi gimnaziyası ilə yanaşı, ayrıca qadın gimnaziyası var idi.

Şəhərdə mövcud olan bu yüksək elm və təhsil mühiti ilə yanaşı, Gəncənin köklü şəcərələrinin nümayəndələri öz istedadlı övladlarının o dövrdə Rusiya İmperiyası və Avropanın nüfuzlu universitetlərində təhsil almalarına şərait yaradırdılar. Bu səbəbdən də XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Moskva, Peterburq, Paris, Berlin, Sarbonna, Praqa, Odessa, Xarkov universitetlərində yüksək ali təhsil almış görkəmli şəxsiyyətlərimiz əvvəlcə Rusiya Dövlət Dumasına, Müəssislər Məclisinə keçirilmiş seçkilərdə xalqımızı təmsil etmək haqqını qazanmışlar. Sonra isə Qərbi dünyasının və bütövlükdə ümumbəşəri dəyərləri dəridən əxz etmiş bu əvəzsiz dühalar Müsəlman Şərqi üçün ilk demokratik dövlətini qurmuş, onu Parisdə Versal Sülh Konfransında dünyaya tanıtmış, bir sıra mühüm əhəmiyyətli tarixi qərarlar, hüquqi dövlət aktları qəbul edilməsinə nail olmuşlar.

Məhz dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq milli üçrəngli bayrağımızın, ərazi bütövlüyümüzün, himnimizin, gerbimizin, milli pul vahidlərimizin, ordu

quruculuğumuzun, ana dilimizin dövlət səviyyəsində təsbit edilməsi kimi çoxsaylı tarixi nailiyyətlərimiz bu şəxsiyyətlərin sayəsində əldə edilmişdir.

Xalqımızın xilaskarı, Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir:

“1918-ci ildə, may ayında Azərbaycanda, müsəlman aləmində ilk Demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Azərbaycan xalqının həyatında böyük hadisə baş verdi. Xalqımız, millətimiz müstəqillik, sərbəstlik iradəsini dünyaya nümayiş etdirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün qısa ömürlük dövründə dəyərli fəaliyyət göstərmişdir və Azərbaycan xalqının müstəqil olmaq iradəsini nümayiş etdirmişdir. Biz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətini, onun qurucuları Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşının, Fətəli xan Xoyskinin, Nəsim bəy Yusifbəylinin, Həsən bəy Ağayevin və digərlərinin xidmətlərini böyük minnətdarlıq hissi ilə qeyd edirik”.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil dövlət kimi təşəkkül tapmasının bir sıra mühüm sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi əsasları vardır.

1905-1907-ci illərdə məhz Gəncə şəhərində ilk müstəqil ictimai birliklər, siyasi qurumlar və xeyriyyə cəmiyyətləri yaradılmışdır. Bunların sırasında yalnız Gəncə vilayətinin deyil, bütövlükdə Azərbaycan ərazisində yaşamış soydaşlarımızın hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınması, insanlar arasında sülh və bərabərliyin bərqərar edilməsi məqsədilə yaradılmış “Difai”, “İttihad”, “Ədəmi-Mərkəziyyət” kimi birlikləri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Ehtiyacı olanlara təmənnəsiz yardım edilməsi, erməni terrorundan əziyyət çəkmiş soydaşlarımıza hərtərəfli

köməklik göstərilməsi məqsədilə fəaliyyət göstərən xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaranması isə, əslində XIX əsrin sonu – XX əsrin birinci yarısından xeyli əvvəlki çoxəsrlik ənənələrə istinad edən birliklərdən qaynaqlanmışdır. XX əsrin birinci yarısında isə bu cür cəmiyyətlərin fəaliyyət dairəsi daha da genişlənmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Gəncədə kifayət qədər yüksək xarici kapitalın formalaşması üçün şərait yaranmışdır. Xüsusilə də XIX əsrin əvvəllərindən etibarən buraya köçürülən alman sahibkarlarının bu qədim şəhərdə öz istehsal sahələrini inkişaf etdirməyə maraqları yüksək olmuşdur.

Dahilər yurdu Gəncə həm də qədim İpək yolu üzərində yerləşən, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı sürətlə inkişaf edən şəhər kimi daim multikultural dəyərlərin, birgəyaşayış mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərin mühafizə edildiyi mərkəz kimi əhəmiyyətini qorumuşdur.

XIX əsrin birinci yarısında Gəncə və Gəncəbasar bölgəsinin ictimai-siyasi həyatı ilə yanaşı, sosial-iqtisadi həyatında da əhəmiyyətli inkişaf meylləri güclənmişdir.

İlk növbədə, bu bölgəyə hələ 1819-1820-ci illərdə Avropanın ən sivil xalqlarından biri olan almanlar köçürülmüşdür. Almaniyadan əhalinin ölkəmizin məhz qərb bölgəsinə köçürülməsi heç də təsadüfi deyildir.

Bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, ölkəmizə köçürülmüş alman məskənlərinin nümayəndələri həm də özləri ilə təkmil manufaktura istehsalını, zavod və fabriklə texnologiyası ilə əvəz edə bilən müasir texnologiyalar da gətirirdilər.

Məsələn, artıq 1869-1874-cü illərdə ölkəmizdə ilk dəfə olaraq Kiçik Qafqazda dəmir yolu xəttinin, eyni zamanda əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində teleqraf,

peşəkar poçt daşımaları xətlərinin yaradılması ilə Gəncə və onun ətraf bölgəsinin sənaye üsulu ilə inkişafında əhəmiyyətli uğurlara imza atılmışdır.

Bundan əlavə, aqrar sahədə öz dövrü üçün innovativ əhəmiyyətə malik texnologiyarı uğurla tətbiq edən, tullantısız istehsalın bünövrəsini qoyan almanlar məhz Gəncə kimi yüksək intellektual potensiala, yüksək multikultural ənənələrə, daim inkişafa hazır olan mühitə sahib bölgədə yaşayıb-yarada bilirdilər. Bu səbəbdən də müsəlman Şərqi ilk demokratik dövlət qurucularının yetişdikləri mühitə sahib olan Gəncə və Gəncəbasarda almanlar sənaye ilə yanaşı, buranın elmi, təhsili, mədəniyyəti ilə maraqlanmağa, öz yaradıcı ideyalarını həyata keçirməyə başladılar. Bununla da Gəncədə tədricən formalaşmış beynəlxalq əlaqələrinin yeni mərhələsi başlamışdır. Alman, sonradan isə İsveç, Fransa kapitalının bu bölgəyə axınının əsası qoyuldu. Gəncə ətrafında zəngin təbii şəraitin, gil yataqlarının, Kiçik Qafqaz ərazisində filiz və qeyri-filiz mənbələrinin istismarının “Simens qardaşları” sənaye birliyi tərəfindən başlanması və sənaye üsullarının tətbiqi bölgəyə beynəlxalq səviyyədə marağı daha da artırdı və yeni bir ziyalı sinfinin yaranmasına səbəb oldu.

Heç də təsadüfi deyil ki, 1918-ci il mayın 28-də özlünün müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci paytaxtı Gəncə şəhəri olmuşdur. Bu, müsəlman Şərqi və Türk dünyasında yaradılmış ilk demokratik dövlət idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci ilin 16 iyun tarixindən 15 sentyabrına qədər Gəncədə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövr ərzində dövlətçilik tariximiz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən çoxsaylı mühüm siyasi və sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik 210-dan çox hüquqi

aktlar və qərarlar məhz Gəncə şəhərində qəbul olunmuşdur.

1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə Qafqaz İslam Ordusu yaradılmış və görkəmli türk hərbi xadimi Nuru Paşa və general Səməd bəy Mehmandarovun rəhbərlik etdikləri qoşun hissələri ilə birlikdə Azərbaycanı erməni və bolşevik birləşmələrinin həyata keçirdikləri amansız soyqırımından xilas etmişdir. Gəncəyə cəmi üç yüz nəfərlik hərbi dəstə ilə gəlmiş Nuru Paşa burada toplanmış 30 minə qədər vətənpərvər sakinlərdən ibarət böyük bir ordu ilə Bakıya doğru irəliləmiş, yol boyu ölkəmizin şəhər və kəndlərini quldur, işğalçı, bolşevik-daşnak qüvvələrindən təmizləyərək, 1918-ci il 15 sentyabr tarixində Bakı şəhərini işğalçı qoşunlardan tam azad etdi və paytaxt Bakıya köçürüldü.

Nuru Paşa xatirələrində yazırdı:

“Gəncə xalqı türk ordusunu qarşılamaq üçün şəhər meydanına toplanmışdı. Dövlət dairələri və məktəblər tətildə çıxmış, tələbələr əsgərlərin gələcəyi yolun iki tərəfinə düzülmüşdülər. Müharibədə rusların işğal etdiyi Şərqi Anadolu bölgəsindən Cəmiyyəti-Xeyriyyə tərəfindən toplanan kimsəsiz uşaqlardan dörd yaşdan yuxarı olanlar da qarşılama mərasiminə gətirilmişdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki körpələr evlərindən gətirilən bu yavrular, meydanda hazır idilər. Yolun və meydanın hər iki tərəfinə toplanan qadın, kişi, yaşlı, gənc bütün xalq, əsgərləri coşğuyla alqışlayırdı. Sevincdən hər kəsin gözlərindən yaş gəlirdi. Uşaq evlərindən gətirilən bu cocuqlar əsgərlərə yaxınlaşaraq əllərindən tutur və haralı olduqlarını soruşurdular. O əsnada bir bağırs, çağırış qopdu. Doqquz yaşındakı bir uşaq atasını tanıyıb, ona doğru qaçmağa başladı. Bu qovuşmanı gören Gəncəli türklər Anadoluda bir-birini

itirən və Qafqazda yenidən qovuşan ata-oğulun sevincinə ortaq oldular. Bütün meydan hiçqıra-hiçqıra sevinc göz yaşını töküdü”.

1920-ci il aprel ayının 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti bolşeviklər tərəfindən devrildikdən sonra, ilk dəfə sovetlərə qarşı dövlətçilik, müstəqillik və azadlıq səsinə ucaldan yenə də Gəncə sakinləri oldular. İşğalçı ordunun özbaşınalığı, günahsız insanların güllələnməsi vətənpərvər gəncəliləri rıqqətə gətirdiyindən yadellilərə qarşı tariximizin şanlı səhifəsini təşkil edən Gəncə üsyanı baş verdi.

Dahi Üzeyir bəyin qardaşı Ceyhun Hacıbəyli Gəncə üsyanı haqqında olduqca dolğun və dəqiq fikir söyləmişdir: “Gəncə üsyanı millətimizin şərəf və namusunun yenidən kəsbi, etibar qazandığı bir dastandır. Gəncədə may ayında türk qanı 27 aprel hadisəsi hərəkətində millətimizə atılan ləkəni silib götürdü. Beləliklə, Gəncə öz tarixinin sovet dönəmini üsyanla başlamış oldu”.

Lakin sayca və hərbi təchizat cəhətdən düşməndən qat-qat zəif olan Gəncənin milli mücahidləri qanlı döyüşlərdən sonra məğlub oldular, rus ordusunun yeddi min nəfərdən çox hərbi qüvvəsi məhv edilsə də, iyirmi minə qədər Gəncə düyüşçüləri şəhid oldular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçilik tariximizin şanlı dövrü kimi xalqımız tərəfindən daim yad ediləcək və heç vaxt unudulmayacaq.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını şərtləndirən tarixi şərait, Gəncə quberniyası haqqında tarixi məlumatlar, Gəncənin XX əsrin əvvəllərində olan ictimai, siyasi, sosial və mədəni həyatı, ilk ictimai birliklər və təşkilatlar haqda məlumatlar verilir, Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyəti, Cümhuriyyətin Gəncə dövrü ilə bağlı mühüm faktlar,

burada həyata keçirilmiş ordu quruculuğu və xüsusilə də Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədə təşkil edilməsi ilə bağlı tarixi həqiqətlər aşkarlanır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə quberniyasından olan görkəmli dövlət xadimlərinin çoxşaxəli fəaliyyətləri tarixi sənədlər, arxiv materialları, yerli və xarici elmi mənbələr əsasında sistemləşdirilərək qələmə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və Gəncə şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi ilə bağlı imzaladıqları sərəncamlar kitabda öz əksini tapmışdır.

Kitabın nəşr olunmasında məqsəd o dövrdəki həqiqətləri sadə oxucu kütləsinə çatdırmaq, Gəncə şəhərində gedən tarixi prosesləri yada salmaqdır.

Gələcəkdə oxucular tərəfindən bildiriləcək irad və təkliflərə görə əvvəlcədən təşəkkür edirik.

YELİZAVETPOL (GƏNCƏ) QUBERNİYASI (1868 – 1922)

Qafqaz diyarının idarəçiliyinin dəyişdirilməsi haqqında 1867-ci il 9 dekabr tarixli çar fərmanı əsasında qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhərinin adı dəyişdirilərək Yelizavetpol adlandırılmış və eyni adlı quberniya yaradılmışdır.

Bakı quberniyasından Şuşa və Nuxa qəzaları, Tiflis quberniyasından Yelizavetpol qəzası, İrəvan quberniyasından ləğv edilmiş Ordubad qəzasının bir hissəsi Yelizavetpol quberniyasının tərkibinə daxil edildi, yeni Qazax və Zəngəzur qəzaları yaradıldı [35, 197-203].

1867-ci ildə yaradılmış Yelizavetpol quberniyası.

1873-cü ildə Yelizavetpol quberniyası tərkibində Ərəş, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları təşkil olundu. Sonralar Cəbrayıl qəzasına Azərbaycanca qarşı işğalçılıq müharibəsində iştirak etmiş rus zabiti P.M.Karyaginın adı verildi.

Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, Yelizavetpol quberniyasında 4 şəhər (Gorus, Yelizavetpol, Nuxa, Şuşa) və 8 qəza (Ərəş, Cavanşir, Yelizavetpol, Zəngəzur, Qazax, Karyagin, Nuxa, Şuşa) var idi. Yelizavetpol quberniyasının ərazisi 38922,43 kv. verst idi. Quberniyada 1275,131 nəfər əhali yaşayırdı, onların 1213,626 nəfəri yerli sakinlər, 61505 nəfər müvəqqəti yaşayanlar idi. Əhalinin 676377 nəfəri kişi, 598754 nəfəri qadın idi. 156,044 nəfər (12,24%) şəhərlərdə, 1119,087 nəfər (87,76%) qəzalarda yaşayırdı [34, s. 202].

Quberniyanı ilk illərdə hərbi qubernator, 1872-ci ilin martından isə qubernator idarə edirdi. Xanların, bəylərin, ağaların əlində 440,7 min, kəndlilərin əlində 124,3 min desyatin torpaq vardı. Əhali müxtəlif kənd təsərrüfatı sahələri (taxılçılıq, ipəkçilik, üzümçülük, heyvandarlıq və s.), sənətkarlıq sənaye fəaliyyəti və ticarətlə məşğul olurdu. Quberniyada dağ-mədən və əlvan metallurgiya sənayesi müəssisələri (Yelizavetpol və Zəngəzur qəzaları) yerləşirdi. İpəkçiliyin əsas mərkəzi (Nuxa qəzası) də burada idi. Azərbaycan pambığının xeyli hissəsi Yelizavetpol quberniyasının pambıqtəmizləmə zavodlarında emal edilirdi. Üzümçülük və şərabçılıq inkişaf etmişdi. Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) quberniyanın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdu. Fevral inqilabından (1917) sonra Yelizavetpolda və digər qəza şəhərlərində ictimai təşkilatların icraiyyə komitələri yaradılmış, quberniya və onun qəzalarına Müvəqqəti hökumətin komissarları təyin olunmuşdu. Bununla

bərabər Yelizavetpolda Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti də yaranmışdı Eyni zamanda, qəza şəhərlərində (Şuşa, Nuxa, Karyagin və b. də sovetlər təşkil edilmişdi. Sovetlərdə bolşeviklərin nüfuzu zəif idi. Yelizavetpol quberniyası Azərbaycan milli azadlıq hərəkatında mühüm yer tuturdu. 1905-1907-ci illər inqilabı dövründən genişlənən milli-siyasi təşkilatlanma davam edirdi. Milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimləri Nəsim bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasmməədov, Xudadat bəy Rəfibəyli, Həsən bəy Ağayev və b. böyük iş aparırdılar. Nəsim bəy Yusifbəyli 1917-ci ilin martında Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyasının əsasını qoymuşdu. Milli azadlıq hərəkatına qarşı mübarizədə erməni-daşnak və bolşevik siyasi partiya və təşkilatları birləşərək, eyni mövqedən mübarizə aparırdılar. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Bakıda sovet hakimiyyətinin elan edilməsi milli azadlıq hərəkatının gedişində Yelizavetpol quberniyasının mövqeyini daha da möhkəmləndirdi [36, s. 22].

Cənubi Qafqazda Zaqafqaziya komissarlığı təşkil edildikdən sonra Yelizavetpol quberniyasında hakimiyyət milli şuralara keçdi. Milli hərbi hissələrin silahla təmin edilməsi üçün 1918-ci ilin yanvarında Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus qoşunları Şamxor stansiyasında tərkil silah edildi. Apreldə Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaranması elan edildikdə, Yelizavetpol quberniyası onun tərkibinə daxil oldu. Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə quberniya onun əsasını təşkil etdi və Azərbaycan torpaqlarının bütünlüklə azad edilməsinin mərkəzinə çevrildi.

İyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti Yelizavetpola (Gəncəyə) köçdü. Azərbaycana hərbi

yardım üçün dəvət olunmuş türk qoşunları da mayın axırı – iyunun əvvəllərində burada toplanmağa başladı.

İyunun 17-də Gəncədə Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə 2-ci hökumət kabineti təşkil edildi. Hökumətin 30 iyul tarixli qərarı ilə Yelizavetpolun tarixi adı – Gəncə bərpa edildi. Bundan sonra quberniya da Gəncə quberniyası adlandırıldı. Gəncə şəhəri 1918-ci il iyunun 17-dən sentyabrın 17-dək olan dövrdə dövlətin paytaxtı oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati-ərazi bölgüsündə mühüm yer tutan Gəncə quberniyası, keçmiş Yelizavetpol quberniyasına yeni əlavə edilmiş ərazilər hesabına xeyli genişləndirilmişdi. Bakı və Zaqatala quberniyalarının ərazisi istisna olmaqla, qalan 10 qəza (Qazax, Gəncə, Nuxa, Ərəş, Cavanşir, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Zəngəzur, Cəbrayıl, Şuşa) və 1 dairə (Göyçə) Gəncə ətrafında birləşmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti erməni separatizmi və azərbaycanlılara qarşı soyqırımını şəraitində ölkəni daha səmərəli idarə etmək üçün müvafiq vasitələrdən istifadə edirdi. 1919-cu il yanvarın 13-də Qarabağ general-qubernatorluğu, fevralın 28-də isə Cənub-qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Gəncə quberniyasını qubernator idarə edirdi [35, 197-203].

Hökumətin 1919-cu il 30 mart tarixli qərarı ilə Gəncə qubernatoru İbrahim ağa Vəkilova general-mayor, köməkçisi Hüseyinqulu xan Xoyskiyə isə polkovnik rütbəsi verilmişdi. İ.Vəkilov Azərbaycan ordusu Baş qərargahı Baş idarəsinin topoqrafiya şöbəsinin rəisi təyin olunduğuna görə, 6 may tarixli qərarla Xudadat bəy Rəfibəyli Gəncə qubernatoru təyin edilmiş, quberniya idarəsi yaradılmışdı. Quberniya idarəsinə vitse-qubernator, müşavirlər, quberniya tibb müfəttişi, quberniya mühəndisi, memarı, yerölçəni daxil idi. Quberniya

idarəsi geniş miqyaslı məsələlərlə məşğul olurdu: kəndlərdə vəzifəli şəxslərin seçilməsi və pay torpaqlarının sənaye müəssisələri və tikililər üçün ayrılması haqqında kənd icmalarının qərarlarını təsdiqləyir, inzibati-polis idarələri məmurlarının vəzifə cinayətləri haqqında işlərə, kassasiya şikayətlərinə və kənd məhkəmələrinin qərarlarına və s. baxırdı. İdarə ayrı-ayrı struktur hissələrindən ibarət idi: katiblik bölməsi, 1-ci bölmə (müşavir Mikayıl bəy İsrafilbəyov), 2-ci bölmə (müşavir Aleksandr Konstantinoviç Boqatko), zemstvo bölməsi (Georgi Yefimoviç Çernyayevski), həkim, baytar, tikinti (mühəndis Vasili Yakovleviç Aqunakov) bölmələri. Cümhuriyyət Hökuməti Gəncə quberniyasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına diqqətlə yanaşırdı.

Çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında inzibati idarəçilik sistemi təkmil surətdə fəaliyyət göstərirdi. Yelizavetpol dairə məhkəməsinin tərkibində Yelizavetpol şəhəri üzrə 5, Göyçay şəhəri üzrə 2, Nuxa (Şəki) şəhəri üzrə 1, Şuşa şəhəri üzrə 4 notarius fəaliyyət göstərmişdir. Notariuslar olmayan yerlərdə bu vəzifələri bərişdirici hakimlər, onlar olmayanda isə həmin hakimlərin köməkçiləri yerinə yetirirdi.

1870-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 6 cəza yeri vardı. Həcminə görə həmin binalar 365 nəfərdən ötrü nəzərdə tutulmuşdur. Buna baxmayaraq, 1870-ci il ərzində burada saxlanılanların sayı 743 idi. 1870-ci ildə Yelizavetpol qəsrinə 640, Şuşa qəsrinə 640 və Nuxa qəsrinə 528 nəfər gətirilmişdir. Yelizavetpol dairə həbs evində saxlanılanların sayı 162 nəfər, Qazax həbs evində 555 nəfər, Zəngəzur həbs evində isə 207 nəfər olmuşdur. Quberniya, qəsr və həbs evlərinə 1870-ci ildə gətirilənlərin sayı 2551 nəfərə çatmışdır [36, 22].

Erməni-daşnak quldur birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını və deportasiya siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyası qəzalarından qaçqın düşmüş azərbaycanlılar daha çox Gəncədə və onun ətrafında yerləşdirilmişdi. Onların ərzaqla təmin olunması və sağlamlıqlarının qorunması üçün tədbirlər görülmüşdü. Lakin düşmən qüvvələr bütün vasitələrdən istifadə edərək, quberniyada siyasi sabitliyi pozmağa cəhd göstərirdi. Bu sahədə xüsusilə fərqlənən bolşeviklər, quberniyanın xüsusiyyətini nəzərə alaraq, burada kəndli hərəkatının genişləndirilməsinə çalışırdılar.

Hələ 1917-ci ilin dekabrında Qovlar stansiyasında bolşevik Müseyib Əliyevin evində S.Şaumyan və H.Sultanovun iştirakı ilə gizli müşavirə keçirilmişdi. 1918-ci ilin yanvarında Bakı komitəsinin göstərişi ilə Məşədi Əzizbəyov də Gəncəyə gəlmiş, buradakı vəziyyət haqqında "Hümmət" in iclasında çıxış etmişdi. Cümhuriyyət dövründə də bu pozuculuq işləri davam etdirilirdi.

1919-cu ilin yazında Gəncədə F.Əliyevin başçılığı ilə Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının gizli dairə komitəsi təşkil olunmuşdu. Gəncə quberniyasında fəhlə və kəndlilər Hökumətə qarşı çıxışlara təhrik edilirdi. 1919-cu ilin yanvarında Gəncə quberniyası dəmiryolçularının tətili baş vermişdi. Qatır Məmmədin rəhbərlik etdiyi və Cümhuriyyət Hökumətinə qarşı çevrilmiş qaçaq hərəkatı təhlükəli şəkil almışdı [34, 197-198].

1920-ci il aprelin 28-də Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin süqutu və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının qurulmasının elan edilməsi Gəncə quberniyasında vəziyyətə təsir göstərdi. Elə həmin gün F.Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Gəncə Dairə Komitəsi Quberniya

İnqilab Komitəsini yaratdı və hakimiyyətin təhvil verilməsi haqqında Gəncə qubernatoruna ultimatum verdi. Ultimatum qəbul olundu. Aprelin 29-da hakimiyyətin Quberniya İnqilab Komitəsinə verilməsi haqqında akt imzalandı.

Mayın 1-də 11-ci Qırmızı ordu hissələri Gəncəyə daxil oldu. Lakin Gəncə quberniyasında sovet hakimiyyəti güclü müqavimət hərəkatı ilə üzləşdi. Gəncədə, Qarabağda və digər bölgələrdə sovet-bolşevik işğalına qarşı üsyanlar baş verdi (Gəncə üsyanı - 1920). 11-ci ordu hissələri bu üsyanları amansızlıqla yatırdı, sovet hakimiyyəti bərpa olundu. Gəncə quberniyası 1922-ci ildə ləğv edildi.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN ELAN EDİLMƏSİ, İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİ VƏ MİLLİ ŞURA

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun Parlamenti çox çətin və mürəkkəb bir tarixi dövrdə meydana gəlmişdi. Rusiyada 1917-ci ilin fevralında baş vermiş inqilab nəticəsində əsrlərlə ömür sürmüş mütləqiyyət quruluşu devrilir. Zaqafqaziyada Dövlət Dumasına seçilmiş deputatlardan ibarət Zaqafqaziyanın idarəsi üzrə xüsusi komitə, noyabrda isə Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılır [56, s. 2]. Zaqafqaziyadan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilmiş və bolşeviklərin Oktyabr çevrilişindən sonra onda iştirak edə bilməyən nümayəndələr 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə toplaşır və Zaqafqaziyada ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini yaradırlar. Təəssüf ki, Zaqafqaziya Seymi daxili və xarici siyasət sahəsində heç bir əsaslı yenilik həyata keçirə bilmir. Seymdə iştirak edən və müxtəlif millətlərdən olan nümayəndələr arasındakı daxili ziddiyyətlər və xarici orientasiya məsələlərindəki əksiliklər onların ümumi dil tapmasına imkan vermirdi. Zaqafqaziya Seymində və hökumətində fəaliyyət göstərən hər üç millətin nümayəndələrindən hər biri öz millətinin mənafeyini ümumzaqafqaziya mənafeyindən üstün tuturdu. Onların ümumi platforması yox idi. 1918-ci il may ayının 25-də Zaqafqaziya Seyminin son iclası keçirilir. Gürcüstan Zaqafqaziya Seymindən çıxaraq may ayının 26-da öz istiqlaliyyətini elan edir. Gürcüstanın ardınca Ermənistan da öz istiqlaliyyətini elan etməyə hazırlaşır. Belə bir şəraitdə Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası da hərtərəfli müzakirədən sonra belə bir qərara gəlir ki, "Əgər Gürcüstan öz istiqlaliyyətini elan edərsə, onda

bizim tərəfimizdən də Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan olunmalıdır". Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan bir gün sonra, mayın 27-də Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmək və ilk Azərbaycan hökuməti yaratmaq üçün Seymin bütün müsəlman nümayəndələri Tiflisdə toplanır. Hərtərəfli müzakirədən sonra onlar belə ağır bir zamanda Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərlərinə götürmək qərarına gələrək özlərini Azərbaycanın Milli Şurası elan edirlər [1, s. 4].

Tiflis. Qafqaz Canişininin sarayı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunduğu bina.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə, keçmiş Qafqaz Canişininin sarayında Milli Şuranın ilk iclası keçirilir. Həsən bəy Ağayevin sədr, M.Mahmudovun katib olduğu bu tarixi iclasda Milli Şuranın 26 üzvü iştirak edirdi. İclas son hadisələrlə əlaqədar Yelizavetpolda (Gəncədə) vəziyyət barədə Həsən bəy Ağayevin məlumatını dinlədikdən və M.Ə.Rəsulzadənin Batumdan N.Yusifbəyli ilə göndərdiyi məktub və teleqramlarla tanış olduqdan sonra gündəliyin əsas məsələsinin müzakirəsinə başlayır. X.Xasməmmədov Seymin bura-

xılması və Gürcüstanın öz müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda yaranmış vəziyyət haqqında məruzə edərək Azərbaycanın Müstəqil Cümhuriyyət elan edilməsinin vacibliyini və təxirəsalınmazlığını əsaslandırır. Məsələnin işgüzar müzakirəsindən sonra şüaranın 24 üzvü - H.Ağayev, F.Xoyski, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov, M.Cəfərov, M.Mahmudov, Ş.Rüstəmbəyov, X.P.Sultanov, F.Köçərli, M.Seyidov, N.Nərimanbəyov, H.Məmmədbəyov, R.Vəkilov, Ə.Mahmudbəyov, M.Hacınski, C.Hacınski, A.Qardaşov, Ə.Şeyxülislamov, M.Hacıbababəyov, X.Məlikaslanov, H.Şahtaxtinski, M.Məhərrəmov, H.S.Axundzadə, C.Məlikyeqanov təxirə salınmadan Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycanın müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kimi elan edilməsinə səs verirlər. İki nəfər - S.M.Qənizadə və C.Axundov səsvermədə bitərəf qalırlar. Bundan sonra Milli Şura üzvləri İstiqlal Bəyannaməsini ayaq üstə dinləyirlər. 6 bənddən ibarət olan bu müstəqillik aktı bütün türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun - parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Həmin dövr Əqdnamə və ya Misaqi-Milli adlanan bu sənədi Milli Şura üzvlərindən Həsən bəy Ağayev, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Camo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Cavad Məlikyeqanov və Mustafa Mahmudov imzalayırlar [56, s. 1].

Azərbaycan Milli Şurasının 28 mayda keçirilmiş bu tarixi iclasında, eyni zamanda Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Müvəqqəti hökumətinin də tərkibi təsdiq edilir.

İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulu milli dövlətçiliyin əsasını qoymaqla Azərbaycan xalqının taleyində misilsiz

tarixi hadisə idi. Xalqın öz müqəddəratını təyin etmək, millətindən, dinindən, sinfindən və cinsindən asılı olmayaraq insanların, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün xarici dövlətlərlə, eləcə də qonşu xalqlarla dinclik və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq prinsiplərini özündə ehtiva etməklə İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixində ən dəyərli və parlaq sənəd sayıla bilər [12, s. 37; 20, s. 3-6].

Lakin İstiqlal Bəyannaməsinin əhəmiyyəti yalnız qeyd etdiklərimizlə məhdudlaşmırdı. Yeni yaradılan dövlətə "Azərbaycan" adının verilməsi özlüyündə böyük bir tarixi hadisə idi. "Azərbaycan" kəlməsinin XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərindən milli ruhlu Azərbaycan ziyalıları tərəfindən türk dilli mətbuatda və ədəbiyyatda dövriyyəyə gətirilməsi ilə başlanan bu proses, coğrafi mənada - Cənub-Şərqi Zaqafqaziya, ərazi-inzibati vahidləri kimi Bakı, Yelizavetpol (Gəncə), İrəvan quberniyaları adlanan ərazilərə, müsəlman, tatar, Qafqaz türkü adlanan xalqa və türk adlanan dilə "Azərbaycan" adının şamil edilməsi ilə ildən-ilə və gündən-günə geniş vüsət almaqla, nəhayət ki, İstiqlal Bəyannaməsində öz qanunauyğun həllini tapdı. Təsədüfi deyil ki, "Azərbaycan" adının onun aid olduğu xalqın şüuruna və ictimai-siyasi baxışlarına hakim olmasında müstəsna xidmətləri olmuş Məmməd Əmin Rəsulzadə İstiqlal Bəyannaməsinə qiymət verərkən bu məqamı da xüsusi vurğulayıb: "28 mayın 1918-ci il Bəyannaməsinə nəşr etməklə, Azərbaycan Şurayı-milliyəsi, sözün siyasi mənası ilə bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Belə ki,

xarici yazışmalarda isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Qafqaz Azərbaycanı adlandırmışdır. Hətta Azərbaycan siyasi xadimləri ilə sıx əməkdaşlıq edən İran Demokrat Fırqasının Bakı təşkilatı da bu kampaniyaya qoşulmuş, Bakıda “Azərbaycan cozv-e layinfək İran” (Azərbaycan İranın ayrılmaz hissədir) adlı bir qəzet nəşr edərək (1918-ci ildə 13 sayı çıxmışdır), Azərbaycan adının məhz İran Azərbaycanına aid olduğu kimi fikirləri təbliğ etmişdir. Bununla belə, Azərbaycan tərəfi bütün bu ittihamların əsassızlığını sübut etməklə, İranla qonşuluq əlaqələrini tənzimləməyə müvəffəq olmuşdur [12, s. 37; 20, s. 3-6].

Azərbaycan Milli Şurasının Tiflisdə cəmi 6 iclası keçirilmişdir. Bu iclasların əksəriyyətində müzakirələr əsasən İrəvan quberniyası, qəzası və şəhəri ətrafında getmiş, Milli Şuranın qəbul etdiyi ən ağır və ağırlı qərar isə İrəvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsi ilə bağlı olmuşdur. Milli Şuranın 29 may tarixli iclasında “İrəvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu” bildirən, bunu “tarixi zərurət, bizim üçün isə qaçılmaz acı bir həqiqət” kimi qiymətləndirən və bu qərara səs verən 16 nəfər şura üzvlərinin işlətdiyi “qaçılmaz” sözünün arxasında həmin qərarın qəbul edildiyi dövrdə regionda yaranmış son dərəcə mürəkkəb vəziyyət dururdu. Azərbaycanlılarla eyni gündə müstəqil Ermənistan Respublikasının yaradıldığını elan etmiş erməni milli qüvvələrinin regionda həm də real siyasi və hərbi qüvvə, bu dövlətin yaradılmasının isə artıq həll edilmiş məsələ olduğu ilə hesablaşmamaq mümkün deyildi. Digər tərəfdən, yeni yaradılan respublikaların taleyinin müəyyən edilməsində Osmanlı Türkiyəsinin həlledici rol oynadığı, Ermənistan Respublikasının hansı ərazilərdə yaradılması məsələsini həmin dövrdə məhz bu

dövlətin həll etdiyi də qaçılmaz həqiqət idi. Həmin məsələdə Osmanlı siyasi dairələrinin mövqeyinin birmənalı olmaması onsuz da mürəkkəb vəziyyəti daha da dərinləşdirirdi. Birinci dünya müharibəsinin son aylarında Osmanlı ordusunun Qafqaz cəbhəsindəki uğurları qarşısında Tələt paşa və Ənvər paşa (baş nazir və hərbi nazir) Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasını ümumiyyətlə məqsədəuyğun bilmir, yaxud çox zəif, yaşamaq qabiliyyəti olmayan bir Ermənistan yaradılmasını mümkün hesab edirdilər. Batum danışıqlarında Türkiyəni təmsil edən nümayəndə heyəti isə tarixən Azərbaycana məxsus bir sıra ərazilərin ermənilərə verilməsini vacib sayır və Azərbaycan nümayəndələrinə beynəlxalq aləm qarşısında ermənilərin mövcudluğunu tanımağı və onlara müəyyən ərazi güzəştləri etməyi məsləhət görürlər. Mayın 27-də hələ Milli Şuranın yaradılması haqda tarixi qərarın verilməsindən əvvəl fəvqəladə iclasla yığılan Seymin keçmiş azərbaycanlı deputatları qarşısında Batumdan yenidən qayıtmış Nəsim bəy Yusifbəylinin etdiyi məruzə bu məsələdə son qərarın kim tərəfindən verildiyini göstərdi: “Türkiyə nümayəndə heyətinin qənaətinə görə Zaqafqaziyanın çiçəklənməsinin başlıca rəhni Zaqafqaziya xalqlarının birliyi və həmrəyliyi. Bu məqsədə çatmaq üçün bizim tərəfimizdən ermənilərə bir qədər torpaq güzəşt olunmalıdır”. Həmin iclasda yaradılan Milli Şuranın mayın 28-də keçirdiyi ilk tarixi iclasda M.Ə.Rəsulzadənin Batumdan göndərdiyi məktublar və teleqramlar oxunur. Həmin günün ən mühüm məsələsi İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulu olduğundan, ya hansı səbəbdənsə, iclasın protokolunda bu məktub və teleqramların məzmunu açıqlanmır. Lakin Milli Şuranın ertəsi gün, mayın 29-da keçirdiyi iclas artıq bütünlüklə

Ermənistan ərazi verilməsi məsələsinə həsr olunur və burada nə üçün məhz İrəvanın siyasi mərkəz kimi ermənilərə güzəştə gedilməsinin səbəbi də açıqlanır. Həmin dövr İrəvan quberniyasına daxil olan 7 qəzadan artıq 5-i, o cümlədən quberniyanın ikinci böyük şəhəri - Aleksandropol (Gümrü) artıq türk qoşunları tərəfindən tutulmuşdu. F.Xoyski məhz bu faktı vurğulamaqla, "ermənilərə veriləcək siyasi mərkəzin" artıq ancaq İrəvan şəhəri ola biləcəyini və bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu qeyd edir.

Azərbaycan Milli Şurasının bu "qaçılmaz" realıqla, xüsusilə Türkiyə nümayəndələrinin "tövsiyələri" ilə hesablamaq imkanı var idimi? Bütün bu məsələlərin Batumda və Tiflisdə həll edildiyi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hələ özünün siyasi mərkəzinin - Bakının düşməni əlində - bolşevik-daşnak Bakı Soveti hökumətinin ixtiyarında olduğu, bu siyasi mərkəzi azad edə bilən Azərbaycan qoşununun hələ də yaradılmadığı, Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarını azad edəcək və xalqımızı kütləvi qırğından qurtaracaq yeganə qüvvə kimi Osmanlı Türkiyəsinə ümid edildiyi nəzərə alınarsa, bu sualın cavabı özlüyündə aydınlaşar.

Həmin dövr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli mərkəzi sayılan Gəncədə hələ onları nə gözlədiyindən xəbərsiz olan Milli Şura üzvləri itirilmiş torpaqların acısını azaltmaq üçün elə həmin iclasda ermənilərlə konfederasiya yaratmaq məsələsinə müzakirə edir və yekdil səsə qəbul edirlər. Eyni zamanda, Ermənistan qarşısında onlara edilən güzəştlər müqabilində həmin dövr Zəngəzur və Qarabağda erməni generalı Andranikin silahlı dəstələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı aparılan hərbi əməliyyatların dayandırılması, ermənilərin

Qarabağa olan iddialarından imtina edilməsi kimi şərtlər qoyulur. Azərbaycan hökumətinin başçısı F.Xoyskinin mayın 29-da xarici işlər naziri M.Hacinskiyə yazdığı məktubdakı sətirlər – "Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik" - Azərbaycan dövlət xadimlərinin bu labüd itkidən mümkün qədər siyasi fayda götürmək cəhdlərindən xəbər verirdi [56, s. 2].

1918-ci il iyunun 16-da öz fəaliyyətini Tiflisdən Gəncəyə köçürən Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti burada son dərəcə gözlənilməz və xoşagəlməz bir münasibətlə qarşılaşır. Bu zaman şəhərdə real hakimiyyət hələ may ayının axırlarında 300 nəfərlik hərbi təlimatçılarla Gəncəyə gəlmiş Türkiyə Qafqaz Ordusunun Baş komandanı Nuru paşanın əlində idi. Onun ətrafında cəmlənmiş bir qrup dini-klerikal və mülkədar-burjuva zümrələrin nümayəndələri Azərbaycan Milli Şurası və hökumətinin "həddən artıq demokratik" islahatlar keçirəcəyindən ehtiyat edərək Milli Şura və hökumət üzvlərinə etimadsızlıq göstərir, onlara xalq adından müstəqil dövlət yaratmaq səlahiyyəti verilmədiyini, azərbaycanlıların müstəqil yaşamaq qüdrətinə malik olmadığı və bu səbəbdən Türkiyəyə birləşməyin daha məqsədəuyğun olduğunu bəyan edərək əslində, Azərbaycanın dövlətçiliyini tanımaqdan imtina edirlər. "İlhaqçılar" adlanan bu siyasi qüvvələr Gəncə qəzası əhalisi arasında öz tərəfdarlarından Osmanlı dövlətinə birləşmək arzusunu ifadə edən mindən çox imza toplayıb Nuru paşaya təqdim edirlər. Qeyd edilməlidir ki, hələ Trabzon və Batum danışıqları getdiyi zaman Türkiyəyə birləşmək təklifi ilə ayrı-ayrı azərbaycanlı nümayəndə heyətləri bu şəhərlərə gədir və

Türkiyə xadimləri ilə görüşdülər. İlhaqçıların Azərbaycanda türkçülük hərəkatının ideoloqlarından biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim, 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət etmiş və Nuru paşanın siyasi müşaviri kimi onunla birgə Gəncəyə gəlmiş Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən dəstəkləndiyi tezliklə məlum olur.

Cəmi bir neçə aydan sonra Osmanlı dövlətinin I Dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğrayıb, qalib dövlətlər tərəfindən tutduğu bütün ərazilərdən çıxmağa məcbur ediləcəyi (Mudros sazişi) və Türkiyənin özünün müstəqil dövlət olaraq qalması uğrunda ölüm-dirim savaşına qalxacağı nəzərə alınarsa, Milli Şura və hökumət üzvlərinin ilhaqçıların tələbləri qarşısında geri çəkilməyi təqdirdə azərbaycanlıların və onların ərazilərinin taleyinin hansı ölkələr tərəfindən və necə həll ediləcəyi o qədər də sual doğurmur. Hər halda, Milli Şuranın üzvləri yaranmış vəziyyətin ağırlığını və nə kimi təhlükəli nəticələrə gətirib çıxaracağını aydın təsəvvür edirlər.

İyunun 17-də M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə Milli Şura Gəncədə iki qapalı iclas keçirir. F.Xoyski 26 nəfər Milli Şura üzvünə M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacımskinun Nuru paşa ilə görüşü və apardığı danışıqlar barədə məlumat verir. Nuru paşanın özünü əsgər adlandıraraq daxili işlərə qarışmadığını bildirib siyasi məsələlərin müzakirəsini özünün mülki işlər üzrə müavini Əhməd bəy Ağaoğluna həvalə etdiyi aydınlaşır. Daha sonra göstərilən şəxslərin Ə.Ağaoğlu ilə son dərəcə ağır keçən danışıqlarının nəticəsi kimi Milli Şuranın buraxılması, ölkədə hökm sürən anarxiyanı, habelə daxili və xarici maneələri nəzərə alaraq geniş səlahiyyətlər verilmiş yeni hökumətin təşkili kimi razılıq əldə edildiyi bildirilir [12, s. 36; 20, s. 6].

Milli Şuranın son dərəcə gərgin və əsəbi şəraitdə keçən ikinci iclasında onun üzvlərinin bir hissəsi Milli Şuranın buraxılmasına qəti etiraz edir, bu tələbi Nuru paşanın və Türkiyə hökumətinin Azərbaycanın daxili işlərinə qarışması kimi qiymətləndirirlər. M.Y.Cəfərovun titrəyən səslə: "Bizim azadlığımızı əlimizdən alırlar. Biz də əldə etdiyimiz azadlığımızı asanlıqla əldən veririk. Əfsuslar olsun ki, bizim kömək gözlədiyimiz türk qardaşlarımız bizim ürəyimizi parçalayır, bizim hissələrimizi zəhərləyirlər" - sözlərindən sonra aqlaması bu müzakirələrin ən yüksək emosional səviyyəyə çatdığını göstərir. Lakin M.Ə.Rəsulzadə öz həmkarlarını "...belə bir fəvqəladə ağır vəziyyət olduğu bir zamanda bu məsələni olduqca soyuqqanlıqla müzakirə etməyə" çağırır. Nəticədə Milli Şura üzvləri, sözün əsl mənasında, siyasi müdriklik və iradə nümayiş etdirir, yaranmış real vəziyyəti və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq mümkün olan həddə qədər güzəştlərə getmək, lakin istiqlalı saxlamaq məqsədilə iki mühüm qərar qəbul edirlər: Milli Şura öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırsın, birinci hökumət buraxılsın, bütün hakimiyyət (qanunvericilik və icra) Müəssislər Məclisi çağırılanaqədər F.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış yeni - İkinci Müvəqqəti hökumətə həvalə edilsin.

Bu məsələni Əhməd Ağaoğlu və onun vasitəsilə Nuru paşa ilə razılaşdırdıqdan sonra tərkibinə ilhaqçılar da daxil edilmiş yeni hökumətin səlahiyyətləri müəyyənləşdirilir. Bu səlahiyyətlər xeyli genişləndirilsə də, hökumətə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, mövcud siyasi azadlıqları ləğv etmək hüququ verilmir [56, s. 2].

Gəncə dövrü cəmi bir neçə günün əhatə etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan parlamentarizminin yaranma tarixində ən dramatik və eyni zamanda təhlükəli bir

mərhələ hesab edilə bilər. Bu təhlükənin içəridən - azərbaycanlı və qismən də dost türk nümayəndələrindən gəlməsi bütöv bir millətin taleyinin nə dərəcədə fərdi yanaşmalar və ziddiyyətli münasibətlərdən asılı olduğunu göstərirdi. Bununla belə, olduqca mürəkkəb beynəlxalq və daxili şəraitdə Azərbaycanın siyasi xadimləri həmin dövrdə faktiki olaraq soyqırımına məruz qalan xalqın varlığını və dövlətçiliyini qorumaq məsuliyyətini bir daha öz üzərlərinə götürürlər, Azərbaycanın istiqlalını bütün digər məsələlərdən, o cümlədən vəzifə və partiya maraqlarından üstün tutaraq siyasi böhrandan çıxmağa müvəffəq olurlar.

Sonrakı aylar ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında son dərəcə mühüm hadisələrlə əlamətdar olur ki, onların arasında ən əhəmiyyətli sentyabrın 15-də Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilməsi, bütün bu müddət ərzində geniş fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan hökumətinin öz siyasi mərkəzinə - paytaxt Bakıya köçməsi hesab edilə bilər. Lakin cəmi iki aydan sonra, 1918-ci ilin noyabr ayında Türkiyə Mudros barışıqına əsasən məğlub tərəf kimi öz hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan çıxarmalı olur və bununla da Azərbaycan hökuməti üçün yaranmış əlverişli daxili şəraitə son qoyulur.

Yeni sarsıntılardan xəbər verən həmin günlərdə - 1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası Bakıda öz fəaliyyətini bərpa edərək ölkənin müqəddəratını yenidən öz əlinə aldığı bildirir. Milli Şuranın 20 noyabrda keçirilən növbəti iclasında artıq "Müvəqqəti Azərbaycan Parlamanı"nın (Məclisi-Məbusan) təsis edilməsi haqqında qanun layihəsi geniş müzakirə olunaraq qəbul edilir. Qanunda göstərilirdi ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Milli

Şurası milli bir idarə formasından dövlət idarə forması almışdır. Lakin Azərbaycan əhalisi yalnız türklərdən ibarət olmadığı üçün bu ərazidə yaşayan bütün xalqlar Parlamentdə təmsil olunmalıdırlar. Azərbaycan Parlamenti Qafqaz məlumat-təqviminə görə 2 milyon 750 nəfər təşkil edən ölkə əhalisinin hər 24 min nəfərinə 1 nümayəndə hesabı ilə 120 deputatdan ibarət olmalı, bu deputatlardan 80 nəfər türk-müsəlman, 21 nəfər - erməni, 10 nəfər rus, 1 nəfər alman və 1 nəfər yəhudi əhalisini təmsil etməli idi. Hətta sayları çox az olduğu üçün seçkilərdə iştirak edə bilməyən gürcü və polyaklara da Parlamentdə hərəsi bir deputatla təmsil olunmaq hüququ verildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin aparat işçiləri. 1919-cu il.

Qanunda qeyd edilirdi ki, Milli Şuranın 44 üzvü ümumi səsvermə yolu ilə seçildikləri üçün mexaniki olaraq Parlamentə keçirlər. Lakin bu 44 nəfər müxtəlif

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN GƏNCƏ DÖVRÜ

1918-ci il may ayının 28-də Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması bəyan edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox mürəkkəb tarixi şəraitdə fəaliyyətə başlayır. Bu zaman Bakı Stepan Şaumyan başda olmaqla Bakı Xalq Komissarları Sovetinin nəzarəti altında idi. 1918-ci il mart hadisələrindən sonra Bakı Kommunası yerli əhali arasında öz nüfuzunu ititir və öz hakimiyyətini Azərbaycan əyalətlərinə yaya bilmir. Bu zaman Gəncədə faktiki hakimiyyət may ayının axırlarında Gəncəyə 300 nəfər hərbi təlimatçı ilə gələn Türkiyənin Qafqaz ordusunun baş komandanı Nuru paşanın əlində idi. Belə bir şəraitdə yeni yaranmış Azərbaycan hökuməti və Milli Şurası 1918-ci il iyun ayının 16-da Gəncəyə köçür. Nuru paşa Gəncəyə gəlmiş Milli Şuraya şübhə ilə yanaşır, hətta onun üzvlərini qəbul etməkdən belə imtina edir [11, s. 42; 29, s. 20-21].

Bu vaxt Nuru paşanın müşaviri və Azərbaycan milli hərəkatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, "Difai" partiyasının ideoloqu Əhməd bəy Ağayev milli müstəqilliyimizi təhlükə qarşısında qoymamaq məqsədi ilə qarşılıqlı güzəştlər əsasında təkliflər irəli sürür. Təkliflərə əsasən Milli Şura buraxılır, bütün hakimiyyət yeni yaradılmış hökumətə keçirdi. Məsələn müzakirəsi üçün Gəncədə iyunun 17-də Milli Şuranın iclası keçirilir. İclasa Məmməd Əmin Rəsulzadə başçılıq edir. Fətəli xan Xoyski hökumətin istefaya getməsini bəyan edir. Milli Şura buraxılır, F.Xoyskiyə yeni hökuməti formalaşdırmaq həvalə edilir, bütün qanunverici və

siyasi partiyaların nümayəndələri olduğundan Azərbaycan xalqının ayrı-ayrı təbəqələrinin nümayəndələrinin də parlamanda təmsil olunmalarına ehtiyac vardır. Odur ki, qalan 36 yer ölkənin müxtəlif şəhər və qəzalarının türk-müsəlman əhalisi arasında bölünür. Qanuna görə, erməni əhalisinin 21 nəfər nümayəndəsindən 8-i Gəncə, 8-i Şuşa, 5-i Bakı erməni milli şuralarından, rus əhalisinin 10 nəfər nümayəndəsi isə Rus Milli Şurası tərəfindən təklif edilməli idi [45, s. 23].

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açıldığı gün hökumət təmsilçiləri və Parlament fraksiyalarının üzvləri: Nəsim bəy Yusifbəyli, Fətəli xan Xoyski, Həsən bəy Ağayev, Xəlil bəy Xasməmmədli, Məmmədyusif Cəfərov, İbrahim Heydəroğlu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Həsən Hacinski, Kərim Ödər, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Əliqə Şıxliniski, Abbasqulu Kazımzadə və digərləri.
1918-ci il 7 dekabr.*

icraedici hakimiyyət yeni hökumətə keçir. Gəncədə toplanan ikinci kabinetə aşağıdakılar daxil oldu:

F.Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri və ədliyyə naziri, M.H.Hacıncki - xarici işlər naziri, B.X.Cavanşir - daxili işlər naziri, X.Məlikaslanov - yollar naziri, Ə.Ə.Əmircanov - maliyyə naziri, X.P.Sultanov - əkinçilik naziri, N.Yusifbəyli - xalq maarifi və etiqadlar naziri, A.Aşurov - ticarət və sənaye naziri, X.Rəfibəyov - xalq sənayesi və himayədarlıq naziri.

F.Xoyski kabinetinin ilk qərarı Azərbaycanda yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, bütün ölkə ərazisində hərbi vəziyyətin elan olunması oldu. Azərbaycan hökumətinin Gəncədə cəmi üç ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, mühüm qərarlar qəbul edildi. Avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edilir. Bu qanuna əsasən, 19 yaşına çatmış vətəndaşların ordu sıralarına səfərbər edilməsi elan edilir. Müstəqil Azərbaycan ordusunun yaradılmasına başlanılır. Əslində gənc dövlətimiz üçün ən çətin məsələlərdən biri ordu quruculuğu idi [10, s. 41; 20, s. 25].

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin vurğuladığı kimi, müstəqilliyi qoruyub saxlamaq onu əldə etməkdən daha çətinidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qorumaq üçün milli ordu qurmaq lazım idi, hərbi milli kadrlar isə çatışmırdı. Bu çətin işə rəhbərlik Səmədbəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinskiyə tapşırıldı. 1918-ci il iyunun 26-da Müsəlman korpusu Azərbaycan korpusu adlandırıldı. Həmin il avqustun 13-də Azərbaycan korpusu ləğv edilir və onun yenidən qurulmasına başlanılır. Sentyabrın 1-də verilən qərara əsasən, Hərbi Nazirlik təsis edilir. Gəncədə başlanan iş öz bəhrəsini verir. Artıq 1919-cu ilin axırlarında Azərbaycan ordusu iki piyada və bir süvari diviziyadan ibarət idi. Gəncədə

həyata keçirilən ən önəmli tədbirlərdən biri də, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması idi. Bu Komissiyanın başlıca məqsədi Birinci dünya müharibəsi başlandıqdan sonra, xüsusilə də 1917-ci il Fevral burjuva inqilabı və Oktyabr çevrilişindən sonra ermənilərin Cənubi Qafqazda Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri vəhşiliklər və əsl soyqırımını siyasətini təhqiq etmək və onu bütün dünyaya bəyan etmək idi. 1918-ci il iyulun 15-də komissiyanın yaradılması haqqında qərar qəbul edilir, avqustun 31-də isə Ələkbər bəy Xasməmmədovun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət təhqiqat komissiyası yaradılır. 12 avqust 1918-ci il tarixdə AXC hökumətinin qərarı ilə müvəqqəti tədbir kimi ölüm hökmü tətbiq edildi. Bununla eyni vaxtda Xüsusi Hərbi məhkəmə yaradıldı. Azərbaycan Məhkəmə Palatası haqqında Ədliyyə nazirliyi tərəfindən təqdim edilmiş əsasnamə təsdiq edildi.

Azərbaycan hökumətinin 30 avqust tarixli qərarı ilə Gəncənin tarixi adı özünə qaytarılır. Eyni qərarla Qaryagin qəzası Cəbrayıl qəzası adlandırılır. Ümumiyyətlə, paytaxt Bakıya köçürülənə qədər Azərbaycan hökuməti Gəncədə ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni, ictimai həyatı ilə bağlı bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qanunvericilik fəaliyyətinə respublika bayrağının müəyyən edilməsi ilə başladı. 1918-ci il iyunun 21-də hökumətin yığıncağında qırmızı fonda ağ rəngli aypara və səkkizgüşəli ulduz olan bayraq Azərbaycan bayrağı kimi qəbul edildi. Sentyabrın 9-da bu bayraq səhində ağ aypara və səkkizgüşəli ulduz təsvir olunan, bərabər endə mavi, qırmızı, yaşıl zolaqlar rəngində bayraqla əvəz olundu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət bayrağının bu üç rəngi rəmzi olaraq "türk

milli mədəniyyətini, müasir Avropa demokratiyasını və islam sivilizasiyasını təmsil edirdi” [11, s. 39, 42].

1918-ci il iyunun 30-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Xalq Maarifi Nazirliyinin ştatu təsdiq edilir. Bu ştata nazir, onun müavini, nazirliyin idarə, şöbə və dəftərxana aparatı işçiləri daxil idi. Nazirliyin səlahiyyətinə xalq maarifinə aid qanuni aktların layihələrini hazırlayaraq müvafiq qanunvericilik idarələrinə təqdim etmək, respublikada elmin və maarifin inkişafına kömək edən tədbirlər planı işləyib hazırlamaq, nazirlik sistemi üzrə maliyyə smetası tərtib etmək, nazirlik sistemində olan bütün idarələrin və tədris müəssisələrinin illik hesabatlarını müzakirə etmək daxil idi [41, s. 26, 30].

Xalq Maarifi Nazirliyinin məktəblər idarəsi nəzdində ali və orta ixtisas təhsili, xalq təhsili və peşə təhsili işləri üzrə üç müstəqil şöbə yaradılır. 1918-ci il 28 avqust hökumətin qərarı ilə ölkədə olan məktəblər milliləşdirilirdi. Qərara əsasən, bütün ibtidai təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılmalı, ali ibtidai və orta tədris müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisi məcburi surətdə həyata keçirilməli idi. Məktəblərdə Azərbaycan dilinə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, milli azlıqlar da nəzərə alınır. Belə ki, 1918-ci il 7 sentyabr qərarına əsasən əgər sinifdə 10 nəfərdən az olmayaraq başqa millətdən olan şagird var idisə, onlara öz dillərində ilahiyat və ana dili keçilməli idi [56, s. 2].

1918-ci il iyunun 27-də Nazirlər kabinetinin iclasında Fətəli xan Xoyskinin “Bayram günləri haqqında” məruzəsi dinlənilir və hər həftənin cümə günü dövlət bayramı günü kimi qəbul edilir. Eyni iclasda dövlət dili haqqında qərar qəbul edilir. Azərbaycan dili dövlət dili elan edilir. Məhkəmə, inzibati və başqa sahələrdə

səviyyəli kadrlar meydana gələndə qədər dövlət müəssisələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən istifadə edilməsinə razılıq verilirdi.

İyulun 3-də “Azərbaycan hökumətinin xəbərləri” adlı mətbu orqanının nəşrinə başlanıldı. Avqustun 3-də qəbul edilən qərara əsasən Azərbaycan hökumətinin mühüm qərarları Azərbaycandan kənarında yaşayan həmvətənlərə çatdırılmalı idi [21, s. 25].

Avqustun 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul edildi. Bu qərara əsasən, 1914-cü il iyulun 19-na qədər Azərbaycan ərazisində yaşamış və hər hansı inzibati idarə və ya ictimai zümrə tərəfindən qeydə alınmış şəxs, həmçinin ölkə daxilində və ya onun xaricində Azərbaycan vətəndaşından doğulmuş, ölkə ərazisində yaşamış və ölkədə məskunlaşmış, yəni evləri, iş yerləri olan şəxslər Azərbaycan vətəndaşı hesab edilirdi.

1918-ci il 22 avqust qərarı ilə xarici pasportların verilməsi qubernatorların səlahiyyətinə verildi. Çağırışçılara, məhkəmədə və istintaqda olanlara, həmçinin vergilərin ödənilməsindən boyun qaçıranlara pasport verilməməsi haqqında qərar qəbul edildi. Həyata keçirilən tədbirlər sırasında AXC-nin ilk paytaxtı Gəncə ilə də bağlı tədbirləri diqqəti cəlb edir.

Hökumətin 1918-ci il 22 iyun tarixli qərarı ilə Gəncənin ictimai idarəsinin fəaliyyəti bərpa olundu, onun işinə köməklik üçün 150 min manat faizsiz borc ayrıldı. 27 iyun tarixli qərarla Gəncə şəhər milisi yerli idarəçiliyin tabeliyinə verildi, 11 iyul qərarı ilə Gəncə hərbi mükəlləfiyyət idarəsi yaradıldı.

1918-ci ilin iyununda türk hərbiçilərinin yardımını və yaxından iştirakı ilə əsası Müsəlman korpusu tərəfindən qoyulmuş hərbi məktəb Gəncədə fəaliyyətə başladı.

Məktəbə qəbul norması 100 nəfər olsa da, orada oxumaq istəyən azərbaycanlıların sayı qat-qat çox idi. Beləliklə, Gəncədə milli hərbi kadrlar yetişdirilirdi.

Qısa müddət ərzində həyata keçirilən bu tədbirlərə baxmayaraq, hökumətin başlıca vəzifəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinin ölkənin bütün ərazisində bərqərar edilməsi idi. Bu zaman S.Şaumyan bolşevik-daşnak silahlı dəstələrinə Gəncə üzərinə yürüş əmri vermişdi. 1918-ci il iyunun 12-də Kürdəmir daşnakların əlinə keçmişdi. Göyçay uğrunda gedən döyüşlərdə Gəncədə yaradılmış Qafqaz İslam Ordusu xalq könüllülərinin fəal iştirakı ilə bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrini darmadağın etdi. İyunun 20-də Şamaxı azad olundu. Artıq Bakıya yol açıq idi. 1918-ci il sentyabrın 15-də birləşmiş Qafqaz İslam Ordusu qoşun hissələri Bakıya daxil olur, Bakı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı elan olunur [41, s. 25; 30-31].

Gəncədə milli ordu quruculuğu və Qafqaz İslam Ordusu. Qədim zəngin və keşməkeşli tarixə malik Gəncə şəhəri əsrlər, minilliklər boyu öz azadlığı və dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparıb. Zəngin təbii sərvətlərinə, əlverişli və strateji coğrafi-siyasi mövqeyinə görə Gəncə şəhəri daima güclü dövlətlərin təzyiqlərinə, hərbi təcavüzünə məruz qalıb. Bununla belə, gəncəlilər öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilib, ən qüdrətli düşmən ordularına qarşı mübarizədə hünər, qəhrəmanlıq nümunələri göstərib. Dörd min il bundan əvvəl fars işğalçılarına qarşı döyüşmüş Əfrasiyab, XI əsrdə monqolların əleyhinə döyüşmüş Usta Bəndər, Qızıl Arslan, Cavad xan kimi sərkərdə və dövlət xadimləri Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixinin bütöv bir salnaməsini yaradıblar. Bu kimi mərd sərkərdə və dövlət başçılarının şanlı ömür və fəaliyyət yolu xalqın vətən

sevgisini, azadlıq və dövlətçilik hissini daha da gücləndirib, onu həyatımızın ən vacib, ən ümdə məqsədinə çevirib. Onların yaratdığı dəyərli ənənələr yüzilliklər boyu, uğurla davam etdirilib. Tarixin müxtəlif mərhələlərində ərəblərin, monqolların, özbəklərin, gürcülərin, rusların və digər qəsbkarların hərbi yürüşlərinə qarşı rəşadətə döyüşən gəncəlilər Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı zamanı da dövlətçilik ənənələrinin müdafiəsinə qalxaraq Cavad xanın simasında qəhrəmanlıq salnaməsi yaratdılar. Cavad xan şəhid olduqdan sonra oğlu Uğurlu xanın Gəncəni yenidən ələ alaraq qısa bir müddətdə də olsa, xanlığı bərpa edə bilməsi isə gəncəlilərin dövlətçilik, vətənpərvərlik dəyərlərinə olan yüksək sevgisinin bariz nümunəsidir.

Cavad xan (1748-1804).

Cavad xanın qəhrəman qadını Bəyim xanım bu böyük itkini böyük mətanətlə qarşılıdı. Onun sarsılmazlığı və yenilməzliyi hətta daşqəlbli rus generallarını belə heyrətə salmışdı. Gəncənin işğalında iştirak etmiş rus generalı Koryaginın gündəliyi buna şəhadət edir. O yazır: “əgər Pavel Dmitriyeviçin yanında yavəri olmasaydı, o, qəhrəman tatar xanının, qəhrəman zövcəsinin qılıncından salamat qalmayacaqdı. Əsgər araya girmiş, endirilmiş qılınc ona dəymişdir... Bu hadisədən sonra Sisianov dərhal çölə çıxmış, lakin rəngi qaçmışdı. Mən tatar xanının arvadının əynində çərkəzi paltar, belində xəncər və əlində ərinin qılıncını gördüm. Qılınc tanış idi. Onun zəhmli əri, o qılıncı mənə zərbələr endirmişdir, xan qılıncı atraksionlar kimi oynadırdı, daha doğrusu, elə bil rəqs edirdi. Mən, onun “oyununa” dözə bilmədiyimi hər dəqiqə hiss edirdim və buna görə də əsgərlərdən birini mənə əvəz etməyə çağırdım və özüm “oyundan” çıxdım...

Biz qalanı zəbt etmişdiksə də, bu tatar qadını özünü qalib kimi aparırdı və əmr etdi ki, onun otağından çıxacaq. Sözlərimi başa düşməsəm də, əl işarəsindən işin nə yerdə olduğunu anladım. O, nə ərinin, nə də oğlunun meytləri üzərində ağlamırdı. Yanaqlarında bir qətrə də olsun göz yaşı görmədim. Ağlayanlar saray adamları imiş... ”.

Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğal olduğu 90 il (1828-1917) ərzində Rusiya imperiyası xalqımızı hərbi xidmətdən məhrum etmiş, müsəlman azərbaycanlılar orduda xidmət əvəzinə müxtəlif cür vergilər ödəmişlər. Yalnız Gəncə şəhərinin yüksək zadəgan və ziyalı zümrəsi içərisindən ayrı-ayrı şəxslər öz övladlarını Rusiyanın hərbi məktəblərinə göndərə bilməmişlər və bu hesabdan göstərilən dövrdə müəyyən

miqdarda azərbaycanlı zabıt heyəti yaranmışdır ki, onlar döyüş cəbhələrində yüksək sərkərdəlik nümunələri göstərmişlər. Onlardan Əmir Kazım Qacar, Əmənulla xan Qacar, Cahangir bəy Kazımbəylinin adlarını çəkmək olar. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə aparıcı mövqeyə malik olan Qacarlar nəslindən 7 general fəaliyyət göstərmişdir.

Daim müstəqilliyə can atan və bu istiqamətdə döyüşlərə atılan gəncəlilər Birinci dünya müharibəsi zamanı döyüşlərdə iştirak etmişdirlər. Buna misal olaraq istiqlal şairimiz Əhməd Cavadın və yüzlərlə gəncəlilərin Birinci dünya müharibəsi zamanı Osmanlı dövlətinin tərəfində döyüşlərdə iştirak etməsini göstərmək olar. Difai partiyasının liderlərindən olan Aslan bəy Xoyski, Şeyxzamanov qardaşları və Əhməd Cavadın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi məqsədi ilə Osmanlı hökumətinə hərbi yardım etmək müraciəti öz sərəməsinə verdi. Belə ki, Ənvər Paşa Gəncə ziyalılarına, xüsusən Difai ideoloqlarına arxalanaraq Qafqazda yaşayan türk və müsəlman xalqların yaşadığı bölgələrdə lazım olan təşkilatlanmanı yaratmaq və onlardan ibarət olacaq "İslam Ordusu"nun qurulması üçün qardaşı yarbay Nuru paşanı vəzifələndirdi. Nuru paşa iki tümənlilik bir korpus və bəzi milis süvari alaylarından təşkil ediləcək Qafqaz İslam Ordusuna komandan təyin edildi və buna görə də on səkkiz zabıt heyəti yaradıldı. Nuru paşa iki rütbə yüksəldilərək fəxri general-leytenant rütbəsinə yüksəldildi, Qafqaza gedəcək zabıtlərə də fəxri olaraq bir üst rütbə verildi. Cəmi üç yüz nəfər heyətlə Gəncəyə daxil olan Nuru paşa rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusuna gəncəlilərdən ibarət könüllülərin qatılması ilə təqribən otuz min nəfərə çatmışdır. Bakı qırğınından sonra Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata

keçirilən kütləvi qırğınların qarşısını almaq və Dağıstan müsəlmanlarına yardım etmək məqsədi ilə Osmanlı dövləti tərəfindən təşkil edilmiş hərbi struktur olan Qafqaz İslam Ordusu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edildiyi günlərdən 1918-ci ilin noyabrına qədər fəaliyyət göstərmişdir. Şübhəsiz, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin və şərəfinin qorunmasında müstəsna xidmətləri olmuş Qafqaz İslam Ordusunda otuz min gəncənilərdən ibarət könüllülər vurulmuşdur.

Azərbaycanda milli ordunun yaradılması haqqında ilk təklif Rusiyada çarizm dağıldıqdan sonra, İsmayıl xan Ziyadxanov tərəfindən 1917-ci ilin mayında keçirilən Qafqaz Müsəlmanları qurultayında edilmişdir və bu qurultayda müsəlman alayları yaradılmasına başlamaq üçün xüsusi büronun təşkili haqda qərar qəbul edilmişdi. Həmin ilin oktyabrında Nəsim bəy Yusifbəylinin təklifi ilə Azərbaycan Türk Demokratik Federalistlər Partiyasının I qurultayında milli ordunun yaradılması gəniş müzakirə edilmişdi.

1917-ci ilin noyabrında Zaqafqaziya komissarlığı Zaqafqaziyanın respublikalarında milli hərbi korpuslarının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan korpusunu təşkil etmək general Əliağa Şıxlinskiyə tapşırılmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edildiyi bir tarixdə - 1918-ci ilin 28 mayında ölkədə keçmiş müsəlman könüllü dəstələrindən ibarət 600 nəfərlik hərbi hissə fəaliyyətdə idi. Əlbəttə, bu cüzi hərbi qüvvə ilə Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə etmək və Bakıda S. Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti (Bakı kommunası) qoşunlarının Gəncə üzərinə hazırlanan hücumunun qarşısını almaq çətin idi. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın kömək gözləyə biləcəyi yeganə ölkə Osmanlı Türkiyəsi idi. Bu məqsədlə Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Fətəli Xan Xoyski Osmanlı Türkiyəsinə hərbi yardım haqqında xahişlə müraciət etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1919-cu il dövlət büdcəsində hərbi xərclər büdcənin 24 faizini təşkil edirdi və həmin il 25 min nəfərlik milli ordu yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Hərbi nazir general Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu ilin 2 aprelində Nazirlər Şurasına göndərdiyi məktubunda Azərbaycan xalqının şöhrətli hərbi tarixinə malik olduğunu qeyd etmişdir. Göstərmişdir ki, tarixi qəhrəmanlıq ordumuzun milli vətənpərvərlik ruhuna təsir edən vacib amillərdən biridir. 1919-cu ilin sonlarında Azərbaycan ordusu iki piyada və bir süvari diviziyasından ibarət idi. Bundan əlavə Gəncədə iki artilleriya batareyası və yüngül toplara malik xüsusi diviziya yaradılmışdı. Ordunun tərkibində həmin dövrdə 3 zirehli qatar, 4 hərbi təyyarə, 6 zirehli avtomobil və s. var idi. 1920-ci ilin əvvəlində Azərbaycan ordusunun şəxsi heyətinin 40 min nəfərə çatdırılması planlaşdırılırdı. Hərbi xidmətə 19-24 yaşlı gənclərin çağırılması nəzərdə tutulurdu. Ordunu gücləndirmək üçün 5 tank, 12 hidroplan, 6 aeroplan, 9 zirehli avtomobil və s. alınması planlaşdırılmışdı. Gəncədə bir hərbi zavod işləməyə başlamışdı. Lakin eyni zamanda Azərbaycanın Avropa ölkələrindən silah alması da böyük çətinliklərə rast gəlirdi.

Belə ki, Antanta ölkələri Azərbaycanın Osmanlı Türkiyəsi ilə əlaqələrini bilərək, ona silah satmaq istəmirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Gəncədən olan milli ziyalılar və dövlət xadimlərinin sayəsində Azərbaycan ordusu xeyli möhkəmlənmiş və yüksək intizamlı ordu yaradılmışdı. 1919-cu ilin sentyabrında Bakıda olmuş ingilis hərbi müxbiri Skotland Liddel öz

təəssüratlarında yazırdı: “Mənə deyirdilər ki, burada qarışıqlıqla rastlaşacağam, amma heç bir qarışıqlıq görmədim... yol boyu biz Azərbaycan ordusunun yüzlərlə cavan əsgəri ilə qarşılaşdıq, onlar iki il əvvəl gördüyüm əsgərlər deyildirlər. Hətta bir ay əvvəlkilərə belə oxşamırdılar. Azərbaycan ordusu Gəncəli dövlət xadimlərinin işgüzarlığı sayəsində sürətlə təşkil olundu, sürətlə də lazımı şəkə düşdü. Gəncəlilərin sayəsində Azərbaycan dərk etdi ki, intizamsız ordu sadəcə olaraq yaşaya bilməz. İndi gəncəlilərin rəhbərliyi altında Azərbaycanda dəmir intizam hökm sürür, elə bir intizam ki, Rusiyada belə yoxdur” [36, s. 22].

Azərbaycan Xəq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay ömür sürməsinə baxmayaraq, müstəqil dövlətin bütün atributları, o cümlədən milli ordumuz formalaşdırıldı. Həm ermənilərin, həm də bolşeviklərin işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə aparmalı olan ADR hökuməti 1918-ci il iyunun 19-da gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi.

İyunun 26-da əsasən gəncəlilərdən ibarət olan diviziya statusunda hərbi korpusun yaradılması barədə qərar qəbul olundu və ilk dəfə Azərbaycanda milli ordunun təməli məhz Gəncədə qoyuldu. Avqustun 1-də isə Gəncə şəhərində AXC-nin Hərbi Nazirliyi təsis edildi. 1918-1920-ci illərdə peşəkar hərbcilərimizin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda yüksək döyüş qabiliyyətli, hərbi hazırlığa və intizama malik milli ordu hissələri formalaşdırıldı.

Beləliklə, hər b sənətinə yüksək səviyyədə yiyələnmiş igid gəncəlilər qısa müddət ərzində Gəncə şəhərində yaradılmış Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə Bakını və ətraf qəzaları erməni-bolşevik işğalından xilas etdilər. Bu hərbi birləşmələr Muğanda və Əsgəranda milli hökumətə

qarşı baş vermiş qiyamları yatırmaqda yüksək səriştəlilik göstərdi.

Qazaxda Azərbaycan sərhəddini pozmuş erməni nizami ordu hissələrini darmadağın etdi. O zaman Azərbaycan ordusunun Əmir Kazım mirzə Qacar, Səməd bəy Rəfibəyli, Cahangir bəy Kazımbəyli kimi istedadlı zabitləri və generalları var idi. Beləliklə, Azərbaycan Xəq Cümhuriyyətinin ilk ordu birləşmələri Gəncədə yaranmış oldu.

Təəssüf ki, Azərbaycanın bolşevik rus ordusu tərəfindən işğalından sonra müstəqilliyimizin ən mühüm atributu olan milli ordu hissələri ləğv edildi. Əslində Sovet hakimiyyəti ilk günlərdən özü ilə Azərbaycana qanlı-qadalı günlər gətirdi. Bakını işğal edən XI Qırmızı ordu burada Azərbaycan Milli ordusunun zabitlərinə və ilk demokratik respublikanı idarə edənlərə divan tutmağa başladı. Hadisələrin belə bir istiqamətdə inkişaf etməsi isə Gəncə də daxil olmaqla Azərbaycanın hər yerində narazılığın artmasına gətirib çıxardı. Xüsusilə tarix boyu Azərbaycan milli dövlətçiliyinin döyünən ürəyi olan Gəncədə XI Qırmızı ordunun törətdiyi vəhşiliklərə qarşı narazılıq daha güclü idi. 1920-ci ilin may ayının əvvəllərində Azərbaycan KP-nin məsul rəhbərlərindən biri olan M. D. Hüseynov Gəncədəki Milli ordumuzun 3-cü piyada alayının komandiri Cahangir bəy Kazımbəyliyə əmr etdi ki, Qırmızı orduya tabe olsun və onun əmrlərini yerinə yetirsin. Bunun arxasında nələrin dayandığını anlayan Cahangir bəy əmri yerinə yetirməkdən imtina etdi. Buna görə Mirzə Davud Hüseynov 3-cü piyada alayının komandanının dəyişdirilməsi, əsgərlərin isə tərksilah edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Əvvəlcə şəhər komendantı Məhəmməd Mirzə Qacar, sonra Milli ordunun bölgədəki birinci

piyada diviziyasının komandanı general-mayor Cavad bəy, bunun ardınca isə Cahangir bəy Kazımbəyli vəzifəsindən uzaqlaşdırıldılar.

May ayının 12-də isə Gəncə şəhər qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli bolşeviklər tərəfindən həbs edilərək Bakıya aparıldı və 10 gün sonra güllələndi. Onun güllələnməsi xəbəri Gəncədə narazılıq daha da artırdı. Belə bir vəziyyətdə vətənpərvər qüvvələr Cahangir bəy Kazımbəylinin ətrafında birləşərək dövlət müstəqilliyini bərpa etmək məqsədi ilə üsyana hazırlaşmağa başladılar.

1920-ci il may ayının 22-də Cahangir bəyin təşəbbüsü ilə Gəncə yaxınlığındakı Nüzgar kəndində iclas keçirildi. İclasda silahlı üsyan qaldırılması barədə qərar qəbul edildi. Üsyançılar Qırmızı ordu hissələrini darmadağın edərək bütün Azərbaycanda milli hökuməti bərpa etmək niyyətində idilər. Bu, həm də Milli hökumətin qurulmasının 2-ci il dönümünə bir hədiyyə olmalı idi. Üsyançılar Zaqatala və Qarabağdakı Milli ordu hissələrinə, həmçinin Gürcüstandan gələcək yardıma belə bağlayırdılar. Bu məqsədlə Qarabağa, Zaqatalaya və Gürcüstana xüsusi nümayəndələr göndərilmişdi. Bütün hazırlıqlar başa çatdırıldıktan sonra mayın 25-dən 26-na keçən gecə Gəncənin müsəlmanlar yaşayan hissəsindəki XI Qırmızı ordu hissələri tərkisilah edildi. Qırmızı ordunun 600 nəfər əsgər və zabiti əsir alındı. Gəncənin müsəlmanlar yaşayan hissəsi üsyançıların əlinə keçdi.

XI Qırmızı ordunun Bakıdan göndərilən hissələri şəhər ətrafında yaşayan ermənilərin yardımları ilə mayın 27-də Qarabağdan və Zaqataladan Gəncəyə gələn yolu bağladılar. Bununla da üsyançılar mühasirəyə düşdülər. Mühasirəyə düşməsinə baxmayaraq üsyançılar düşməyə güclü müqavimət göstərirdilər. Döyüşlərdən sonra XI

ordu əsgərləri şimal və şimal-qərb istiqamətlərindən şəhərə daxil ola bildilər. Gəncəlilər hər ev, hər metr yer uğrunda son nəfəsə kimi döyüşürdülər. Amma kənardan yardımın gəlməməsi onların müqavimətinin qırılmasına səbəb oldu. Üsyan yatırıldıktan sonra erməni və ruslar üç gün ərzində Gəncədə qanı su yerinə axıtıdılar. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə, 20 min nəfərdən artıq dinc əhali qətlə yetirildi. Qətləmlər sonrakı günlərdə də davam etdirildi. İyun-avqust aylarında üsyanda iştirak etməkdə və ya onlara yardımda şübhəli bilinən 13 min adam məhkəməsiz güllələndi. Qırmızı ordu isə Gəncə döyüşlərində 900 nəfərdən artıq əsgərini itirdi, 6 mindən artıq əsgər isə yaralandı. Məğlub olmasına baxmayaraq, Gəncə üsyanı Azərbaycan tarixində şərəf və qəhrəmanlıq səhifələrindən biridir.

Sonrakı dövrlərdə sovet ideoloqları XX əsr Azərbaycan tarixində həqiqi vətənsəvərliyin, mərdliyin, qəhrəmanlığın, yenilməzliyin parlaq örnəyi olan 1920-ci il 28 may Gəncə üsyanını tarixi yaddaşlardan silinməsinə çalışmışlar. Ancaq kommunist rejiminin bütün çabalarına, basqılarına baxmayaraq, xalqımız nəsilədən nəsilə, babadan nəvəyə öz tarixi keçmişini yaşadıb, dastanlaşdırdı. Ceyhun bəy Hacıbəylinin yazdığı kimi, “Gəncə üsyanı millətimizin şərəf və namusunun yenidən kəsb-i etibar qazandığı bir dastan” kimi xalqımızın tarixi yaddaşına həkk olundu.

Gəncənin sayılıb seçilən hərbiçiləri Əmir Kazım Mirzə Qacar, Məhəmməd Mirzə Qacar, Əmənulla Mirzə Qacar, Feyzulla Mirzə Qacar, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski, general Məhəmməd Mirzə Qacar Gəncədə XI Orduya qarşı xalq mübarizəsinə rəhbərlik etmişlər.

Beləliklə, 1920-ci ilin bolşevik-daşnak terroru nəticəsində Azərbaycan Milli Ordusunda xidmət edən 12

general, 27 polkovnik, 46 kapitan və ştabs kapitan, poruçik və podporuçik, 148 praporşik və podpraporşik, 266 nəfər digər rütbəli hərbi qulluqçumuz məhv edildi.

Bunların arasında Cavad xanın nəslinin nümayəndələri olan general-mayor Əmir Kazım Mirzə Qovanlı-Qacar, general-mayor İbrahim ağa Qacar, general-leytenant Məmməd bəy Qacar, general-mayor Əbdülhəmid bəy Şərif bəy Qacar, general-mayor Murad Qacar, general-mayor Əliyar bəy Mehdi bəy oğlu Qacar Nargin adasında güllələndilər [7, s.7, 40].

Gəncədə yaranan Milli Ordu quruculuğunun ilk hərbi məktəbləri. 1918-ci il mayın 28-də qəbul edilmiş Azərbaycan Demokratik Respublikasının İstiqlal Bəyannaməsində aşağıdakı sətirlər yer almışdı: "Azərbaycan özünü xarici müdaxilələrdən müdafiə etmək və daxili düşmən qüvvələri zərərsizləşdirməkdən ötrü nizami orduya malik olmalı, özünün Silahlı Qüvvələrini yaratmalıdır. Çünki müstəqil ordusu olmayan dövlətin milli dövlətçiliyi həmişə yadellilərin təhlükəsi altında yaşamağa məhkumdur".

Elə həmin gün Azərbaycan hökumətinin müdafiə naziri vəzifəsinə Xosrov bəy Sultanov təyin edilir. Xosrov bəy bu vəzifəni iyunun 11-dək daşdı. Həmin il oktyabrın 6-dan dekabrın 26-na qədər hərbi işlər üzrə məsələləri İ.Ziyadxanov həll edirdi. Bu arada Nazirlər Kabineti hərbi nazirliyin yaradılması haqqında qərar qəbul edir. Müvəqqəti olaraq hərbi nazir vəzifəsinə Fətəli xan Xoyski təyin olunur. 1918-ci il dekabrın 26-da rus ordusunda xidmət etmiş, artilleriya general-leytenantı Səməd bəy Mehmandarov Azərbaycanın hərbi naziri, general-leytenant Əliağa Şıxlinski nazir müavini, general-leytenant Süleyman Sulkeviç isə Baş Qərargah rəisi təyin edilir.

*Bolşevik-Qırmızı ordu silahlı dəstələri "Gəncə üsyanı" zamanı dinc əhalini Gəncənin "Ozan" məscidinə yığaraq, qoca, uşaq, qadın demədən diri-diri yandırırılar.
26 may 1920.*

General Şıxlinski ordu quruculuğunun və strukturunun planını hazırlamışdı. Ordu quruculuğu planına müvafiq olaraq 1919-cu il noyabr ayının 1-nə qədər ordunun ən mühüm struktur bölmələri və hissələri yaradılıb başa çatdırılmalı idi. Həmin müddət ərzində üç polkdən ibarət iki piyada diviziyası, artilleriya diviziyası, xüsusi hissələrin daxil olduğu teleqraf, atlı, pulemyotçu dəstələri, tərkibində üç polk olan süvari diviziyası, hava dəstəsi və dəmiryolu batalyonu təşkil edilməli idi. Odur ki, vaxt itirmədən hərbi məktəbin təşkil edilməsi qərara alınır.

Cahangir bəy Kazımbəyli - Gəncə üsyanının başçısı.

1918-ci ilin mart ayında hərbi məktəb açılır. Poruçik Cahangir bəy Zeynal bəy oğlu Nəsirbəyov məktəbə rəis təyin edilir. Bu, o vaxtlar idi ki, ölkədə vəziyyət gündəngünə gərginləşirdi, qırğınların sayı artır, hər an müharibə təhlükəsi gözlənilirdi. Azərbaycanın isə nə mütəşəkkil ordusu, nə də silah-sursatı var idi. Ona görə də ordu quruculuğu proqramının həyata keçirilməsində hökumət çətinlik çəkirdi. Çar Rusiyasının hərbi siyasətində bir çox xalqlarla bərabər azərbaycanlılara qarşı da qərəzli münasibət olmuşdu. Bəzi istisnaları çıxmaqla azərbaycanlılar hərbi məktəblərə qəbul edilmir, ordu sıralarına çağırılmır, yalnız hərbi vergi verirdilər. Bu səbəbdən də nə Azərbaycanın formalaşmış hərbi hissələri, təcrübəli zabidləri, nə də kifayət qədər silah-sursatı var idi. Yalnız Qafqaz atlı diviziyasının tərkibinə daxil olan

azərbaycanlı atlı polku var idi. Ölkəmiz üçün belə bir ağır vaxtda rus və daşnak birləşmələri tam silahlanmış vəziyyətdə qapımızın astanasında dayanmışdı. Artıq mart soyqırımını da baş vermişdi.

Bu dəhşətli hadisədən sonra yeni yaradılan hərbi məktəbin Bakıdan Gəncəyə köçürülməsi qərara alınır.

1918-ci il aprelin 2-də Gəncə hərbi məktəbinin bazası əvvəlcə dəmiryol məktəbinə gətirilir. Bir müddət burada məktəb çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərir. Bu vaxt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dəvətilə Nuru paşa 300 nəfərlik təlimatçı qrupla Gəncəyə gəlir. Osmanlı hərbiçilərindən Atif bəy bu hərbi məktəbin rəisi olur. Cahangir bəy isə Atif bəyin köməkçisi təyin edilir. Hərbi təhsil ocağı bundan sonra praporşiklər məktəbi adlanır.

Daşnak Şaumyanın başçılıq etdiyi rus-erməni birləşmələri ölkədə at oynadır, Gəncə istiqamətinə irəliləyirdi. Məqsəd Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordusunu qıraraq bütün Azərbaycanı işğal etmək idi. Hacıqabulda da vəziyyət getdikcə ağırlaşdı. Odur ki, Gəncə hərbi məktəbinin heyəti Hacıqabulun mühafizəsi üçün polkovnik Maqalovun rəhbərliyi altında silahlı dəstəyə cəlb edildi. Məktəbdə tədris müvəqqəti olaraq dayandırıldı.

Lakin sonralar Gəncədəki hərbi məktəb yenidən fəaliyyətə başladı. Qəbul norması 100 nəfər olsa da, orada oxumaq istəyən azərbaycanlıların sayı getdikcə artırdı. Yeni qaydaya əsasən, məktəbdə təhsil alanlar yunker adlanırdılar. Təlim prosesinə türk hərbi qüvvələrinin zabidləri cəlb olunmuşdu. Məktəbə yenə də polkovnik Atif bəy rəhbərlik edirdi.

1918-ci ilin oktyabrında Gəncə Hərbi Məktəbinin ilk buraxılışı oldu. Buraxılış mərasimində iştirak etmək üçün Nəsim bəy Yusifbəyov, Əliağa Şıxlinski, Qafqaz İslam

Ordusunun qərargah rəisi Nazim bəy, Nuru paşanın atası Hacı Əhməd paşa və dövrün başqa görkəmli şəxsləri Gəncəyə toplaşdılar. Oktyabrın 27-də axşam gənc yunkerlər şəhər kənarındakı təlim meydanına yığırdılar. Burada onlar buraxılış imtahanı verəcəkdilər. Bu məqsədlə əvvəlcədən xəndəklər, səngərlər qazılmış, süni maneələr yaradılmışdı. Həmin gün səhər tezdən Bakıdan gələn qonaqlar, habelə Gəncə camaatı da təlim meydanına toplaşmışdılar. Fərəhli, həyəcanlı anlar idi. Azərbaycan Korpusunun komandiri Əliqə Şıxlinski nizamla sıraya düzülmiş gənc yunkerləri salamladıqdan sonra buraxılış imtahanı başlayır. Proqram çox geniş idi. Yunkerlər 20-yə yaxın məsələ üzrə imtahan verirdilər. Günortadan sonra imtahan başa çatdı və müdavimlər sınaqdan çox uğurla çıxdılar. Həmin gün axşam Gəncə şəhər rəhbərliyi bu şərəfli tarixi günün münasibətilə ziyafət verdi [5, s. 3].

1918-ci il dekabrın 1-də Gəncə Hərbi Məktəbinin statusu dəyişdirilir və yenidən praporşiklər məktəbi adlanır. Sonralar həmin məktəbin bazasında hərbiyyə məktəbi açılır, istehkamçılar məktəbi yaradılır. İstehkamçılar məktəbi əvvəlcə Gəncədə, sonra isə Hacıqənddə fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, hərbi dəmiyolçular və hərbi feldşer hazırlayan məktəblər də təşkil olunur, hərbi zavodlar fəaliyyətə başlayır. Yeni yaradılan praporşiklər məktəbi bütün Azərbaycana əhatə edir və orada tam təhsilli hərbi kadrlar yetişdirilir. Onların təhsili, təyinatı ilə hərbi nazir, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov şəxsən məşğul olur. Nazirin 22 mart 1919-cu ildə imzaladığı bir sənəddə deyilir: "Gəncə praporşiklər məktəbinin 50 nəfərdən çox məzununa əziz Novruz bayramı ərəfəsində praporşik rütbəsi verilsin, onlar xidmət üçün birinci Azərbaycan

diviziyasına, üçüncü Gəncə süvari alayına, əlahiddə Zaqatala batalyonuna, birinci yüngül artilleriya diviziyasına və üçüncü ləzgi süvari alayına göndəriləsinlər. Gəncə praporşiklər məktəbini əla bitirdiklərinə görə praporşik İsrail ağa Şıxlinskiyə, Bahadır bəy Vəkilova, Musa ağa Şəmsəddinskiyə, Nəsim bəy Sultanova, Həmid Mustafayevə, Süleyman xan Sultanov-Əlsuluya bayram münasibətilə pul mükafatı verilsin".

Xalq Cümhuriyyəti əsgərlərin döyüş hazırlığının yüksəldilməsi ilə yanaşı onların müvafiq tibbi hazırlığına da xüsusi diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə 1918-ci il noyabrın 15-də ümumi qərargahın tərkibində hərbi-tibbi idarə fəaliyyətə başlayır. Bakıda, Gəncədə və Xankəndidə hərbi xəstəxanalar təşkil edilir. Qoşun hissələrində tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması üçün hərbi nazirin 1919-cu il 22 yanvar tarixli əmri ilə bütün hərbi hissələrin nəzdində iki aylıq sanitar kursları yaradılır. Hərbi feldşer məktəbinə ilkin hərbi hazırlıq keçmiş əsgərlər, həmçinin hərbi xidmətə yararlı sayılan 30 yaşınadək gənclər qəbul edilirdi. Dərslər Azərbaycan dilində aparılırdı. Səməd bəy Mehmandarov Milli Ordu quruculuğunda milliliyə, ana dilinin qorunub saxlanması xüsusi diqqət yetirirdi. Onun bir əmrində göstərilir ki, orduda danışıq və dəftərxana işi Azərbaycan dilində aparılmalıdır. Əmrdə deyilir: "Sırada, eləcə də sıradan kənar olarkən əsgərlər ana dilində salamlaşmalı, görüşərkən "salam" deyilməli, cavabı "əleyküm salam" olmalıdır. Bütün zabidlərə əmr edirəm, təltif zamanı əsgərlərə deyilməlidir: "Mərhəbə", əsgər cavab verməlidir "Çox sağ ol".

Müstəqil dövlətçiliyin təhlükəsizliyini qorumaq üçün hökumət ordu quruculuğuna mümkün olan qədər vəsait

ayırırdı. 1919-cu ildə müdafiə xərclərinə ayrılan vəsait ümumi büdcənin 27,7 faizini təşkil edirdi.

Daxili və xarici düşmənlərin təzyiqi ilə yaranmış gərgin vəziyyətlə əlaqədar hökumət 1918-ci il 19 iyun tarixli qərarı ilə ölkədə hərbi vəziyyət elan etdi. Hərbi dövr üçün qanunların tətbiqi haqqında qərar qəbul edildi. Həmin qərara əsasən mövcud mürəkkəb hərbi-siyasi şəraitlə əlaqədar hakimiyyətə silahlı müqavimət, strateji obyektlərdə oğurluq, soyğunçuluq, milli hisslərin təhqiri, əhalinin müxtəlif təbəqələrini bir-birinə qarşı qızışdıran yalan məlumatların və şayiələrin yayılması, qadınlara qarşı təcavüz əməlləri və digər qanuna zidd hallar müharibə dövrünün qanunlarına əsasən mühakimə edilməli idi.

1918-ci il dekabrın 5-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qərarına əsasən Gəncə Dairə Məhkəməsi nəzdində hərbi məhkəmə yaradılır. Ümumiyyətlə, qısa dövr ərzində Gəncədə ölkənin müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsi və qanunçuluğun qorunması üçün zəruri sayılan bütün strukturlar təşkil olunmuşdu. Dövrün mövcud çətinliklərinə baxmayaraq, Nuru paşanın və Azərbaycan zabit və generalları Səməd bəy Mehmandarov, Əliəğa Şıxlinski və digərlərinin köməyi ilə ümumən Azərbaycanda sayı təqribən 40 minə çatan Milli Ordu yaradıldı.

Bu ordu ölkənin ən ağır dövründə Azərbaycan torpaqlarını daxili və xarici düşmənlərdən qoruyub saxladı. Çox təəssüf ki, 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu haqqında qısaca söhbət açdığımız hərbi məktəblərin də fəaliyyətinə son qoyuldu [10, s. 34-39; 46, s. 9].

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN GƏNCƏDƏN VƏ GƏNCƏ QUBERNİYASINDAN OLAN HÖKUMƏT NÜMAYƏNDƏLƏRİ VƏ PARLAMENT ÜZVLƏRİ

NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ (1881-1920)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş naziri, ilk Maarif və Dini Etiqad naziri, Daxili İşlər naziri, görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi.

Nəsim bəy Yusif bəy oğlu Yusifbəyli 5 iyul 1881-ci ildə keçmiş Yelizavetpol quberniyasının Gəncə şəhərində tanınmış maarifpərvər ziyalı ailəsində dünyaya göz açmışdır. Orta təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında başa vuran Nəsim bəy 1902-ci ildə Novorossiysk (Odessa) universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Universitetdə oxuduğu illər onun siyasi-ictimai həyatında mühüm rol oynamışdır. Nəsim bəyin siyasi fəaliyyətə başlaması da məhz bu illərə təsadüf edir [43, s. 28].

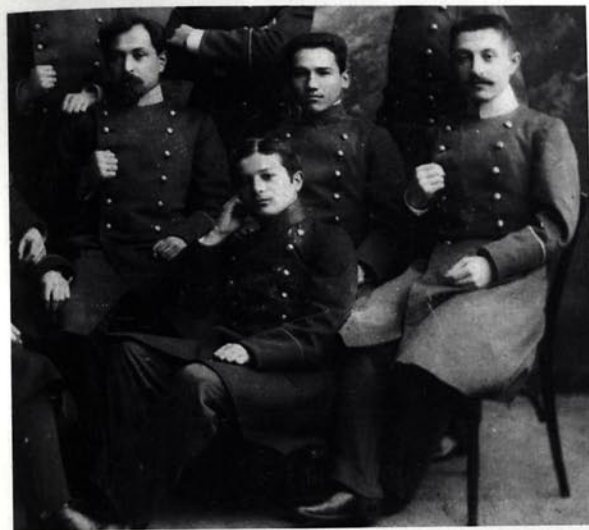
O, tez zamanda universitetdə azərbaycanlı tələbələr tərəfindən yaranan "Azərbaycanlı həmyerlilər" ("Zemlya - çestvo") təşkilatının rəhbərlərindən birinə çevrilir. Onun Nəriman Nərimanovla, Xosrov-Paşa bəy Sultanovla, Şahmalıyev qardaşları və başqaları ilə tanışlığı məhz bu dövrlərdə başlayır. Tələbəlik illərində milli azadlıq hərəkatında fəal mübariz olan Nəsim bəy çar xəfiyələri

tərəfindən dəfələrlə təqiblərə məruz qaldığından 1906-cı ildə Krımın Bağçasaray şəhərinə mühacirət edir. O, burada dövrünün görkəmli siyasi və ictimai xadimi, milliyətçə tatar İsmayıl bəy Qasprinskiyin (1851-1914) redaktor olduğu məşhur "Tərcüman" qəzetində işləməyə başlayır. Qəzet səhifələrində bir sıra siyasi-ictimai mövzularda silsilə məqalələrlə çıxış edir.

Bağçasarayda Nəsib bəy İsmayıl bəyin qızı Şəfiqə Sultan xanım Qasprinskaya (1886-1975) ilə ailə həyatı qurur. Onların birgə nigahından Niyazi adlı oğlanları, Zəhra adlı qızları olub.

Nəsib bəy Bağçasarayda yaşadığı müddətdə də çar hökumət orqanlarının təqiblərindən yaxa qurtara bilmir. 1908-ci ildə məcburiyyət altında İstanbul şəhərinə mühacirət edir. Türkiyədə də siyasi fəaliyyətlə məşğul olan Nəsib bəy "türk dərniyi" adlı cəmiyyətə üzv olur. Tez zamanda o, cəmiyyətin fəal üzvlərindən birinə çevrilir. İstanbulda yaşayan Nəsib bəy belə qənaətə gəlir ki, sultan istibdadı öz qəddarlığı ilə heç də rus çarizmindən geri qalmır. Şəraitin mürəkkəbliyini dərk edən Nəsib bəy 1909-cu ildə Türkiyədən doğma Gəncə şəhərinə qayıdır. O, Gəncədə açılan "Mədrəseyi-ruhaniyyə" məktəbində müəllim işləməyə başlayır. Həmin "Mədrəseyi-ruhaniyyə" məktəbində əsas dərslər deyənlərdən biri də, Nəsib bəyin böyük qardaşı Həmid bəy Yusifbəyli idi. Onun təşəbbüsü ilə mədrəsədə coğrafiya, tarix, fizika, riyaziyyat və digər fənlər üzrə gizli dərslər keçirilirdi. Burada dərslər deyən iki nəfərin – Molla Qurban və Molla Atakişinin satqınlığı nəticəsində Həmid bəy Yusifbəyli, onun bacısının əri Şeyxülislam Ağası Pişnamazzadə, axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə, Molla Məhəmməd Axundzadə və Hacı Abbas həbs edilərək Tiflisə göndərilir. Bir müddət

saxlandıqdan sonra buraxılırlar. Həmid bəy isə Gəncə namestniki tərəfindən Bağçasaraya sürgün olunur. Oradan da o, İstanbula mühacirət edir. Nəsib bəy Gəncədə ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilində kitabxana təsis edir. 1911-ci ildə M.F.Axundovun (1812-1878) anadan olmasının 100 illiyini geniş qeyd etmək üçün təşəbbüs göstərir [43].

Novorossiysk (Odessa) universitetinin hüquq fakültəsinin tələbələri: Nəriman Nərimanov (soldan birinci) və Nəsib bəy Yusifbəyli (sağdan birinci).

Nəsib bəy bir müddət İstanbulda yaşayırdı və burada o, "Türk ocağı"nın ən fəal üzvlərindən biri olur. 1911-ci ildə Gəncəyə gələrkən Bələdiyyə idarəsində işə girir və doğma şəhərində genişmiqyaslı, ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayır.

*Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası Müsəvəttin Mərkəzi Komitəsinin üzvləri (1918-ci il)
Sağdan sola: Abbasqulu Kazımcı, Vəli Mikayılov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Mirzə Məhəmməd
Axundzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Məmməd Əli Rəsulzadə, Tağı Nəgəyev.*

1917-ci ilin Fevral - burjuva inqilabı istiqlal aşıqlərinin arzularına güclü təkan verir. Həmin ilin martında Gəncə ziyalıları Milli Müsəlman Şurasını yaradırlar. Novruz bayramı günü isə günorta namazı vaxtı Nəsim bəy Yusifbəyli Şah Abbas məscidinin həyətində gələrək Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyasının proqramını elan edir, milli qurtuluş yolunda elin xeyir-duasını alır.

1917-ci ildə Bakıda toplaşan Birinci Müsəlman qurultayında gəncəli Nəsim bəyin inamla dediyi bu sözlər çoxunun qəlbindən xəbər verdiyi üçün yaddaşlara həmişəlik həkk olunur: "Kim deyər bilər ki, biz özünü idarə etmə səlahiyyətində olan bir millət deyilik?!"

Beləcə, Nəsim bəyin səsi həmişə milli mübarizənin ön sıralarından gəlirdi. Sonralar, Zaqafqaziya Seymi yarananda Nəsim bəy burada milli siyasətin ən çətin, ən məsul vəzifələrini icra edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi, "Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formulə etmək şərafi mərhum Nəsim bəyindir". Nəsim bəy Yusifbəyli Azərbaycan Cümhuriyyətinin beşiyi başında duranlardan biri olub. May ayının 16-da Batum yaxınlığındakı Çafkada M.Ə.Rəsulzadənin və Əhməd Cavadın da iştirak etdikləri məşvərət zamanı "Gəncə" sözü ilk əvvəl Nəsim bəyin dilindən çıxıb. 1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublika elan olundu. Aprelin 26-da təşkil edilən Zaqafqaziyanın yeni hökumətində N.Yusifbəyli Maarif naziri təyin edilir. Lakin Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması bu ərazidə yaşayan xalqlara heç bir yenilik gətirmədi. Siyasi gərginliyin son həddə çatması nəticəsində Zaqafqaziya Seymi 1918-ci il mayın 26-da buraxıldığı elan etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və hökumət nümayəndələri. Gəncə, 1918.

1918-ci il mayın 27-də Seymin keçmiş azərbaycanlı nümayəndələrinin yığınağı keçirilir. Milli Şura mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan edir və Azərbaycan hökumətini təşkil etməyi F.Xoyskiyə tapşırır. Təşkil olunan yeni hökumətdə N.Yusifbəyli Maliyyə və Xalq Maarifi naziri vəzifəsini tutur. Sonralar F.Xoyskinin təşkil etdiyi ikinci və üçüncü Nazirlər Kabinetində o, Xalq Maarifi və Dini Etiqad naziri vəzifəsini icra etmişdir. N.Yusifbəyli Azərbaycan Xalq Maarifini təşkil etmək üçün konkret tədbirlər planı hazırlayaraq hökumətə təqdim edir. Məhz N.Yusifbəylinin təqdimatı ilə Azərbaycan hökuməti 1918-ci il avqustun 28-də məktəblərin milliləşdirilməsi, noyabrın 7-si və 13-də isə Azərbaycan dilinin ölkə ərazisində bir fənn kimi tədris edilməsi haqqında qərar qəbul edir.

N.Yusifbəyli Azərbaycanda maarifi inkişaf etdirmək üçün yeni məktəblər açmağa, müəllimlər hazırlayan kurslar təşkil etməyə başlayır. Məhz onun ciddi səyləri nəticəsində 1919-cu ilin əvvəllərində artıq Azərbaycanda dövlət hesabına 637 ibtidai və 23 orta ixtisas təhsili müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.

1919-cu ilin martında F.Xoyskinin başçılıq etdiyi nazirlər kabineti istefa verir. Yeni hökumətin təşkili N.Yusifbəyliyə tapşırılır. Aprelin 14-də yeni – dördüncü hökumətin tərkibi elan edilir. Nəsim bəy Baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, Daxili İşlər naziri vəzifəsini də daşıyır. Öz hökumətinin daxili və xarici siyasət məsələləri haqqında parlamentdə proqramla çıxış edir. Elan edir ki, xarici siyasət məsələsində başlıca məqsəd Azərbaycanın istiqlaliyyətinin böyük dövlətlər tərəfindən tanınmasına nail olmaq və onun ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparmaqdır. Daxili

siyasət sahəsində isə hər bir mədəni və demokratik ölkə üçün zəruri olan ən vacib şərtlər həyata keçiriləcəkdir.

Sayca beşinci, N.Yusifbəylinin təşkil etdiyi ikinci hökumətə 1919-cu ilin dekabrından 1920-ci il martın axırına qədər başçılıq etmişdir. O, Baş nazir olduğu vaxt xalqımızın tarixində ən mühüm hadisə baş verir – 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Versal Sülh Konfransında böyük dövlətlər tərəfindən tanınır. Bu dövrdə Nəsim bəyin təklifi əsasında Bakı Dövlət Universiteti açılır, müxtəlif ixtisas üzrə ali təhsil almaq üçün 100 nəfərə yaxın azərbaycanlı gənc Avropanın ali məktəblərinə göndərilir, müxtəlif adda dərslərlər nəşr edilir. Torpaq islahatları haqqında qanun layihəsi hazırlanır, qısa müddətdə Azərbaycanın milli pulu dövriyyəyə buraxılır, 40 minlik nizami ordu formalaşır, yüksək kadrlarla əvəz edilir. Əfsuslar olsun ki, N.Yusifbəylinin həyata keçirmək istədiyi planlar yarımçıq qalır. Nəsim bəy həmişə, hətta ən çətin məqamlarda belə, tam müstəqilliyin tərəfdarı olub. O, nə Osmanlı Türkiyəsinə, nə də Çar Rusiyasına sığınmağın tərəfdarı deyildi. Həmin illərin şahidi Hüsəməddin Tuğac “Bir nəslin dramı” əsərində Nəsim bəylə olan söhbəti xatırlayır: “Azərbaycana türk ordusunun gəlməsi ərəfəsində Nəsim bəy deyir ki, gözüm bu işdən su içmir. Biz milli və demokratik bir idarə istəyirik. Halbuki, Osmanlı dövlətinin rejimi çarlıq idarəsindən heç nə ilə fərqlənmir. Əlbəttə, Osmanlı türkləri Azəri türklərinin qardaşdır. Ancaq heç vaxt Bakı İstanbuldan idarə oluna bilməz”.

Milli Müstəqillik ideyası Nəsim bəyin qanına, canına hopmuşdu. M.Ə.Rəsulzadə Cümhuriyyətin liderləri arasında N.Yusifbəyliyə xüsusi ehtiramla yanaşır, ona çox yüksək qiymət verir. 1929-cu ildə o, İstanbulda çıxan

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimləri: Aslan bəy Səfərkürdski, Aslan bəy Qardaşov, Səməd bəy Mehmandarov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Məmməd Yusif Cəfərov, Rəşid xan Qaplanov, Ağa Əminov, Məmmədhasən Hacınski, Nəriman bəy Nərimanbəyli. Dekabr 1919.

“Odlu Yurd” toplusunda Nəsim bəyə həsr etdiyi geniş məqalədə yazır: “Bu mənhus günün nəticəsində Azərbaycan istiqlal hərəkatının verdiyi ən mühüm qurbanlardan biri Yusifbəyli Nəsim bəydir...”

Nəsim bəyin xarakterində əsl təhsil görmüş Azərbaycan ziyalılarında az olan bir keyfiyyət vardır. O, ədəbi türkcədə mükəmməl yazır və danışdı. Nəsim bəy 1917-ci ildə Bakıda toplanan Birinci müsəlman qurultayının ən fəal təşkilatçılarından və iştirakçılarından biri olmuşdur... Azərbaycan siyasi həyatının müxtəlif sahələrində Nəsim bəyi biz fəal bir siyasətçi olaraq görürük. İstər Rusiya Müəssislər Məclisindəki çıxışlarında, istərsə də Tiflisdə təşkil edilən Qafqaz Ötəsi Seymində Nəsim bəy Milli siyasətin ən çətin və ən məsuliyyətli vəzifələrini yerinə yetirirdi. Nəsim bəy müasir Avropa kulturu ilə bərabər, türkcə də danışması və Milli həyat, ədəbiyyat tarixini dərinləndirən bilməsi ilə bütün Azərbaycan gənclərinə güclü təsir etmişdir.

Bunu söyləməyə bilmərik ki, o, Milli nümayəndələrdən biri idi. Elə bir nümayəndə ki, Milli Azərbaycan hərəkatının istiqlalla nəticələnən qayəsini formulə etmək onun adı ilə bağlıdır. Bu sadə əlavə Nəsim bəyin adını Azərbaycan tarixində ölməz və unudulmaz bir ad halına gətirilməsinə kifayətdir...” [37, s. 2].

“Fələk məni çox yüksəltdi. Fəqət, mən dünyanın ən bədbəxt insanıyam”. Nəsim bəy Yusifbəylinin Türkiyədə yaşayan mərhum qızı Zəhra xanım Göygöl 1969-cu ildə Gəncədə olanda deyirdi ki, atası bu sözləri parlamentin axıncı iclasından qayıdanda söyləyib. Bu onların son görüşü olub. Hakimiyyət bolşeviklərə təhvil verilmişdi. Arzuları boşa çıxan Baş nazir elə həmin gecə dövlət sənədlərini qoşa çamadana yığaraq iki nəfər mühafizəçi ilə yola düşür. Kürdəmir-Yevlax yolunda iri çamadanlara

gözü düşən quldur dəstəsi arxadan onları güllə ilə vurub Kürə atırlar. Elin istiqlal yolunda çırpınan daha bir ürək, beləcə, nadan gülləsinin qurbanı olur.

Elə bir ürək ki, el yolunda şam kimi alışıb yandı. Məslək dostları ilə birlikdə o, zülmətlər içində işıqlı bir dünya – Azərbaycan Demokratik Dövləti yaratmış və bu hökumətin Baş naziri vəzifəsinə kimi yüksəlmişdir [42, s. 11].

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV (1863-1934)

Əlimərdan bəy Ələkbər bəy oğlu Topçubaşov - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin Sədri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər naziri, Çar Rusiyasında Birinci Dövlət Dumasının üzvü (1905), Bakıda Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyə Komitəsinin üzvü (1917). Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi.

Əlimərdan bəy Topçubaşov Gəncənin məşhur Qacarlar sülaləsindən olan Mirzə Cəfər Əlimərdan oğlu Topçubaşovun nəvəsidir.

Babası Mirzə Cəfər Topçubaşov 1784-cü ildə Gəncədə anadan olub. Görkəmli şərqsünas alim, məşhur pedaqoq, Şərqi fəlsəfəsinin Rusiyada yaradıcılarından biri olan Mirzə Cəfər Əlimərdan oğlu Topçubaşov ilk təhsilini Gəncə mədrəsəsində alıb. Sonralar ailə vəziyyətinə görə Tiflisə köçüb təhsilini

Tiflis mədrəsəsində davam etdirmişdir. Gürcü, rus, ərəb, fars dillərini öyrənmiş, dövrünün istedadlı ziyalısı olmuşdur. 1817-ci ildə İran səfirliyinin heyətində Sankt-Peterburqa getmişdir. 1823-cü ildən Peterburq Universitetinin fars filologiyası ixtisası üzrə professor adı alıb, 1825-1849-cu illərdə kafedra rəhbəri olmuşdur. 1849-1867-ci illərdə Rusiya xarici işlər nazirliyində Asiya departamentinin şərq dilləri institutunun professoru işləmişdir.

O, Rusiya arxeologiya və numizmatika cəmiyyətinin yaratıcılarından biri olmuş, 1852-1857-ci illərdə onun şərq şöbəsinin müdiri işləmişdir. Şöbə onun rəhbərliyi ilə "İzvestiya" (Xəbərlər) adlı jurnal nəşr edərək burada Şərq arxeologiyası, habelə Azərbaycan haqqında məqalələr nəşr edirdi.

Mirzə Cəfər Topçubaşov "Dədə Qorqud" dastanını və 50-dən artıq şairin əsərlərini rus dilinə tərcümə etmişdi. Jurnaldakı məqalələrin əksəriyyətini M. C. Topçubaşov özü yazırdı. Onun rəhbərliyi altında bir sıra rus şərqşünasları və diplomatları hazırlanmışdı.

M. Topçubaşovun Şərq tarixinə və ədəbiyyatına dair 1834-cü ildə "İran xrestomatiyası" və "Monqolların ən qədim dövrlərdən Teymurləngə qədərki tarixi" adlı əsərləri nəşr edilmişdi. A.S. Qriboyedov ondan fars, A. Mitskeviç isə

*Mirzə Cəfər Topçubaşov
Əlimərdan bəy
Topçubaşovun babası.*

türk dilini öyrənmişdi. O, Mitskeviçlə dost olmuş və onun "Kırım sonetləri" adlı əsərini fars dilinə tərcümə etmişdi.

M. Topçubaşovun elmi fəaliyyətini V. Belinski, İ. Kraçkovski, O. Senkovski kimi rus elm və mədəniyyət xadimləri yüksək qiymətləndirmişdilər. Rus imperiyası qarşısındakı xidmətlərinə görə imperatorun razılığı və senatın qərarı ilə ən yaxşı şərqşünaslıq əsərlərinə 100 rubl verməklə "Topçubaşov mükafatı" təsis olunmuşdu. Görkəmli alim şərqşünaslığın inkişafında xidmətlərinə görə Böyük Britaniya Kral Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdir.

Mirzə Cəfər Əlimərdan bəy oğlu Topçubaşov I dərəcəli Stanislav, II və III dərəcəli Anna, İranın "Şiri-Xurşid" ordenləri ilə mükafatlandırılmışdı. O, 1869-cu il fevralın 2-də Sankt-Peterburqda vəfat etmişdir.

Su gələn arxa bir də gələr deyirlər. Əbəs yerə deyil ki, Gəncə mühitinin yetişdirdiyi bu böyük şəxsiyyətin nəslinin davamçıları da öz babalarının yolu ilə gediblər. Onun nəvəsi Azərbaycan tarixinin böyük öndərlərindən olan Əlimərdan bəy Topçubaşov da sonralar bu yolun layiqli davamçısı olub.

Əlimərdan bəy Topçubaşov 1863-cü ildə Tiflis şəhərində qulluqçu ailəsində dünyaya gəlmişdir. Anası Sevər xanım Vəkilova Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndinin Vəkilovlar soyundan idi. İlk təhsilini I Tiflis gimnaziyasında almış və 1884-cü ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirərək Peterburq Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Lakin birinci semestrdən sonra o, hüquq fakültəsinə keçmiş və 1888-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirərək hüquq elmləri namizədi adını almışdır. Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinin Elmi Şurası Ə. Topçubaşovun mülki hüquq

kafedrasında saxlanması və professor vəzifəsi almaq üçün hazırlanması haqqında qərar qəbul etmişdir. Lakin bu qərar yalnız Əlimərdan bəy Topçubaşov provaslavlığı qəbul etdikdə qüvvədə ola bilərdi. Əlimərdan bəy Topçubaşov provaslavlığı qəbul etməkdən imtina etmiş və universitet haqqında çar qanunu xristian olmayan Ə.Topçubaşova müvafiq vəzifəni tutmağa icazə verməmişdir [53, s. 21-26].

Ə.Topçubaşov bu hadisədən sonra Tiflisə gələrək məhkəmədə, vəkil vəzifələrində çalışmış, Tiflis geodeziya məktəbində hüquqdan dərs demişdir.

1896-cı ildə Bakıya gələn Ə.Topçubaşov vəkilliklə məşğul olmuş və bir sıra mürəkkəb məhkəmə proseslərini udmuşdur. Bu nailiyyətlər şəhər əhalisi içərisində ona böyük nüfuz və hörmət qazandırmışdır. O, 1897-ci ildən 1917-ci ilin axırlarına kimi "Kaspi" qəzetinin yaradıcılarından və redaktorlarından biri olmuşdur. Bu illərdə onun yüzlərlə məqalələri dərc edilmişdir. Həmin məqalələrdə Ə.Topçubaşov Azərbaycanın bir neçə şair, yazıçı, dramaturq, görkəmli ziyalıları və şəxsləri haqqında elmi əhəmiyyətli, nəzəri, Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlmanların vəziyyəti, çarizmin ayrı-seçkilik siyasətini pisləyən publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir.

Ə.Topçubaşov jurnalistliyə başladığı dövrdən Bakının siyasi və ictimai mübarizə səhnəsinə daxil olmuş, ömrünün sonuna kimi bu mübarizənin ön sıralarında getmiş və onun başçılarından birinə çevrilmişdir. 1905-1907-ci illər rus inqilabı dövründə Azərbaycanın bir çox ziyalı, o cümlədən Ə.Topçubaşov xalqın azadlıq mübarizəsinə qoşulmuşdur. O, bu dövrdə çar hökumətinə zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə edən bir sıra petisiyalar yazmış, iclas, yığıncaq, mitinqlərdə çıxış etmiş, Bakı Dumasının üzvü, sonralar sədri olmuş,

*"Gustav Struve" gəmisində Rusiya Müsəlmanlarının birinci qurultayı.
1905-ci il 15 avqust.*

İsmayıl bəy Qasıralı, Həsən bəy Zardabi və Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı, 1907.

Rusiyada yaşayan müsəlmanların vahid təşkilatının – “İttifaqi-əl-Müslimin” yaradılması və fəaliyyətində iştirak etmiş, onun proqram sənədlərini tərtib etmiş, Nijni-Novqorodda, Sankt-Peterburqda keçirilmiş I-IV qurul-taylar demək olar ki, onun sədrliyi ilə keçmiş, “İttifaqi-əl-Müslimin” qurultaylar tərəfindən seçilmiş MK-nın daimi bürosunun üzvü olmuşdur.

Qurultayda İsmayıl bəy Qasıralı, Əlimərdan bəy Topçubaşi, Yusif Akçura, Əbdürrəşid İbrahimi, Musa Carullah Bigiyev, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseyinzadə, Abussud Axtiyamov, Şahheydər Sirtlanov, Səlim Girey Canturin, Məhəmməd Zakir Ramiyev, Sadri Maksudi Arsal və s böyük simalar birlik və vəhdət çağırışı edərək Müsəlman Türkləri birliyə çağırıbmışdılar.

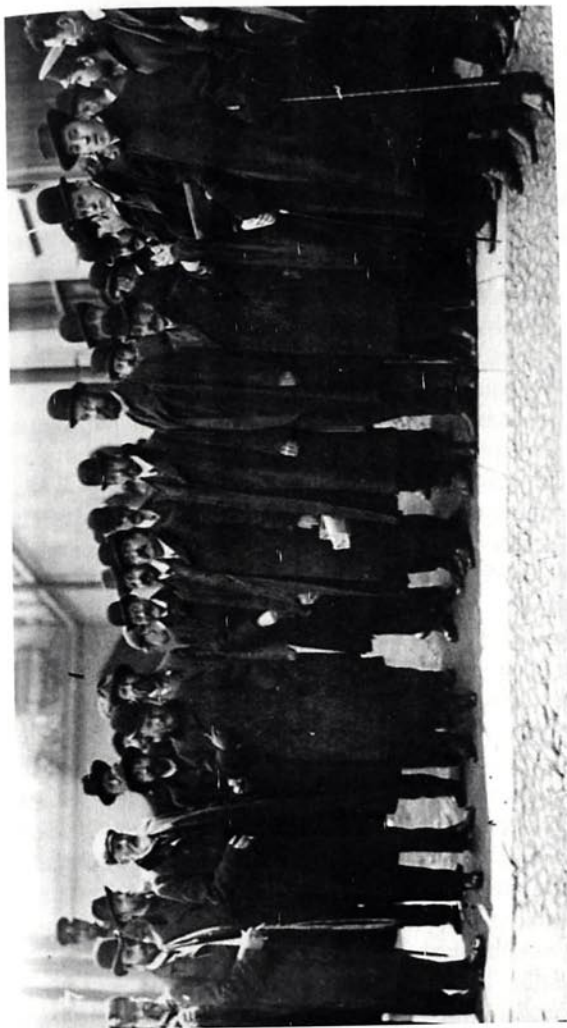
Əlimərdan bəy Topçubaşinin qurultaydakı möhtəşəm çıxışından

“Ey möminlər, ey qardaşlar, mən bu gün o qədər şad və məmnunam ki, bu sevinc və məmnuniyyətimi heç bir vəchlə ifadə edə bilmirəm. Mən heç vaxt bu günü unutmayacağam. Şübhəsiz ki, bu gün ümumrusiya müsəlmanları üçün hər il bayrama çevriləcəkdir. Biz bir əsildən, bir nəsildən gələn, bir dinə iman gətirən Türklərik. Məğribdən Məşriqə qədər bizim babalarımızın yurdu olub. Babalarımızın qəhrəman xalq olmasına baxmayaraq, bu gün Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazan çöllərində, babalarımızın yurdunda, öz vətənimizdə, öz torpağımızda ehtiyac və tələbatımızı azad şəkildə müzakirə etməyə ixtiyarımız qalmadı. Lakin şükürlər olsun Allaha ki, bütün fitnə-fəsadlara və qəddarlıqlara baxmayaraq, biz bu gün, sular üzərində könlümüzü bir-birimizə açmağın səadətini yaşayırıq, üz-üzə oturmuşuq, bir-birimizə qucaq açmışıq. Mən tamami-lə əminəm, əgər gələcəkdə

bizə sular üzərində danışmağa macal verməsələr, göylərə baş vurarıq, ulduzlar arasında yer bularıq və bu günü bayram edərik”.

1905-ci ilin sentyabrında çarizm Bakı proletariatını inqilabi mübarizədən çəkəndirmək məqsədilə neft sənayeçiləri ilə fəhlə nümayəndələrinin müşavirəsini keçirməyə icazə verdi. Müşavirəyə nümayəndələr göndərmək üçün seçkilər keçirildi. Müşavirəyə seçilən nümayəndələr arasında Ə.Topçubaşov da olmuşdur. Müşavirə sentyabrın 30-da Sankt-Peterburqda açılmış və Ə.Topçubaşov müşavirədə Bakı fəhlələrinin acınacaqlı vəziyyəti haqqında məlumat verərək onların mənafeyini müdafiə etmişdir. Rusiyada zəhmətkeşlərin inqilabi mübarizəsinin getdikcə qüvvələndiyindən qorxan çarizm 1905-ci ilin dekabrında Dövlət Dumasına seçkilər haqqında qanun çıxardı. 1906-cı ilin mart-aprel aylarında Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında ilk dəfə olaraq Dövlət Dumasına seçkilər keçirildi [52].

Azərbaycandan Birinci Dövlət Dumasına İsmayıl xan Ziyadxanov, M.Əliyev, Ə.Xasməmədov və b. yanaşı Ə.Topçubaşov da seçilmişdir. 1906-cı il aprelin 27-dən iyulun 8-nə qədər Sankt-Peterburqda Birinci Dövlət Duması fəaliyyət göstərmişdir. Ə.Topçubaşov Dumada müzakirə edilən bir sıra məsələlərin müzakirəsində iştirak etmiş, hökumətin aqrar və köçürmə siyasətini pisləmiş, Rusiyadakı azsaylı xalqlara, əsasən müsəlmanlara muxtariyyət verilməsi tələbinin tərəfdarı olmuşdur. Dövlət Dumasında Rusiyanın müsəlman əyalətlərinin deputatları bilavasitə Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Müsəlman fraksiyası yaratmışlar. Çar hökuməti onun fəaliyyətini tənqid edən inqilabi mövqeli Dumanı 72 gündən sonra qovdu. 200-ə yaxın deputat Dumanın qovulmasına etiraz edərək 1906-cı il iyulun 9-10-da

Rusiya Müsəlmanları lideri Əlimərdan bəy Topçubaşov Vıborq bəyannaməçiləri arasında. 9 iyul 1906-cı il.

Vıborqda iclas keçirdilər və “Vıborq müraziətnaməsi”ni qəbul etdilər. Bu müraziətnaməni imzalayanlardan biri də Ə.Topçubaşov olmuşdur. Ə.Topçubaşovun siyasi və ictimai fəaliyyəti 1917-ci illər Fevral inqilabından və Oktyabr çevrilişindən sonra daha da genişlənmiş və o, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə var qüvvəsi ilə qoşulmuşdur.

1917-ci il martın 5-də Bakıda İctimai təşkilatların Şurası və onun İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Məmməd-həsən Hacinski, İ.Frolov, İ.Heydərov və b. ilə yanaşı Ə.Topçubaşov da Komitənin tərkibinə daxil oldu. İyul ayında isə Komitənin 33 nəfərdən ibarət yeni heyəti təşkil olundu. Ə.Topçubaşov yeni Komitənin sədri seçilmişdir. 1917-ci il martın 29-da Bakıda Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edildi. Onun tərkibinə Məmməd Əmin Rəsulzadə, Məmməd-həsən Hacinski, Ə.Topçubaşov və b. seçildi. Bu təşkilatın rəhbərlərinin gərgin əməyi və fəaliyyəti nəticəsində 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda Ümum-qafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı.

Qurultay Ə.Topçubaşovun sədrliyi altında keçdi. O, sədr kimi ilk çıxışında çar hökumətinin xalqlara qarşı apardığı zidd siyasəti pisləyərək dedi ki, köhnə rus hökumətinin Rusiyada yaşayan qeyri-rus xalqlara münasibətdə yeritdiyi siyasət parçalamaq siyasəti olmuşdur, bu vaxtilə ermənilər və müsəlmanlar arasında özünü göstərmişdir. 1917-ci il avqustun 12-15-də Moskvada Dövlət müşavirəsi çağırıldı. Müvəqqəti hökumətin çağırıldığı bu müşavirəyə Rusiyanın müxtəlif yerlərindən gəlmiş 34 müsəlman nümayəndə arasında Azərbaycan nümayəndəsi – Ə.Topçubaşov da var idi.

Avqustun 13-də Moskva müşavirəsinin müsəlman nümayəndələrinin iclası keçirildi. Burada müşavirədə

çıxış edəcək nümayəndənin məruzəsini hazırlayacaq komissiya təşkil edildi. Komissiya məruzəni hazırlamağı və nitq söyləməyi Ə.Topçubaşova tapşırıldı. Ə.Topçubaşov müşavirədəki nitqində qeyd etdi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanlar çarizmin devrilməsini alqışlayır, hər yerdə demokratik əsaslarla yaranmağa başlamış ictimai və siyasi təşkilatları, inqilabi nailiyyətləri – azadlıq, bərabərlik və qardaşlığı qoruyur və möhkəmləndirirlər. 1917-ci il sentyabrın 5-6-da və 12-də Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin növbəti iclası çağırıldı. İclasda Komitənin sədri Ə.Topçubaşov, sədrin müavirləri Məmməd Əmin Rəsulzadə və Fətəli xan Xoyski seçildi. Oktyabr-noyabr aylarında isə Ə.Topçubaşov ümumi seçki hüququ əsasında Bakı Şəhər Dumasına keçirilmiş seçkilərdə iştirak etmiş və Dumaya üzv seçilmişdir [52, s. 12]

Ə.Topçubaşov 1918-ci il 30 mart-1 aprelə Bakıda bolşevik və daşnakların sovet hakimiyyətini müdafiə bayrağı altında azərbaycanlılara qarşı törətdiyi kütləvi qırğın zamanı onun tezliklə yandırılmasına çalışanlardan, aprelin 1-də A.Caparidzenin başçılıq etdiyi “sülh konfransı”nın iştirakçılarından və İnkilabi Müdafiə Komitəsinin tələblərini qəbul edənlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını böyük sevinclə qarşılayan Ə.Topçubaşov Fətəli xan Xoyskinin 1918-ci ilin iyununda təşkil etdiyi II kabinetdə portfelsiz nazir, oktyabrında isə xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin edilmişdir. AXC yarandığı gündən etibarən bir hüquqşünas alim kimi onun dünya ölkələri tərəfindən tanınması, diplomatik əlaqələrinin yaranması sahəsində var qüvvəsilə çalışmışdır. Azərbaycan hökuməti Osmanlı imperiyası və onun vasitəsilə Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələr yaratmaq məqsədilə Ə.Topçubaşovu

fövqəladə səlahiyyətli nazir kimi İstanbula göndərmişdir. F.Xoyskinin o dövrlərdə İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndəliyinin sədri Məmməd Əmin Rəsulzadəyə göndərdiyi teleqramda oxuyuruq: “Hökumətin 1918-ci il 20 avqust qərarı ilə Azərbaycan hökumətinin üzvü Əlimərdan bəy Topçubaşov Osmanlı imperator hökumətinə Azərbaycan Respublikasının mənafeyinə aid bütün məsələlər üzrə fəvqəladə səlahiyyətli nazir kimi göndərilir”.

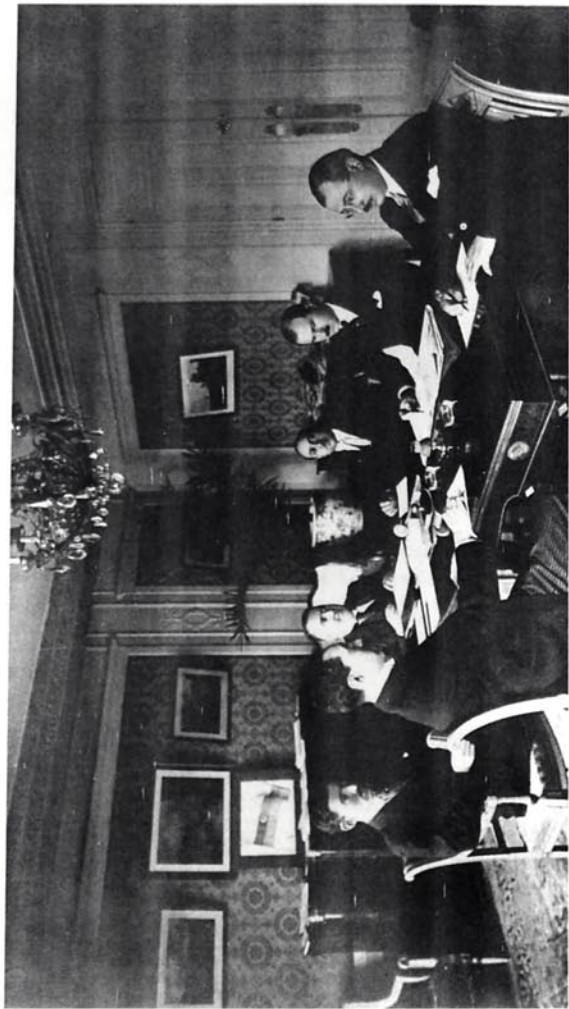
1918-ci il avqustun 23-də Gəncədən yola düşən Ə.Topçubaşov Tiflis, Batum marşrutu ilə hərəkət edərək, çox çətinliklərdən sonra sentyabrın axırlarında İstanbula çatmışdır. Ə.Topçubaşov Türkiyəyə gəldikdən sonra qısa müddətdə, yəni 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Osmanlı sultanı, bir neçə nazir və diplomatla görüşmüş, onlara Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumatlar vermiş və müxtəlif məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparmışdır. Mudros müqaviləsinin Azərbaycana aid hissəsi ilə əlaqədar olaraq Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə etiraz notası vermişdir. O, göstərirdi ki, müqavilə “Azərbaycanın işğalını asanlaşdırır və bu, ölkəni təhlükə qarşısında qoyur... Azərbaycan Respublikasına məxsus olan dəmiryollarının xarici dövlətə güzəştə gedilməsi beynəlxalq hüquqla bir araya sığmır”.

1918-ci il dekabrın 7-də ölkədə yaranmış çox ağır siyasi şəraitdə Azərbaycan parlamenti fəaliyyətə başladı. Milli Şuranın və Müsavat Partiyasının sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə parlamenti açaraq bu münasibətlə onun üzvlərini təbrik etdi və onları xalqın mənafeyinin və əmin-amanlığının müdafiəçisi olmağa çağırırdı. Eyni zamanda M.Rəsulzadə parlamenti sədrinin və müavinin seçilməsini təklif etdi. İstanbulda olmasına baxmayaraq,

Əlimərdan bəy Topçubaşov gündəlik qəzetlərlə tanış olarkən. Paris, 1920.

Azərbaycanda, o cümlədən bütün Qafqazda məşhur olan və hörmət qazanmış Ə.Topçubaşov yekdilliklə Azərbaycanın ilk parlamentinin sədri seçilmişdir. Tarixçi F.Kazımzadənin yazdığı kimi: “Parlamenti prezidentini seçilən Ə.Topçubaşov yüksək təhsilli hüquqşünas, öz görüşlərində dözümlü idi”. Dekabrın 28-də isə parlament Paris sülh konfransına gedəcək nümayəndə heyətinin tərkibini seçdi. Bu tərkibə Ə.Topçubaşov (sədr), Məmməd həsən Hacinski (sədr müavini), Ə.Şeyxülislamov, Əhməd bəy Ağayev, M.Məhərrəmov, C.Hacıbəyli və M.Mehdiyev daxil oldu. 1919-cü il yanvarın 20-də Paris sülh konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə

Əlimərdan bəy Topçubaşov Paris Sülh Konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin toplantısında. Paris. Hôtél Claridge, 1919.

Əlimərdan bəy Topçubaşov. Paris – Hôtél Claridge, 1919.

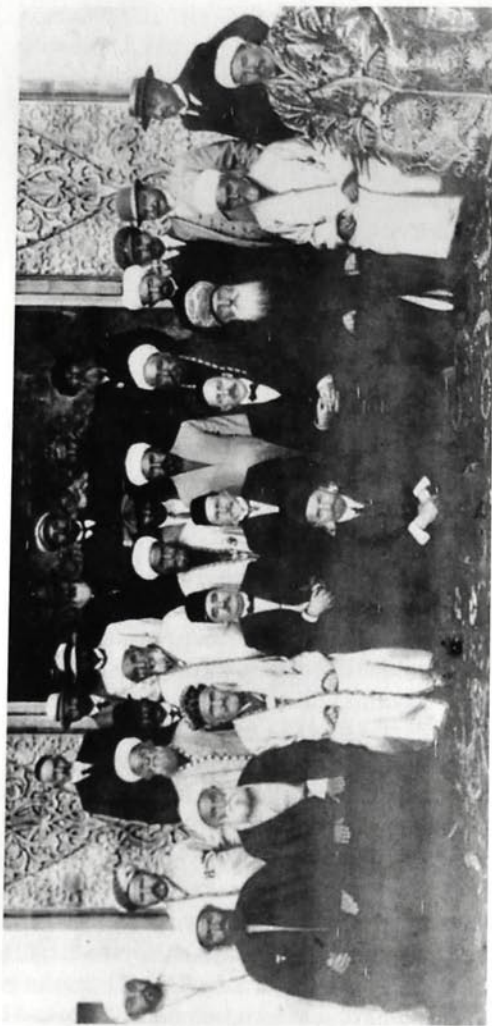
Paris sülh konfransına göndərilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyətinin üzvləri: soldan – M.Məhərrəmov, M.Mehdiyev, Ə.Topçubaşov.

heyəti İstanbula gəldi. Lakin Fransa hökuməti onların Parisə gəlməsinə viza vermədi. Bu zaman Ə.Topçubaşov Türkiyə, İran, Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa diplomatları və nümayəndələri ilə görüşlər keçirmiş, onlara Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat vermiş, Azərbaycanın bir müstəqil dövlət kimi öz ölkələri tərəfindən tanınmasına köməklik göstərmələrini xahiş etmişdir. Parisə təkcə Azərbaycan nümayəndələri deyil, Don, Kuban, Dağlılar İttifaqının, Ukrayna və Gürcüstan nümayəndələrinin bir hissəsi də

buraxılmamışdı. Onlar da İstanbulda idi. Bu ölkələrin nümayəndələri Parisə viza almaq üçün birlikdə mübarizə aparmağa başladılar. Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə memorandum hazırlandı və nümayəndələr onu imzalayıb İstanbulda olan Böyük Britaniya ali komissarı admiral Vebbə təqdim etdilər.

Gərgin mübarizədən düz üç ay sonra, yəni 1919-cu il aprelin 22-də Azərbaycan nümayəndə heyəti Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Parisə yola düşdü. May ayının əvvəllərində Parisə gələn Azərbaycan nümayəndələri bir ay ərzində Polşa, Gürcüstan, İran, ABŞ, İngiltərə və s. ölkələrin nümayəndə heyətləri ilə görüşmüş və siyasi-iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar söhbətlər aparmışlar. Bu bir ay ərzində Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndələrinin ən başlıca müvəffəqiyyətlərindən biri dövrünün görkəmli siyasi xadimi ABŞ prezidenti Vudro Vilsonla görüşü olmuşdur.

1919-cu il mayın 28-də ABŞ prezidenti V.Vilson Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndələrini qəbul etdi. Ə.Topçubaşov ABŞ prezidentinə Azərbaycanın, o cümlədən Qafqazın siyasi-iqtisadi vəziyyəti, azərbaycanlılar haqqında ətraflı məlumat, Paris sülh konfransına təqdim ediləcək 3 maddədən ibarət memorandumu verdi. Görüşdə Azərbaycan nümayəndələri istəklərinə nail olmasalar da, V.Vilson onları əmin etdi ki, "...bundan sonra Azərbaycan xalqı öz azadlıq və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq... işində böyük Amerikanın köməyini və yardımını alacaqdır". Ə.Topçubaşovun bilavasitə iştirakı ilə hazırlanmış "Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının nümayəndələrinin Paris sülh memorandum" sülh konfransının katibliyinə təqdim edildi. Bu sənəd 14 bölmədən ibarətdir. Burada konfrans nümayəndələrinə Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik, iqtisadi

*IV Rusiya Müsəlmanları qurultayı.
Oturanlar. Rusiya Müsəlmanlarının fəxri lideri Əlimərdan bəy Topçubaşi,
böyük qızıl maqnat Məhəmməd Ramiyev, Sibirya Müsəlmanları
Baş Müftisi Fəxrəddin Rizaəddin Əfəndi, Sadri Maqsudi Arsal və başqaları.*

və siyasi vəziyyəti haqqında geniş və ətraflı məlumat verilir. Azərbaycan nümayəndə heyəti Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə öz fəaliyyətlərini gündən-günə genişləndirərək Gürcüstan, Latviya, Estoniya, Şimali Qafqaz, Belorusiya, Ukrayna nümayəndələri ilə birlikdə 1919-cu il iyunun 13-də, iyulun 7-də, oktyabrın 8-də Paris sülh konfransı sədrinə etiraz notası, bəyannamə, məktub göndərdi.

1920-ci il yanvarın 15-də Azərbaycan nümayəndələrindən Ə.Topçubaşov və M.Məhərrəmov, Gürcüstan nümayəndələrindən İ.Sereteli və Z.Avalov Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət edildilər. Nazirliyin birinci katibi Jül Kambon Azərbaycanın yanvarın 11-də Ali Şura üzvləri və müttəfiq dövlətlər tərəfindən de-facto tanındığını bildirdi və Ə.Topçubaşova Paris sülh konfransının rəsmi sənədini verdi. Ə.Topçubaşov Azərbaycanın siyasi vəziyyəti haqqında qısa məlumat verib böyük dövlətlər tərəfindən tanınma üçün təşəkkürünü bildirdi. Eyni zamanda bildirdi ki, Azərbaycan Respublikası böyük dövlətlər tərəfindən həm kömək, həm də müstəqilliyinin de-yure tanınmasını gözləyir. Azərbaycan Respublikasının dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən tanınması Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndələrinin uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi. Çətin və gərgin əməyin nəticəsində əldə edilmiş qələbə münasibətilə Ə.Topçubaşov Parisdən Azərbaycan Respublikasının baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyova yazırdı: "Siyasət qədər çox elastik və dəyişkən heç nə yoxdur... bizim də azad və müstəqil yaşamaq ümidlərimizin möhkəmləndiyi bir dövr başlanır. Biz heç vaxt ümidimizi itirmirdik... Ona görə də, belə hərəkət edirdik ki, xalqımızın müstəqil yaşaya biləcəyinə, hər hansı yolla olursa-olsun müstəqillik əldə edəcəyimizə

inanırdıq... Belə dəyərli xoşbəxtliyin qarşısında biz heç vaxt geri çəkilməmişik və çəkilməyəcəyik də, çünki biz bu səadətə bərabər olan heç nə tanıyırdıq”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimi Ə.Topçubaşov 1920-1934-cü illərdə Parisdə yaşamış, ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, ədəbiyyatı, AXC-nin yaranması, ədəbi xadimlər haqqında kitab, qəzet və jurnallarda məqalələr yazmışdır. Siyasi mühacirətin görkəmli xadimlərindən biri kimi Ə.Topçubaşov Fransa rəsmi dairələrinin nümayəndələri ilə görüşərək Azərbaycanın işğalına son qoyulması uğrunda mübarizədə milli qüvvələrə yardım edilməsi məsələsini qaldırmış, ikitərəfli əlaqələrə dair problemləri müzakirə etmişdir. O, 1920-ci il iyulun 5-16-da Spa (Belçika), 1921-ci il fevralın 21-dən martın 14-ə kimi keçirilən London (Böyük Britaniya), 1922-ci ilin aprel-may aylarında keçirilən Genuya (İtaliya) konfranslarında və b. iştirak etmişdir.

Əlimərdan bəyin anası Sevər xanım Vəkilovlar nəslinə mənsub idi.

Əlimərdan bəy Topçubaşov haqqında “Qərib məzarlar” adlı film çəkilib.

Ə.Topçubaşov 1934-cü ilin 5 noyabrında Parisin Sen-Deni rayonunda vəfat etmiş və Müqəddəs Kloud qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Sonralar məlum olur ki, o, həmin dövrün Azərbaycan siyasətçiləri arasında ən məşhur fiqurlardan biridir. Onun ölümü Rusiyadan gedən mühacirlərin əhəmiyyətli hissəsinin sarsılmasına səbəb olur. Ə. Topçubaşovla vida mərasimi ciddi siyasi nümayişlə müşayiət olunur. Dəfn mərasimində azərbaycanlı mühacirlərin böyük hissəsi ilə yanaşı Gürcüstan, Ukrayna, Türküstan, Şimali Qafqaz mühacirətinin nümayəndələri də fəal iştirak edirlər.

Azərbaycan və əcnəbi legionerlər Əlimərdan bəy Topçubaşovun dəfn mərasimində. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Gürcüstan siyasi mühacirətinin rəhbərlərindən Akaki Çxenkeli, Miryaqub Mehdizadə, Ukrayna siyasi mühacirətinin rəhbəri və Dağlılar Cümhuriyyətinin nümayəndələri. Paris, 1934.

*Əlimərdan bəy Topçubaşovun Parisin
Sen-Deni rayonunda Müqəddəs Kloud
qəbiristanlığındakı məzarı.*

1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Ə.Topçubaşovun məzarını ziyarət edib. O, mərhumun məzarının üzərində abidənin ucaldılması ilə bağlı dövlət vəsaitinin ayrılmasına sərəncam verib. İndi Ə. Topçubaşovun özünün, xanımının və oğlanlarının uyuduğu məzarın üzərində Ə.Topçubaşovun uğrunda canını fəda etdiyi böyük məfkurənin ideallarını tərənnüm edən yadigar daş abidə ucalmaqdadır...

Beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri də onun dəfninə gəlirlər. Hətta erməni mühacirlər də, onunla vidalaşmaq üçün mərasimə qatılır. Müxtəlif mühacir milli icmaların nümayəndələri: Akaki Sereteli, Mustafa Çakayoğlu, Vladimir Prokopoviç və başqaları mərhum haqqında son sözlərini dilə gətirirlər.

Həmin üzücü payız günündə Topçubaşovun dəfninə gələn insanlar Məhəmməd Əminin bu son akkordları qarşısında özlərini saxlaya bilmirlər: “Yetmiş beşi haqlayan yaşının heç olmasa əllisini, mərhum durmadan, yorulmadan camaat işinə və millət yoluna vermişdir. Əlli il ömür; yarım əsrlik həyat! Qoca bir dövr!...”

Bəli, Əlimərdan bəyin keçinməsi ilə biz, milli həyatımızda başlı-başına bir dövrü təmsil edən mühüm şəxsiyyətdən ayrılıraq; çünki, Topçubaşı Əlimərdan bəyin ismi müəyyən bir nəsli və müəyyən bir dövrü andırır. Rusiyada ali təhsil görmüş, Türk və müsəlman ziyalisının barmaqla sayıldığı bir zamanda Əlimərdan bəy meydana çıxmışdı.

... Çox çəkməz məmləkət qurtular; və o zaman mütəşəkkir millət ilk parlamentinin rəisini, istiqlal davasının vəkili xatırlar, gələr, səni oğlunla bərabər buradan alar, arzu etdiyən vətən torpağına götürər və xatirəni əbədləşdirər...

Budur sənə söyləyəcəyim son söz! ...

Sənə bizlərdən minlərlə rəhmət ! ...

Sənə bizlərdən minlərlə hörmət!! ..”

FƏTƏLİ XAN XOYSKI (1875-1920)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Baş naziri və Daxili işlər naziri, Rusiya imperiyası II Dövlət Dumasının deputatı, Zaqafqaziya Komissarlığı nəzdində xalq maarif komissarı, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının Ədliyyə naziri, AXC-nin hərbi, Ədliyyə və Xarici işlər naziri, azərbaycanlı siyasi xadim.

Fətəli xan Xoyski 1875-ci il noyabrın 25-də Gəncə quberniyasının Nuxa qəzasında anadan olmuşdur.

Fətəli xan Xoyskinin əslİ Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindəndir. Onun atası İsgəndər xan Şimali Azərbaycanın Şəki şəhərinə köçmüşdür. Xoy xanları nəslindən olan

İsgəndər xan Rusiya təbəəliyini qəbul etmiş və ona çar ordusu general-leytenantı rütbəsi verilmişdir.

Fətəli xan Xoyski Nuxa qəzasında dünyaya gəlsə də, onun dünyagörüşünü, gələcək ictimai-siyasi baxışlarını formalaşdıran Gəncə mühiti olmuşdur [61, s. 14-21].

Uşaq yaşlarından ailəsi ilə birlikdə Gəncəyə köçən Xoyski, 1892-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) klassik gimnaziyasını bitirdikdən sonra Moskva şəhərinə gedərək Moskva universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Moskva mühiti gənc Fətəli xana böyük təsir etmiş, onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. O, ilk gündən hüquq fakültəsinin

qabaqcıl və fəal tələbələrinə qoşularaq tədbirlərdə iştirak etmişdir.

1897-ci ildə Moskva universitetinin hüquq fakültəsinin birinci dərəcəli diplomla bitirən F.Xoyski Tiflis Məhkəmə Palatasının sərəncamına göndərilmişdir. O, 1897-1907-ci illərdə Yelizavetpol, Kutaisi, Yekaterinodar dairə məhkəmələrində kiçik məhkəmə məmuru, kolleq katib, böyük məhkəmə məmuru, istintaq sahəsi müdiri, qəza, dairə məhkəmə prokurorlarının müavini və s. vəzifələrdə çalışmışdır. Gənc Fətəli məhkəmələrin rus dilində və qeyri-ruslara qarşı ədalətsiz aparıldığının şahidi olmuş, işləri zalımcasına icra edən məmurlara qarşı onda nifrət hissi oyanmışdır.

II Dövlət Dumasına keçirilən seçkilərdə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından X.Xasməmmədov, İ.Tağıyev, Z.Zeynalov və b. ilə yanaşı Yelizavetpol quberniyasında ədalətli məhkəmə işçisi kimi böyük hörmət qazanmış F.Xoyski də deputat seçilmişdir. II Dövlət Duması 1907-ci il fevralın 20-dən iyunun 3-nə qədər fəaliyyət göstərmişdir. F.Xoyski Dumanın Müsəlman deputatları fraksiyasının və bürosunun üzvü olmuş, şəxsi toxunulmazlıq, Dövlət Dumasının 55 üzvünün cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, amnistiya haqqında qanun layihəsi komissiyalarının tərkibinə seçilmişdir. Dumanın bir sıra iclaslarında çıxış edərək çarizmin aqrar, seçki, vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran siyasətini kəskin tənqid etmişdir. F.Xoyski Dumada müzakirə edilən aqrar məsələ ilə əlaqədar çıxışında torpaq məsələsinin çox lazımı, çətin və təxirasalınmaz olduğunu qeyd etmişdir. O, demişdir ki, hökumət bu çətin məsələni kəndli torpaq bankları və köçürmə yolu ilə həll etmək istəyir. Rusiya şəraitində köçürmə heç bir xeyirli nəticə verməz.

1907-ci il mayın 18-də II Dövlət Dumasına Rusiyada milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvi haqqında layihə təqdim edilmişdir. Bu layihəni 173 deputat, o cümlədən F.Xoyski də imzalamışdır.

II Dövlət Duması ləğv olunduqdan sonra Yelizavet-pola gələn F.Xoyski 1907-1912-ci illərdə andlı iclasçı işləmişdir.

F.Xoyski 1913-1917-ci illərdə Bakıda dairə məhkəməsində andlı iclasçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bakıda bu dövrdə bir sıra siyasi və ictimai tədbirlər həyata keçirilirdi. O, bir ziyalı kimi tədbirlərdə, yeni yaranmaqda olan xeyriyyə cəmiyyətlərində və siyasi təşkilatlarda yaxından iştirak etmişdir.

Xoyski 1917-ci il Fevral inqilabından və Oktyabr çevrilişindən sonra siyasi və ictimai mübarizə hərəkatına daha fəal surətdə qoşulmuş, qısa müddət ərzində Azərbaycan xalqının azadlığı və müstəqilliyi uğrunda aparılan hərəkatın liderlərindən birinə çevrilmişdir. 1917-ci il martın 29-da Bakıda Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə M.Rəsulzadə, M.Hacinski, Ə.Topçubaşov və b. ilə yanaşı F.Xoyski də daxil olmuşdur. Bu təşkilatın gərgin fəaliyyəti nəticəsində 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı. F.Xoyski qurultayın çağırılmasında və gedişində fəal iştirak etmişdir [55].

1917-ci il sentyabrın 5-6-da və 12-də Bakı Müsəlman İctimai təşkilatları Komitəsinin növbəti iclası keçirildi. İclasda komitənin yeni tərkibi seçildi. Ə.Topçubaşov sədr, M.Rəsulzadə və F.Xoyski isə sədrin müavinləri seçildilər. 1917-ci il oktyabrın 29-da ümumi seçki hüququ əsasında Bakı Şəhər Dumasına seçkilər keçirildi.

Yeni seçilmiş demokratik Dumanın ilk iclası noyabrın 10-da çağırılmış və burada F.Xoyski 46 səsə Şəhər Dumasının sədri seçilmişdir. F.Xoyski 1917-ci il noyabrın 15-də Tiflisdə Y.Gegeçkorinin sədrliyi ilə yaradılmış Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti - Zaqafqaziya Komissarlığının xalq maarif komissarı vəzifəsini tutmuşdur.

1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi işə başladı. Seymin tərkibinə Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan sosial-demokratik təşkilatların nümayəndələri seçilmişdir. Azərbaycandan Müsavat Partiyasından və bitərəf demokratik qruplardan 30 nəfər, o cümlədən F.Xoyski də iştirak etmişdir. Bu partiya və təşkilatlardan əlavə Müsəlman Sosialist Partiyasından 7, İttihaddan 3, Hümmət Partiyasından 4 nümayəndə iştirak edirdi. Ümumiyyətlə, Zaqafqaziya Seymində 44 azərbaycanlı deputat var idi. F.Xoyski eyni zamanda Seymin Müsəlman fraksiyasının üzvü olmuşdur. F.Xoyski Seymin və Müsəlman fraksiyasının iclaslarında dəfələrlə çıxış edərək Güney Qafqaz xalqları arasında əmin-amanlıq yaradılmasını, qazanılmış müstəqilliyin qorunub saxlanılmasını, Türkiyə ilə sülh bağlanmasını və münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını irəli sürmüşdür [61].

1918-ci il aprelin 22-də Seym səs çoxluğu ilə müstəqil Zaqafqaziyanı Demokratik Federativ Respublika elan etdi. Seym aprelin 26-da A.Çxenkelinin sədrliyi ilə Zaqafqaziya federasiyasının yeni hökumətinin tərkibini təsdiq etdi. F.Xoyski yeni yaradılmış hökumətin tərkibinə ədliyyə naziri kimi daxil olmuşdur.

1918-ci il mayın 25-də F.Xoyskinin sədrliyi ilə Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyasının iclası keçirildi. Bu iclasa F.Xoyskinin təklifi ilə Zaqafqaziya Seyminin sədri K.Çxeidze, Seymin üzvləri Sereteli və Gegeçkori

gəldilər. A.Sereteli gürcü fraksiyası adından bildirdi ki, Güney Qafqaz xalqlarını müstəqillik ətrafında birləşdirmək mümkün olmadığı üçün biz Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək məcburiyyətində qalıraq. F.Xoyski ona cavab verərək demişdi: "... *gürcü xalqının iradəsi belədirsə, bizim ona mane olmağa heç bir haqqımız yoxdur. Azərbaycan türklərinə isə yeni vəziyyətlə bağlı olaraq müvafiq qərarlar qəbul etməkdən başqa bir şey qalmır*".

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclasında Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyi elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq mayın 27-də Müsəlman fraksiyasının fəvqəladə iclası keçirildi. M.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Müvəqqəti Milli Şura və F.Xoyskinin sədrliyi ilə Milli Şuranın İcra Komitəsi yaradıldı.

Müvəqqəti Milli Şuranın 1918-ci il mayın 28-dəki iclasında Azərbaycanın müstəqilliyini bildirən **"Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Akt"** qəbul olundu. İstiqlal bəyannaməsini imzalayan 24 nəfərdən biri F.Xoyski olmuşdur. Həmin iclasda Milli Şura F.Xoyskiyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini təşkil etməyi tapşırırdı. F.Xoyski bir saatlıq fasilədən sonra Milli Şuranın iclasına hökumətin tərkibini təqdim etmişdir. F.Xoyski burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının ilk baş naziri və daxili işlər naziri vəzifələrinə seçilmişdir.

Beləliklə, Şərqdə ilk dəfə olaraq dini deyil, demokratik əsaslar üzərində dövlət Azərbaycanda yaradıldı. Onun yaradılması və fəaliyyətində M.Rəsulzadə, M.Hacınski, M.Cəfərov, N.Yusifbəyov və Azərbaycanın digər görkəmli siyasi xadimləri ilə birlikdə F.Xoyski də xeyli əziyyət çəkmişdir.

F.Xoyski baş nazir olduğu ilk gündən Azərbaycan dövlətinin dünya ölkələri tərəfindən tanınması işinə var qüvvəsi ilə başlamışdır. Onun 1918-ci il mayın 30-da dünya ölkələrinin xarici işlər nazirliklərinə göndərdiyi radioteleqramda yazılırdı:

"İstanbul, Berlin, Vyana, Paris, London, Roma, Vaşinqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Xristianiya, Kopenhagen.

Xarici işlər nazirinə.

Zaqafqaziya Federativ Respublikası parçalanmış, Gürcüstan ondan ayrılmış, ona görə də Azərbaycan Milli Şurası keçən ayın 28-də Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, Azərbaycan Respublikasının yarandığını təntənə ilə bildirmişdir. Yuxarıdakıları Sizə bildirməklə, zati-alinizdən bu barədə hökumətinizə xəbər vermənizi rica edirəm. Mənim hökumətim müvəqqəti olaraq Yelizavetpol şəhərində yerləşir.

İmza: Xoyski, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri".

Azərbaycan Milli Şurası və F.Xoyski başda olmaqla milli hökumət Azərbaycan ərazisində öz fəaliyyətini daha geniş və hərtərəfli aparmaq məqsədilə Yelizavetpola (Gəncəyə) köçdü. Gəncədə keçirilən iclas F.Xoyski hökumətinin istefasını qəbul etsə də, yeni hökumətin təşkilini təkrarən ona tapşırırdı. F.Xoyski ikinci hökumətdə də Nazirlər Şurasının baş naziri və ədliyyə naziri vəzifələrini tutmuşdu. F.Xoyski Azərbaycanın müstəqilliyi və bir dövlət kimi inkişafı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmağı yeni hökumətin əsas vəzifəsi olaraq bəyan etmişdir. F.Xoyski Yelizavetpolda dövlət aparatının yaradılması, ayrı-ayrı nazirlik və idarələrin təşkili ilə məşğul olmuşdur [55].

F.Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət bir sıra tədbirlərə başladı. 1918-ci il iyunun 17-də Azərbaycan xalqına müraciət etdi. Burada göstərilirdi ki, hökumətin ən yaxın vəzifəsi bütün dövlət müəssisələrinin, məhkəmələrin və məktəblərin milliləşdirilməsidir. İyunun 19-da bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. İyunun 24-də Azərbaycan dövlət bayrağı haqqında qərar verildi. İyunun 27-də Azərbaycan (türk) dili dövlət dili elan olundu.

Bu dövrdə F.Xoyskinin başçılığı altında Azərbaycan hökumətinin ən mühüm işlərindən biri, 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması olmuşdur. Bu komissiya Birinci dünya müharibəsi illərində, Bakıdakı mart qırğını zamanı, bütövlükdə Güney Qafqaz ərazisində türklərə və digər müsəlmanlara qarşı törədilmiş vəhşilikləri öyrənmək, bu işdə günahkarları tapmaq və onları məsuliyyətə cəlb etmək işi ilə məşğul olmalı idi.

1918-ci il avqustun 30-da F.Xoyski hökuməti 1806-cı ildə çar hökuməti tərəfindən ləğv edilmiş Gəncə şəhərinin adını bərpa etdi. Gəncə şəhəri 1935-ci ilə kimi öz tarixi adını daşıdı.

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakı azad edildi. Sentyabrın 17-də F.Xoyskinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan hökuməti Bakıya gəldi. Hökumət ilk dəqiqədən Bakıda əmin-amanlıq yaratmağa başladı. Çünki bu vaxt Bakı şəhəri əhalisi soyğunçuluqdan, özbaşnalıqdan, qanunsuzluqdan, milli zəmində adam öldürülməsindən böyük əziyyət çəkmiş və öz şəhərində qaçqın vəziyyətə düşmüşdü. F.Xoyski hökuməti belə bir vəziyyəti aradan qaldırmaq və əhalini əmin-amanlığa çağırmaq məqsədi ilə şəhər zəhmətkeşlərinə məlumatla müraciət etmişdir. 1918-ci il sentyabrın

18-də F.Xoyskinin imzası ilə **“Azərbaycan Respublikası hökumətinin məlumatı”** elan edilmişdir. Məlumatda deyilir: “Respublikanın mərkəzi Bakı şəhərinə daxil olmuş Azərbaycan hökuməti şəhərin və ətrafının bütün əhalisinə elan edir ki, milliyətindən, dinindən asılı olmayaraq Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşlara bərabər münasibət olacaq və hökumət bütün vətəndaşların həyatını, hüquqlarını və əmlakını bərabər surətdə müdafiə edəcəkdir.

Soyğunçular, adam öldürənlər və ümumiyyətlə, belə şəxslər hərbi dövrün ciddi qanunları ilə cəzalanacaqlar, hətta ölüm hökmü veriləcəkdir”. F.Xoyski sonralar Azərbaycan parlamentində çıxışlarının birində bu barədə deyirdi: **“Şəhər alınarkən nalayiq hərəkətlər olmuşdur. Hökumət bunu gizlətmir... Bəlkə bir çoxlarına əziyyət, bəlkə də cəza olmuşdur. Lakin mümkün idi, hökumət bunun qarşısını saxlasın... Azərbaycan deyil, heç bir hökumət bunun qabağını almağı bacarmazdı. Burada müsəlmanlar qırılmış, namusuna, canına təcavüz edilmiş, əlindən ixtiyarı qoparılmış, ...üç gün davadan sonra şəhər alınmış, əhali və qoşun şəhərə acıqlı girmişdi... hökumət üç gündən sonra Bakıya girdi. O vaxtadək nə olmuşsa da, hökumət gəldikdən sonra bu işlər dayandırıldı”.**

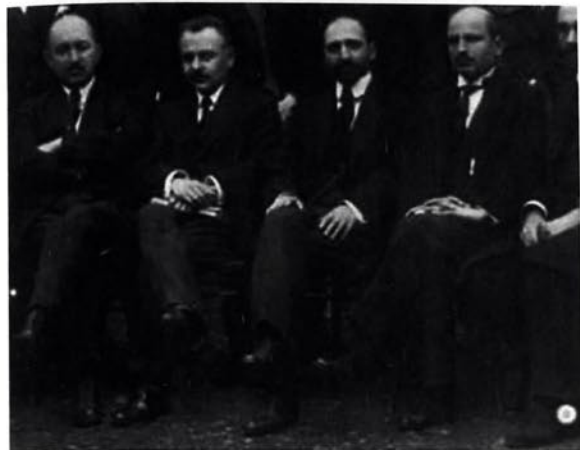
Azərbaycan hökuməti Bakıya köçdükdən sonra Bakı XKS-nin qəbul etdiyi bütün dekret və qanunları ləğv etdi, özünün sosial islahatlarını həyata keçirməyə və Azərbaycanın bütün ərazisində hakimiyyətini bərpa etməyə başladı. Lakin Azərbaycan hökuməti bu zaman çətin beynəlxalq şəraitlə üzləşməli oldu. F.Xoyski hökumətinin dəvəti ilə Azərbaycana gəlmiş və Azərbaycan torpağını, xüsusən Bakını bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etmiş türk hərbi hissələri Mondros

sazişinə görə Azərbaycandan çıxdı. Onları ingilislər əvəz etdi. Bu zaman Bakının general-qubernatoru olan, daşnak və esərlərin təsiri altına düşən general Tomson Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmirdi. F.Xoyskinin Tomsonla apardığı diplomatik danışıqlar nəticəsində onun Azərbaycan hökumətinə münasibəti dəyişildi və F.Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan hökumətini tanıdığını bildirdi.

1918-ci il dekabrın 7-də ölkədə ziddiyyətli siyasi şəraitdə Azərbaycan parlamenti öz işinə başladı. Parlamenti Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Rəsulzadə təbrik nitqi ilə açdı. Sonra söz F.Xoyskiyə verildi. F.Xoyski parlamentin işə başlaması münasibətilə deputatları təbrik edərək dedi: *“Bugünkü gün Azərbaycan üçün böyük, əziz mübarək gündür ki, yuxumuzda görməzdik, aqlimizə gəlməzdi. Bu gün o gündür ki, muxtariyyəti əlimizə aldığımız, hökumət vəkalətilə bu bayram günü sizi və sizlə bərabər özümüzü də təbrik edirəm”.* Sonra o, hökumətin may ayından bəri apardığı daxili və xarici siyasəti haqqında məlumat verdi. F.Xoyski nitqinin axırında parlamentə müraciət edərək dedi: *“...hökumət çalışmışdır ki, öz nüfuzunu millətin gözündə itirməsin. Biz xahiş edirik ki, nöqsanlarımızı bizə göstəriniz... hökumətin ixtiyarı bu günə qədər idi... heç bir hökumət parlamenti açıldıqdan sonra iş başında qala bilməz. Ona görə mən bütün yoldaşlarım tərəfindən xəbər verirəm, hökumət hüsurunuzda istefasını verir”.*

Parlament F.Xoyski hökumətinin istefasını qəbul etdi və yeni hökumətin təşkilini yenə də ona tapşırırdı. F.Xoyski 1918-ci il dekabrın 26-da yeni hökumətin qarşısında duran vəzifələri və tərkibini Azərbaycan parlamentinə təqdim etdi. Parlament təqdimatı geniş

müzakirədən sonra qəbul etdi. F.Xoyski bu hökumətdə baş nazir vəzifəsilə yanaşı, xarici işlər naziri vəzifəsini də tutmuşdur.

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət üzvləri.
Soldan 2-ci Fətəli xan Xoyski. 1919-cu il.*

F.Xoyski hökuməti parlament tərəfindən təsdiq olunandan sonra ölkənin iqtisadi vəziyyətinin və əmin-amanlığının bərpası işinə başladı. Lakin parlamentdə iştirak edən partiyalar arasındakı ziddiyyətlər onu həyata keçirməyə imkan vermirdi. Onlar F.Xoyski hökumətini aqrar, neft alveri, polis qanunsuz hərəkətlərinin qarşısını ala bilməmək və b. məsələlərdə təqsirləndirildilər. Bu məsələlər haqqında parlamentdə bir neçə dəfə keçirilən müzakirələrdə F.Xoyski hökuməti kəskin tənqid olunurdu. F.Xoyski parlamentin 1918-ci il fevralın 5-də

keçirilən iclasında çıxış edərək onlara dedi: *“O günlər ki, siz neçə dəfələrlə mənə müraciətən bu hökumətin təşkilinə məni vadar etdiniz... Mən o vaxt sizə dedim ki, belə xətərli bir zamanda heç kəs cəsarət edib tamamilən hökuməti əlinə ala bilməz... Sizin sidq dil ilə hökumətin dalında durub kömək edəcəyinizə ümid oluruq... əgər görsəm ki, sədaqət yoxdur, bir dəqiqə hökumət başında durmam... hökumətə kömək cürbəcür olur... heç hökumət... sorğudan inciməz... sorğu da var, sorğu da. Bir sorğu var ki, atanın oğluna verdiyi nəsihət, bir sorğu var ki, zəhərli, bədxahlıq sorğusudur... Bu sorğu hökumətə badalaq vurmaq, biz soxmaq deməkdir”.*

Onun başçılıq etdiyi hökumətə qarşı istər parlamentdə, istərsə də siyasi partiyalar arasında gedən danışıqlara son qoymaq məqsədilə F.Xoyski başçılıq etdiyi hökumətinin istefası haqqında parlamentə məktub göndərdi. 1919-cu il fevralın 25-də Azərbaycan parlamenti F.Xoyskinin məktubunu müzakirə edib, onun istefasını qəbul etdi. Lakin parlament yeni hökumətin təşkilinə qədər vəzifəsini icra etməyi ondan xahiş etdi.

F.Xoyski istefaya çıxsa da, siyasi və ictimai fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, bu dövrdə Azərbaycan parlamentinin üzvü kimi Azərbaycan hökumətinin bir sıra tədbirlərində fəal iştirak etmişdir. Siyasi, iqtisadi və maliyyə məsələlərinin həllində, Cənubi Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli sərhəd məsələlərinə həsr edilmiş Qafqaz konfransının çağırılmasında, Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi məsələlərinin həllinə həsr edilmiş konfransın keçirilməsində fəal iştirak etmişdir. F.Xoyski bu iclas və konfranslarda çıxış edərək Azərbaycanın qəti mövqeyini bildirmiş və bəzi qonşu dövlətlərin Azərbaycana bədxah münasibətini kəskin tənqid etmişdir. Onları dostluğa və

ədalətli qonşuluq münasibətləri yaratmağa çağırılmışdır. O, demişdir ki, Böyük rus inqilabı Güney Qafqaz xalqlarının azadlığa çıxmasına səbəb olmuşdu, mən belə düşünürəm ki, Qafqazın azadlıq sevən oğullarının – istər o azərbaycanlı olsun, istərsə də dağlı, gürcü və ya erməni olsun, müstəqil yaşamaq ideyasında, sərbəstlik ideyasında yolları birdir.

1919-cu il dekabrın 22-də Azərbaycan parlamenti N.Yusifbəyovun təşkil etdiyi beşinci hökumət kabinetində F.Xoyskini xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin etmişdir. F.Xoyski bu vəzifədə 1920-ci ilin aprelinə qədər çalışmışdır.

F.Xoyski sovet Rusiyası ilə əlaqələr yaratmaq haqqında Rusiyanın xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerinlə bir neçə dəfə notalar mübadiləsi etmişdir. O, G.Çiçerinin Azərbaycanı general Denikinlə mübarizəyə cəlb etmək fikrinə qarşı çıxaraq, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tanınmasını, rus və Azərbaycan xalqları arasında ədalətli, hər iki dövlətin suverenliyi prinsiplərinə əsaslanan mehriban qonşuluq münasibətləri yaradılmasını irəli sürmüşdür. Ancaq F.Xoyskinin sovet Rusiyası ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq cəhdləri bir fayda verməmişdir.

1920-ci il aprelin 15-də Parlamentdə hökumətin sovet Rusiyasına diplomatik nümayəndə göndərmədiyini tənqid edən Əliheydər Qarayevə cavab verən F.Xoyski demişdir: *“Biz üç dəfə sovet Rusiyasına dostluq əlaqələri yaratmaq üçün danışıqlara getməyə hazır olduğumuzu təklif etmişik. İndiyə kimi bizim təklifimiz diqqətdən kənar qalıb. Çıxış edən nətiq nəhaq yerə bizi günahlandırır. Əgər o, istəyirsə ki, bizimlə Rusiya arasında dostluq münasibətləri yaradılsın, qoy onda o, öz həmfikirlərini danışıqlara getməyə məcbur etsin”.*

*Fətəli xan Xoyskinin qəbirüstü abidəsi.
Tbilisi, "Nəbatat" bağı.*

*Ulu Öndər Heydər Əliyev və Gürcüstan Respublikasının
sابق prezidenti Eduard Şevardnadze Tbilisi "Nəbatat"
bağında Fətəli xan Xoyskinin qəbirüstü abidəsinin açılışını
edərkən. 9 mart 1996-cı il.*

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev,
Tbilisi "Nəbatat" bağında Cümhuriyyət liderlərinin
xatirəsinə qoyulan abidəni ziyarət edərkən.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Tbilisi "Nəbatat" bağında Fətəli xan Xoyskinin qəbirüstü abidasını ziyarət edərkən.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprelin 27-də XI ordu tərəfindən işğal edildi. F.Xoyski bu zaman Tiflis şəhərinə getmiş və orada 1920-ci il iyunun 19-da erməni quldurları tərəfindən xaincəsinə öldürülmüşdür. Xoyski Tiflisdə azərbaycanlıların qəbiristanlığında görkəmli filosof, maarifçi, dramaturq M.F.Axundovun məzarı yanında dəfn olunmuşdur. Onun öldürülməsi haqqında Tiflisdə çıxan "Qruziya" qəzetinin 23 iyun 1920-ci il sayında nekroloq dərc edilmişdir. Xoyskinin öldürülməsi bir sıra ölkələrin, o cümlədən Böyük Britaniya rəsmi dairələrinin diqqətini cəlb etmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Tiflis "Nəbatat" bağında Fətəli xan Xoyskinin qəbirüstü abidasininin açılış mərasimində nitqi. 9 mart. 1996-cı il.

Hörmətli cənab prezident Eduard Şevardnadze!

Hörmətli dostlar, hörmətli gürcü qardaşlarımız, bacılarımız!

Biz ikinci gündür ki, əziz Gürcüstan torpağında qonağıq. Gürcüstanın prezidenti, mənim əziz dostum Eduard Şevardnadzenin, gürcü xalqının qonağıyıq. İki gündür ki, biz gürcü xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında olan dostluğun keçmiş səhifələrini vərəqləyirik, dostluğun bu gün möhkəmlənməsi və gələcəkdə daha da möhkəm olması üçün çalışırıq.

Biz indi, bu dəqiqələrdə Gürcüstanın Tbilisi şəhərində, təbiətin gürcü xalqına bəxş etdiyi ən gözəl guşələrdən birindəyik. Böyük iftixar, məhəbbət hissi ilə qeyd edirəm ki, bu gözəl guşələrdən birində Azərbaycanın böyük övladları, böyük şəxsiyyətləri əbədiyyətə qovuşublar, əbədi uyuyurlar.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, mütəfəkkir insan, yazıçı, şair, alim, filosof, dövlət xadimi Mirzə Fətəli Axundovun məzarı buradadır. Onun övladlarının, qohum-əqrəbalarının məzarları da buradadır. Mirzə Fətəli Axundovun məzarı qarşısında, onun ruhu qarşısında Azərbaycan xalqı adından baş əyirəm, ona Allahdan bir daha, bir daha rəhmətlər diləyirəm.

Biz Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu Mirzə Şəfi Vazehin qəbri önündəyik. Azərbaycan xalqının elminin, mədəniyyətinin inkişafında Mirzə Şəfi Vazehin böyük xidmətləri olubdur. O öz yaradıcılığı, fəaliyyəti ilə tarixdə böyük iz qoyubdur. Biz onun məzarı qarşısında dayıq. Mən onun ruhu qarşısında baş əyirəm və ona Allahdan rəhmət diləyirəm.

Biz Azərbaycanın görkəmli oğlu, böyük dövlət xadimi, ictimai-siyasi xadim Fətəli xan Xoyskinin məzarı önündəyik. Fətəli xan Xoyskinin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün məzarı üzərində onun büstünü gürcü qardaşlarımızla birlikdə təntənəli surətdə açdıq. Mirzə Fətəli Axundovun, Mirzə Şəfi Vazehin Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətlərini qeyd edərək, eyni zamanda Fətəli xan Xoyskinin xalqımızın həyatında, ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılmasında böyük xidmətlərini biz bu gün minnətdarlıq hissi ilə qeyd edirik.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda - Gürcüstanda, Azərbaycanda, Ermənistanda çox böyük ictimai-siyasi proseslər gedən vaxt, bizim xalqlarımız - gürcü və Azərbaycan xalqları öz milli azadlıqları uğrunda mübarizə apardıqı, öz müstəqil dövlətçiliyini qurmaq əzmində olduğu zaman bu böyük hadisələr, bu siyasi proseslər məhz burada, Gürcüstan torpağında, Tbilisidə baş vermişdir və Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, o cümlədən Fətəli xan Xoyski də burada Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çalışmış və böyük xidmətlər göstərmişdir.

Biz Azərbaycan Respublikasında, müstəqil ölkəmizdə bu gün müstəqil dövlət kimi yaşayırıq, öz milli azadlığımızın möhkəmlənməsi üçün çalışaraq 1918-ci ildə Azərbaycanda ilk demokratik, müstəqil dövlətin, müstəqil demokratik hökumətin yaranmasını böyük iftixar hissi ilə qeyd edirik. İlk Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaratıcılarını bu gün böyük minnətdarlıq hissi ilə xatırlayırıq. İlk Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaratıcıları, rəhbərləri Məmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyov və başqaları Azərbaycan xalqının tarixində böyük xidmətlər göstərmişlər və

Azərbaycanda ilk dəfə müstəqilliyin, müstəqil dövlətçiliyin, demokratiyanın əsasını qoymuşlar. Çox səciyyəvidir ki, bu proseslər burada - Tbilisidə olmuşdur.

Bizim Azərbaycanın nümayəndələri o vaxt Cənubi Qafqaz Seymi yaratmaq üçün gürcü qardaşlarımızla bərabər çalışmışlar. Nəhayət, bu proseslərin nəticəsi ondan ibarət olmuşdur ki, 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstanın görkəmli şəxsiyyətləri Gürcüstan Demokratik Respublikasını dünyaya bəyan etmişlər və ondan iki gün sonra - 1918-ci il mayın 28-də məhz burada, Gürcüstan torpağında, Tbilisi şəhərində Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasını bütün dünyaya bəyan etmişlər.

Bu gün qeyd etmək lazımdır ki, o günlər Bakıda erməni daşnak qüvvələri hakimiyyətdə olduğuna görə, xalqımıza qarşı təxribat edən, Azərbaycan xalqının müstəqilliyinə maneçilik törədən başqa qüvvələr olduğuna görə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası bir müddət burada, Tbilisi şəhərində fəaliyyət göstərmiş, 1918-ci ilin iyun ayında buradan Gəncə şəhərinə və nəhayət, 1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinə köçə bilmişdir.

O ağır və çətin dövrdə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının baş naziri vəzifəsini Azərbaycanın görkəmli oğlu Fətəli xan Xoyski öz üzərinə götürmüş, bu vəzifəni layiqincə həyata keçirmiş və xalqımız qarşısında böyük xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycanın ilk demokratik respublikası cəmi 23 ay yaşaya bilmişdi. O, sonra devrilmiş, amma buna baxmayaraq, Azərbaycanda dövlətçiliyin, müstəqilliyin, demokratiyanın ilk carçısı olmuş, ilk addımlar atmışdır. 1991-ci ildə Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına nail

olandan və dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra, şübhəsiz ki, bu şəxsiyyətlər və onların arasında Fətəli xan Xoyski öz tarixi xidmətlərinə görə bizim üçün daha da əziz, daha da yaxın olmuşlar.

Gürcü xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında tarixi dostluğu bu gün nümayiş etdirən faktlar məhz bundan ibarətdir ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasını yaradanlar onu Gürcüstan torpağında yaratmışlar, burada fəaliyyət göstərmiş, gürcü xalqının köməyindən istifadə etmişlər.

Azərbaycanın dəyərli oğulları Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh, Fətəli xan Xoyski dünyalarını dəyişəndən sonra da, məhz Tbilisidə - Gürcüstan torpağında əbədiyyətə qovuşmuşlar. Fətəli xan Xoyski burada - Tbilisidə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının baş naziri vəzifəsinə seçilmiş və 1920-ci ildə erməni terrorçularının gülləsindən Tbilisi torpağında həlak olaraq burada dəfn edilmişdir. Azərbaycan xalqı gürcü xalqına daim minnətdardır və daim minnətdar olacaq, bir də ona görə ki, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh və Fətəli xan Xoyskinin məzarlarını on illərlə, yüz illərlə burada qoruyub saxlayıb.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri bu müqəddəs torpaqda əbədiyyətə qovuşublar və beləliklə, bu müqəddəs torpaq, Gürcüstanın bu gözəl guşəsi - indi bizim olduğumuz bu guşə Azərbaycanın da bir hissəsini təşkil edir.

Bu gün biz Fətəli xan Xoyskinin məzarı üzərində ona layiq olan büstü açdıq. Bu büstün hazırlanmasında, bu qəbrin üzərinin götürülməsində və onun layiqli şəkllə salınmasında Azərbaycanın Şəmkir rayonu icra hakimiyyətinin başçısı Aslan Aslanovun xidmətlərini

mən qeyd etmək istəyirəm. Ancaq durduğumuz bu ərazidə, bu gözəl guşədə Azərbaycan övladlarının məzarlarının qorunub saxlanması üçün keçmişdə də, bu gün də xidmətlər göstərən gürcü xalqına, gürcü qardaşlarımıza, müstəqil Gürcüstan və onun dəyərli rəhbəri, əziz Eduard Şevardnadzeyə hörmət və ehtiramımı, təşəkkürümü bildirirəm, Gürcüstan dünəndən başlanmış rəsmi səfərimizdə Azərbaycandan gələn nümayəndələrə, mənə gürcü xalqı, prezident Eduard Şevardnadze tərəfindən göstərilən qonaqpərvərlik, mehribanlıq, dostluq hissləri bizi daha da coşdurur, sevindirir, bizdə yeni böyük hissiyyatlar yaradır. Biz bunu heç vaxt unutmayacağıq. Bu günlər, bu dəqiqələr, bax, bizim indiki bu görüşümüz Gürcüstan və Azərbaycan arasında olan dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin parlaq səhifələrindən biri olacaqdır. Mən heç şübhə etmirəm ki, bu yer, bu gözəl guşə, Azərbaycanın görkəmli övladlarının, şəxsiyyətlərinin qəbirləri xalqımız üçün və o cümlədən gürcü qardaşlarımız üçün ibadətqah olacaqdır. Həm Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar, həm də Gürcüstan qonaq gələn azərbaycanlılar buranı daim ziyarət edəcəklər və bu yer Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında olan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin daim rəmzi olacaqdır.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri Mirzə Fətəli Axundovun, Mirzə Şəfi Vazehin, Fətəli xan Xoyskinin ruhları qarşısında, onların qəbirləri önündə mən bir daha baş əyirəm. Onlara Allahdan rəhmət diləyirəm. Azərbaycan xalqına və gürcü xalqına qarşıda duran ağır və çətin vəzifələrin həyata keçirilməsində, Azərbaycanın və Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində nailiyyətlər, xalqlarımıza səadət, xoşbəxtlik, bütün işlərində uğurlar diləyirəm. Bir daha təşəkkür

edirəm, cənab Şevardnadze, əziz dostum, qardaşım, mən sənə minnətdaram ki, biz burada bir yerdəyik və siz Azərbaycan oğullarına bu qədər hörmət və ehtiram etmisiniz. Çox sağ olun.

XƏLİL BƏY XASMƏMMƏDLİ (1870 – 1945)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ədliyyə,
Daxili işlər və Yollar naziri. Azərbaycanın siyasi və
dövlət xadimi.*

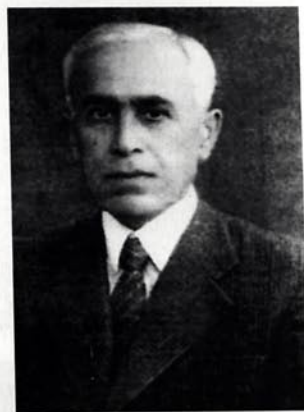
Xəlil bəy 1873-cü ildə Gəncədə anadan olub (bəzi mənbələrdə müxtəlif rəqəmlər yazılır, 1875). Mədrəsə, gimnaziya təhsili aldıqdan sonra Moskvada ali təhsilə sahib olan Xəlil bəy, ilk olaraq Gəncə dairə məhkəməsində işə başlayıb. Dərin biliyə, yüksək intellektə malik olan Xəlil bəy bütün ömrünü, bilik və

bacarığını millətinin azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr edib.

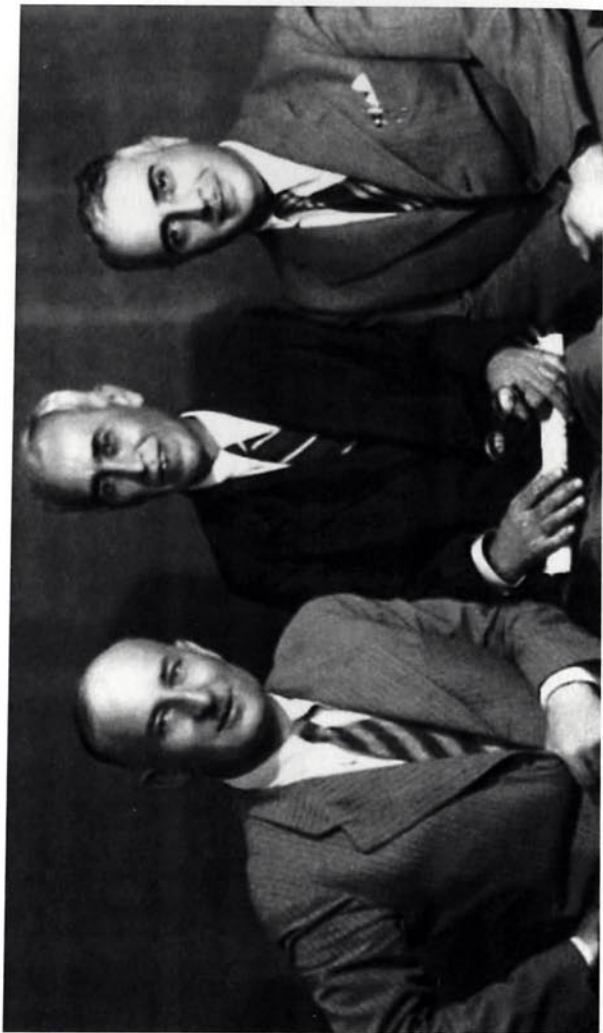
1907-ci ildə Yelizavetpol quberniyasından 2-ci Dövlət Dumasına deputat seçilən Xəlil bəy, F.Xoyski ilə birlikdə Dumanın milli-dini bərabərlik komissiyasının, Dumanın ikinci şöbəsinin və beş komissiyasının üzvü olmuş, Xalq Azadlığı Partiyasını təmsil etmişdir. II Dövlət Duması işə başladıqdan az sonra, 1907-ci ilin mart ayının 17-də Müsəlman fraksiyası yenidən təsis edildi. I Dumada olduğu kimi, fraksiyaya 22 müsəlman vəkil daxil oldu. Azərbaycandan seçilmiş Duma üzvləri də Müsəlman

fraksiyasına daxil oldular. Fətəli xan Xoyski və Xəlil bəy Xasməmmədov isə fraksiyanın bürosunda təmsil olundular. Dumanın iclaslarında fəallıq göstərən Azərbaycanlı deputatlar birmənalı olaraq, Qafqaz müsəlmanlarının mənafeyi uğrunda çox gərgin və ağır mübarizə apardılar. Xəlil bəy Duma deputatlarına bəyan etmişdir: "Dövlətimizin siyasi quruluşunun bu və ya başqa cür adlanması qətiyyəən vacib deyil, bu siyasi quruluşun tələbatımızı, istəklərimizi yerinə yetirməyə qadir olan məzmunu bizim üçün daha vacibdir". Xasməmmədov Dumanın müsəlman fraksiyasının iclasında amnistiya məsələsini qaldırmış və onun qanunvericilik yolu ilə keçirilməsini qəti şəkildə təklif etmişdir.

Xəlil bəy Xasməmmədov 3-cü Dövlət Dumasında (1907-1912) Azərbaycanı təmsil edən yeganə deputat idi. O, ilk dəfə 1911-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Gəncəyə köçürülməsi və onun müstəqil seminariyaya çevrilməsi məsələsini irəli sürmüş və məsələ ilə bağlı Xalq Maarif Nazirliyinə müraciət etmişdir. Müsəlmanların maariflənməsi ilə yanaşı, onların orduya çağırılmaması da onu narahat edirdi. 1911-ci ilin noyabr ayında keçirilən iclaslardan birində o, hərbi mükəlləfiyyət barədə qanun layihəsi üzrə çıxış edərkən, hərbi mükəlləfiyyətin müsəlmanlara da şamil olunmasını qətiyyətlə tələb edir.

*Xəlil bəy Xasməmmədov.
1942-ci il.*

Əlixan Qantemir, Xəlil bəy Xasməmmədli və Heydər Bannat siyasi müzakirədə.

Gəncənin ictimai həyatında yaxından iştirak edən Xəlil bəy və qardaşları Gəncə Xeyriyyə Cəmiyyətinin ən fəal üzvü olublar. 1913-1917-ci illər ərzində Gəncə şəhər bələdiyyə rəisi işləyən Xəlil bəy, qardaşları Ələkbər və Əsgərlə Gəncədə yeni məktəblərin açılmasında, şəhərin abadlaşmasında əllərindən gələni əsirgəməyiblər. 1917-ci ilin əvvəllərindən Xəlil bəy fəaliyyətini daha çox siyasi işlərə istiqamətləndirir. Həmin ildə Gəncədə yaradılan Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasını yaranarlardan biri də Nəsim bəyin ən yaxın dostu Xəlil bəy idi. O, amal yoldaşları ilə birlikdə 1917-ci ilin aprelində Bakıda, may ayında isə Moskvada keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayında iştirak etmişdir. Həmin ilin oktyabrında Bakıda toplanan "Müsəvat" partiyasının birinci qurultayında Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmiş Xəlil bəy Cümhuriyyətin qələbəsinə kimi Gəncə Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri və Zaqafqaziya komissarlığında dövlət nəzarəti komissarı vəzifələrində çalışmışdır.

Cümhuriyyətin qələbəsindən sonra X.Xasməmmədov daha məsul vəzifələri icra etmişdir. O, 1-ci Hökumət kabinetində ədliyyə naziri, 2-ci kabinetdə əvvəlcə portfelsiz nazir, 1918-ci il 6 oktyabrda kabinetdaxili dəyişikliklərdən sonra ədliyyə naziri, 3-cü kabinetdə daxili işlər naziri, 5-ci kabinetdə ədliyyə naziri vəzifələrində çalışmışdır. İlk dəfə Ədliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsini hazırlayan Xəlil bəy, bu əsasnaməni milli maraqları nəzərə almaqla, dünyəvi dəyərlər zəmində hazırlamışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, bu gün də Azərbaycanda məhkəmə palatasının, onun Əsasnaməsinin, fəaliyyət mexanizminin yaradılması Xəlil bəyin adı ilə bağlıdır. "Müsəvat" partiyasından Azərbaycan parlamentinin üzvü olan X.Xasməmmədov 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədə

səfiri təyin edilir və aprel işğalı nəticəsində Türkiyəyə yola düşə bilmir. İşğaldan bir necə gün sonra N.Nərimanovun təkidi ilə Türkiyəyə keçməyə məcbur olur. Bu, Xəlil bəyin vətəndən sonuncu gedişi idi.

Ömrünün sonuna kimi vətən həsrəti ilə alışıb-yanan Xəlil bəy aylar, illər ötdükə bu acı həqiqətlə barışmalı olur. Vətəndə bolşeviklərin əzizlərinə yaşatdığı cəhənnəm əzabından xəbər tutan Xəlil bəy, bir daha Azərbaycana dönüşün mümkünsüzlüyünü dərk edir.

... Xəlil bəy istəsə də, istəməsə də bu acılarla barışmalı olur və mübarizəsini davam etdirir. O, mühacirətdə mübarizəsini əsasən qələmi, sözü ilə apardı. "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Odlu yurd", "Azərbaycan yurd bilgisi", "Prometey", "Kavkaz", "İstiqlal" və "Qurtuluş" adlı qəzet və jurnallarda siyasi məzmununda məqalələrlə mütəmadi çıxış edərək siyasi publisistikanın gözəl nümunələrini yaratdı.

Xəlil bəy İstanbulda Fətəli xan Xoyskinin və Nəsi bəy Yusifbəylinin başsız qalan ailəsini hər gün yad edir, gücü çatan köməkliyi onlardan əsirgəmirdi. O, hər iki ailənin ən sevimli üzvünə çevrilmişdi. Elə Xəlil bəyin İstanbullu Suat xanım ilə ailə qurmasına səbəb də, bu iki ailə olur. Bir neçə ildən sonra Xəlil bəyin oğlu Raufun dünyaya gəlişi, qismən onun qəlbini ovundura bilir. Amma bu xoşbəxtlik uzun sürmür. Yeganə övladının qəfil ölümü ona sarsıdıcı zərbə vurur.

1922-ci ilin aprelində Xəlil bəy bir daha vətəndən ağır xəbər aldı. Qardaşı Ələsgəri yenə həbs etmişdilər. Ələsgər bəy birinci dəfə XI Ordunun xüsusi şöbəsinin və Azərbaycan FK-nın əmri ilə 1920-ci ilin 29 mayından 4 iyununa qədər heç bir səbəb olmadan həbsdə saxlanılır. Ağır işgəncələrdən sonra buraxılır. 1929-cu ilin son ayları Xəlil bəy vətəndən daha dəhşətli xəbər alır. Xəlil

bəy Xasməmmədovla qohumluq əlaqəsi olan bütün qohumlar həbsə və sürgünə məruz qalır. Əzizləri Ələkbər və Məmməd bəy 19 mart 1931-ci ildə, Nağı bəy isə 27 mart 1931-ci ildə ailələri ilə birlikdə, şəxsi əmlakları müsadirə edilməklə Qazaxıstana sürgün edilirlər. Beləliklə, əsilli-nəsilli Xasməmmədovları bolşeviklər darmadağın edirlər. Həbslər, sürgünlər, güllələmələr...

1930-cu illərdə bütün mühacirlərdə bir ruh düşkünlüyü yaranmışdı. Ağır mühacir həyatı, təqiblər, təzyiqlər, maddi çətinliklər, Vətən həsrəti öz "işini görür"dü. Tarıma çəkilən əsəblər mühacirlər arasında münasibətlərin soyuqluğuna səbəb olur. X.Xasməmmədov 1930-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan Milli Mərkəzi Komitəsinin və "Müsavat" partiyasının xarici bürosunun 3 nəfərdən ibarət (bu büro 1924-cü ildən İstanbulda fəaliyyət göstərirdi - M.Ə.Rəsulzadə sədr, M.B.Məmmədzadə katib, Xəlil bəy isə xəzinədar idi) rəyasət heyətinin üzvü idi. Büro daxilindəki ixtilafın Azərbaycan siyasi mühacirətinin parçalanması ilə nəticələnir. Mustafa bəy Vəkilov, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və Xəlil bəy Xasməmmədov M.Ə.Rəsulzadəyə qarşı müxalif mövqedə dayanırdı. Hətta 1936-cı ildə Milli Müsavat Xalq Partiyasının Varşavada keçirilən konfransında Xəlil bəy Xasməmmədov partiya sıralarından xaric edilir.

Xəlil bəy Xasəmmədovun məzarı. İstanbul. Fəriköv əsəbirstantlığı.

HƏSƏN BƏY AĞAYEV (1875-1920)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədr müavini. Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi.

Ötən əsrdə Azərbaycanda yetişən və ölkədə böyük dəyərlər uğrunda mübarizənin önündə dayanan parlaq simalardan biri də Həsən bəy Ağayev olub.

Öz zamanında görkəmli həkim, müəllim, jurnalist, siyasətçi və dövlət adamı kimi tanınmış Həsən bəy Məşədi Hüseynqulu oğlu Ağayev (Ağazadə) 1875-ci ildə Azərbaycanın qədim elm və mədəniyyət mərkəzi Gəncə şəhərində anadan olub. Atası Hüseynqulu kişi iki dəfə evlənmişdi. Oğlu Məhəmmədin anası erkən vəfat etdikdən sonra "öz gəncəlisi Nərgiz xanımı almışdı və bu izdivacdən Həsən, İsmayıl, Zəhra dünyaya gəlmişlər".

Orta təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında bitirdikdən sonra o, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təqaüdü ilə Moskva Universitetinin tibb fakültəsində oxuyaraq həkim diplomu almışdır (1901).

Haqlı olaraq "millət atası" adlandırılan Hacı onun pulu ilə ali təhsil alıb vətənə dönənlərə özünün müəssisələrində ən azından bir neçə il işləmək imkanı yaradırdı. Həsən bəy də Moskvadan Bakıya qayıdınca, öncə həm Tağıyevin toxuculuq fabrikində, həm də onun açdığı qız məktəbində həkimlik etməyə başlayıb, az sonra Kömürçü meydanında yerləşən və onun adıyla

camaat arasında tezliklə “Seyid xəstəxanası” kimi məşhurlaşan müalicəxanada çalışıb.

Həsən bəy qızıl əlli cərrah, mahir ürək həkimi idi. Hətta hipnozla da məşğul olurdu. Gəncədə 10 fevral 1911-ci ildə apardığı hipnoz seanslarından birinə aid afişası da qalıb.

O dövəmdə Rusiyanın ali məktəblərinin tələbələri arasında sosial-demokratiya ideyaları çox geniş yayılmışdı. İctimai baxımdan fəal tələbələrin əksəri bu siyasi görüşlərə “yoluxmuşdu”. Həsən bəy də onlardan biriydi – o da sosial-demokratlara qoşulubmuş, tələbə siyasi dərnəklərinin fəallarındanmış. Rusiyadan başında inqilab havası qayıdıbmış. Buna görə də, Bakıya gələndən az sonra müsəlman sosial-demokratlara qoşulub və bir gənc ziyalı kimi şəhərin ictimai həyatında fəal iştirak etməyə başlamışdır [63].

Həsən bəy Ağayev 1905-ci il inqilabından sonra Bakıda yaradılan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin qurucularından biri oldu. Bunu Məmməd Əmin Rəsulzadə də Xeyriyyə Cəmiyyəti yaradılmasının 10 illiyinə həsr etdiyi məqaləsində təsdiqləyir: “*Bakı Cəmiyyəti-Xeyriyyəsinin on illiyi eyni zamanda da Bakı müsəlman cəmiyyətinin camaat işlərinə qarışmalarının on illiyi deməkdir...*”

Bakı müsəlman camaat işlərində daimən başda olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənabları burada dəxi sərəxeyl olub, cəmiyyətin nizamnaməsindən göründüyü kibi, müəssislər cüzində: mərhum Həsən bəy Məlikov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, ...Həsən bəy Ağayev... cənabları gəlirlər”.

“Necat” xeyriyyə cəmiyyətinin üzvləri

Birinci sırada, soldan: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Həşim bəy Vəzirov.
İkinci sırada, sağdan: 4-cü Əli bəy Hüseynzadə, 5-ci Həsən bəy Ağayev, 7-ci Mahmud bəy Mahmudbəyov. Aşağı sırada, soldan: 4-cü Üzeyir bəy Hacıbəyov, 5-ci Süleyman Sani Axundov.

“Silk, sinif, firqə” kitabçasının nəşri hökumət dairələri tərəfindən heç də yaxşı qarşılanmayıb. Təqib və təzyiqlərin gündən-günə artdığını görən Həsən bəy İrana gedib. Konstitusiyalı monarxiya uğrunda gedən mübarizə ölkəni sanki bir qaynar qazana çevirib. Tarixə məşrutə hərəkatı kimi daxil olmuş bu mübarizənin qızıl səhifələrinin Təbriz mücahidləri və onların qəhrəman sərkərdələri Səttərxan Sərdarimilli, Bağırخان Salarimilli və başqa soydaşlarımız yazdılar.

H.B.Ağayevin İrana mühacirət etməsi və bir müddət orada yaşaması Məşrutəçilərə kömək məqsədi daşıyıb. 1911-ci ildə Tehrandakı Atabək parkında yerləşmiş Təbriz mücahidlərinə milliyətçə erməni olan Yəpremin rəhbərlik etdiyi silahlı qüvvələrin divan tutması, Səttərxanın ağır yaralanaraq aldığı yaradan ölməsi, məclisin dağıdılması və irticanın qələbəsi Həsən bəy Ağayevi Gəncəyə qayıtmağa vadar edib.

İrandan Gəncəyə qayıdan Həsən bəy Ağayev burada rus dilində çıxan “Yujniy Kavkaz” qəzetinə redaktorluq edib. O zaman Yelizavetpol adlandırılan Gəncə də Bakı kimi bir quberniya mərkəzi idi. Qafqazı işğal edən Rusiya buranı quberniyalara bölərək idarə edirdi. Həsən bəy Ağayev quberniya müsəlmanları arasında maarifçiliyi yayan cəmiyyətə sədr seçilir və 1914-cü ilin sonlarında Xudadat bəy Rəfibəyli ilə birlikdə Gəncədə ilk səhiyyə cəmiyyətini yaradır. Əslində, bu ictimai təşkilatlar gələcəkdə yaradılacaq siyasi partiyalar üçün zəmin hazırlamaq məqsədi daşıyıbdır [63].

1917-ci ilin fevralında II Nikolayın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması əsarət altında qalan xalqları milli azadlıq mübarizəsinə həvəsləndirirdi. Gəncədə də 1917-ci il martın sonlarında Nəsim bəy Yusifbəyli başda olmaqla, Həsən bəy Ağayevin, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və b.

məsləkdaşların iştirakı ilə Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası (Türk Federalistlər Partiyası) yaradılır. “Qeyrət” partiyası ənənələrini davam etdirən bu təşkilat proqramında Rusiyada federativ respublika yaradılması ideyasını irəli sürmüşdü.

Vətənə dönmə gənc Həsən bəy Gəncədə həkim kimi fəaliyyət göstərmiş. Çağdaşlarının bir çoxu kimi o da, gəncliyində sosialistlərə meyilli olub, sosial ədalət uğrunda mübarizəyə qoşulub. Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının müsəlmanlardan olan “Hümmət” qrupunun tapşırığı ilə Həsən bəy “Silk, sinif, firqə” kitabçasını Azərbaycan türkcəsinə çevirərək 1906-cı ildə Tiflisdəki “Qeyrət” mətbəəsində çap etdirib.

Həsən bəy 1907-ci ilin mart ayından noyabr ayınadək Bakıda yaradılan “Nicat” xeyriyyə cəmiyyətinin sədri olub.

1917-ci ilin aprelində Bakıda çağırılmış Qafqaz Müsəlmanlarının I Qurultayında iştirak edəndən Həsən bəy Ağayev Rusiya daxilində Azərbaycana muxtariyyət verilməsini qızğın müdafiə edən qrupun tərkibində olub. Həmin ilin iyununda Bakıda keçirilən toplantıda Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi “Müsavat” partiyası ilə birləşərək Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat adlandırılıb.

1917-ci il oktyabrın 26-dan 31-ə qədər partiyanın birinci qurultayında Həsən bəy Ağayev partiyanın mərkəzi komitəsinin üzvü, ilin axırlarında isə Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə nümayəndə seçilib.

1917-ci il oktyabrın 25-də (yeni təqvimlə noyabrın 7-də) bolşeviklərin silahlı çevrilişlə hakimiyyəti ələ alması və Müəssislər Məclisini buraxması nəticəsində Güney Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələr onun iclasına gedə bilməyib. Rusiya

daxilindəki qarışıqlıq bölgələrə də təsirsiz qalmayıb. Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə bir milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat iştirak etməli idi. Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə Qafqazdan seçilmiş deputatlar 1918-ci il fevralın 10-da Tiflisdə toplaşaraq Güney Qafqazda ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seyminin yaradıldığını elan ediblər.

1918-ci il aprelin 22-də isə uzun müzakirə və mübahisələrdən sonra Rusiya yönlü məclis üzvlərinin müqaviməti qırılaraq Güney Qafqazın suverenliyi elan edilib. Qısa müddətli də olsa, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası Hökuməti yaradılıb.

Zaqafqaziya Seymində Müsəlman fraksiyasının üzvü olan Həsən bəy Ağayev toplantılarda fəal iştirak edib, millətinin gələcəyi üçün lazımı qərarların qəbul edilməsinə səy göstərmiş. Zaqafqaziya Seymi və hökuməti Rusiya əsgəri birliklərinin silahlandığı erməni quldurlarının müsəlmanlara divan tutmasınının, qırğınlar, talanlar təşkil etməsinin qarşısının alınmadığına, bolşeviklərin Bakıda oyuncaq Bakı Kommunası qurmasına əngəl olmadığına görə daxili ziddiyyətlər gərginləşib. Xaricdən yardım istəmək məsələsində də fikir ayrılığı meydana çıxıb.

Beləcə, 1918-ci il mayın 25-də Zaqafqaziya Seymi buraxılıb. Bir gün sonra isə Gürcüstan müstəqilliyini elan edib. Mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası Azərbaycan Milli Şurası adlandırıldı və Şuranın rəyasət heyəti seçilib. Batumda Osmanlı nümayəndə heyəti ilə danışıqlar aparan Məhəmmədəmin Rəsulzadə Şuranın sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun müavini seçilib.

“İstiqlal bəyannaməsi” qəbul edilən iclasın sədri 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının Tiflisdə Qafqaz canişininin keçmiş sarayında iclası keçirilib. Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçən bu iclasda Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında İstiqlal bəyannaməsi qəbul olunub. Həsən bəy Ağayevin imzaladığı bu bəyannamə dünyanın böyük dövlətlərinin nümayəndəliklərinə, mətbuat orqanlarına, teleqraf agentliklərinə verilib. 1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçüb. Qarş durma yaranmaması, ziddiyyətlərin dərinləşməməsi üçün iyunun 17-də keçirilən iclasda Milli Şura fəaliyyətini dayandırdığını elan edib. Bütün hakimiyyət yeni yaradılmış hökumətə verilib. Həsən bəy Ağayev də Azərbaycan Dəmir yolu İdarəsinin baş həkimi kimi sırası bir işdə işləməyə başlayıb.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-dakı iclasında qəbul olunmuş “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun”una müvafiq olaraq parlament formalaşdırılıb. Erməni və rus milli şuraları parlamentin açılışına hər vasitə ilə mane olmağa çalışıblar. Onlar müttəfiq qoşunlarının baş komandanı, ingilis generalı Tomsonu da bu işə qoşmağa cəhd göstəriblər. Azərbaycanlıların general Tomsonla apardığı danışıqların uzanması və qəzalardan deputatların hamısının gələ bilməməsinə görə 1918-ci il dekabrın 3-nə təyin olunmuş açılış baş tutmayıb. Dekabrın 7-də saat 13-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin açdığı Qız məktəbində (indiki Əlyazmalar İnstitutu) Parlamentin ilk iclası işinə başlayıb. Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə təbrik nitqi söyləyib.

Parlamentin ilk iclasında “Müsavat” fraksiyasının təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri, Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçilib. Əlimərdan bəy Topçubaşov İstanbulda olduğundan parlamentə Həsən bəy Ağayev sədrlik etməyə başlayıb. Dekabrın 28-də Paris sülh konfransına göndəriləcək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinə sədr təyin olunan Əlimərdan bəy Topçubaşov İstanbuldan birbaşa Parisə yola düşüb. Sənədlərdə birinci müavin seçildiyi göstərilisə də, faktiki olaraq parlamentə sədrlik edən Həsən bəy Ağayev 1919-cu ilin dekabrında yenidən həmin vəzifəyə seçilib və 1920-ci il fevralın 2-nə qədər bu vəzifəni daşıyıb. Onun rəhbərliyi, təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə parlament müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığını qorumaq, milli və siyasi hüquqları müdafiə etmək, qonşu ölkələrlə dostluq əlaqələri yaratmaq, bu əlaqələri möhkəmləndirmək, hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqərar etmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq, geniş sosial islahatlar həyata keçirmək haqqında bir sıra qərarlar qəbul edilib.

1920-ci il aprelin 17-də parlamentin son iclası keçirilib və bolşeviklər Azərbaycanı işğal edərək onun vətənpərvər oğullarına divan tutublar. AXC-nin rəhbər işçilərinin bir çoxunu da Gürcüstana getməyə məcbur ediblər. Gürcüstana gedənlər sırasında Azərbaycan parlamentinə rəhbərlik etmiş Həsən bəy Ağayev, baş nazir olmuş Fətəli xan Xoyski və başqaları da vardı. Tiflisə mühacirət edən Həsən bəy Ağayevi və Fətəli xan Xoyskini Tiflisdə muzdlu erməni terrorçusu qətlə yetirib. 1920-ci il iyulun 19-da Həsən bəy Ağayevin cənazəsi Tiflisin müsəlman qəbiristanlığında torpağa tapşırılıb.

Mirzəbala Məmmədzadənin xatirələrində Həsən bəy Ağayev haqqında geniş məlumat yer alır. “Azəri Türk” dərgisinin ən fəal yazarlarından biri olan Mirzəbala

Məhəmmədzadənin 1928-ci ildə orada dərc etdirdiyi “Doktor Həsən bəy” adlı məqaləsi bu böyük şəxsiyyət haqqında indiyədək yazılmış ən qiymətli əsərdir və onun qiyməti haqqında danışdığı kişinin şəxsiyyətini doğruldüğün dəyərləndirə, incələyə bilməsindədir. İndiyədək araşdırıcılarımızın diqqətindən tam yayınmış bu məqalənin öncə yalnız müəyyən hissələrini oxuculara təqdim etmək istədik, ancaq yazını qısaltmağa başladığımızda aciz qaldıq – heç bir cümləni atmağa əlimiz getmədi. Beləliklə, həmin məqaləni aşağıda bütöv şəkildə, ancaq dilini bir qədər müasirləşdirməklə verməli olduq. M.Məhəmmədzadə ürəyinin bütün sevgisinin hopduğu bu yazıda oxuyuruq:

“Səkkiz il bundan əvvəl, 1920-ci ilin 20 iyulunda Tiflisdə məşhur “Kazyonni teatro”sunun yan küçələrindən birində bir şəxsin ölüsü tapılmışdı. Bu, əvvəlki gecə erməni terroristləri tərəfindən faciəli bir surətdə qətl edilən, Azərbaycan Parlamentinin ikinci rəisi doktor Həsən bəy idi. Xain bir güllənin qurbanı olan Həsən bəy Tiflisdə Azərbaycanı təmsilən bulunurdu. Qəhrəman Azərbaycan Ordusunun parlaq qələbəsiylə nəticələnən məşhur Əsgəran – Qarabağ müharibəsi nəticəsində Tiflisdə açılan Azərbaycan – Ermənistan konqresinə səlahiyyətli nümayəndə sifətiylə gələn Həsən bəy Əsgəran, Qarabağ, Zəngəzur tərəflərində tökülən məsum azərbaycanlıların qanını məğlub düşməndən almaq və Ermənistan daxilində türklər üzərində rəva görülən rəzalətlərə bir nəhayət qoyulması haqqında qəti bir təminat olaraq dönmək kimi müqəddəs vəzifələrin ifasıyla məşğul ikən paytaxtımız alınmış, Azərbaycan digər zalım və vəhşi bir düşmənin istilasına məruz qalmışdı Həsən bəy bu hadisədən sonra Tiflisə sığınan Azərbaycan dövlət adamlarıyla birləşərək istiqlal və

qurtuluş davasını davam etdirirdi. Bir ay əvvəl, iyunun 19-da Fətəli xanın qətlə və ədliyyə naziri Xəlil bəyin yaralanması üzərinə milli istiqlal mücadiləsini sövq və idarə etmək kimi məsuliyyətli və tarixi bir hərəkəti öhdəsinə götürdüyü bir zamanda xain düşmənin xain gülləsiylə həyatına son verilən Həsən bəy bütün Azərbaycan milliyyətəpərvərləri üçün yerinin doldurulması mümkün olmayan böyük bir itki oldu.

Həsən bəy Moskva Darülfünununun tibb fakültəsindən məzun, Azərbaycanın milli hərəkətində yaxından iştirak edən əski ictimai xadim idi. Mərhumun tibbi profilaktikaya aid xalqın anlaya biləcəyi bir tərzdə yazılmış türkçə əsərləri olduğu kimi, mübahisəsi-siyasiyyəyə aid risalələri və Azərbaycan mətbuatında məqalələri də vardır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşkilindən daha əvvəl millətə xidmətləriylə tay-tuşlarından seçilmiş bir sima olan Həsən bəy Rusiya inqilabından sonra "Türk Federalist Müsavat Xalq Firqəsi" sıralarında istiqlal və cümhuriyyət uğrunda gedən mücadiləni sövq edən liderlərdən biri olmuşdur. İstiqlalın qazanılmasında və cümhuriyyətin təşkilində Həsən bəyin xidməti çox böyükdür. Xüsusən onun adıyla Azərbaycan parlamentarizmi sıx surətdə bağlanmışdır.

Azərbaycanın istiqlal dövrü tarixində Azərbaycan Parlamentinin özünəməxsus bir rolu vardır. 1918-ci ilin iyununda Gəncədə irticanın təzyiqi altında tətillik edən Milli Şura Türkiyə Ordusu Qafqazı boşaltdığına görə ingilis və rus işğal ordularının Bakıya girdikləri zaman, çox əlverişsiz bir şərait içərisində, Parlament şəklinə yenidən təşəkkül edirdi. İçərisində türklərdən başqa erməni və ruslar da olan, yəhudi, gürcü və alman kimi milli azlıq nümayəndələrinə də malik olan Azərbaycan

Parlamentini əski Rusiyanın ayrılmaz bir hissəsi kimi Müttəfiqlərin istila etdiyi məmləkəti idarə edərək onun istiqlalını qazanacaq və demokratiya, cümhuriyyət əsasları üzərinə yeni bir həyat quracaqdı.

Belə bir şərait içərisində təşəkkül edən Azərbaycan Parlamentinin rəisi Əlimərdan bəy Topçubaşı idi. Fəqət Əlimərdan bəy vəzifə ilə Avropada olduğundan, sədrlik vəzifəsini faktik olaraq üzərinə götürən Həsən bəy idi. 17-18 aylıq fəaliyyətində Azərbaycan Parlamenti yalnız qanunverici bir müəssisə rolunu oynamadı. Qanunvericilik, icra və nəzarət gücünü özündə toplayan və prezidentə malik olmayan bir məmləkətdə Azərbaycan Parlamentinin və onu fəlon idarə edən mərhum Həsən bəyin nə kimi böyük bir vəzifə ilə görüldüyü göz önündədir. Azərbaycanın istila altında bulunduğu, orduya, polis qüvvəsinə, müntəzəm dövlət aparatına malik olmadığı bir zamanda anarxiyadan yeni qurtaran bir məmləkətdə icrayi-fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamentinin qarşısında yuxarıda adı çəkilən məsələlərdən başqa, ingilis-rus istilasını aradan qaldırmaq və Azərbaycanın dünyada tanınmasını təmin etmək kimi bir vəzifə dururdu. Bütün bu çətin məsələlərin həlli, daxilindəki birlik və həmrəylik sayəsində əldə edilə bilirdi. Azərbaycan Parlamentində olan mühafizəkar, demokrat, sosialist türk siyasi firqələri ilə çoxlu sair qrup və cərəyanları qeyri-türk firqə və nümayəndələri bir arada, birləşərək idarə etmək üçün Həsən bəy nə qədər səy və qeyrət sərf etməliydi... O, bütün bu vəzifələri müvəffəqiyyətlə ifa etdi. Nə qədər xoşbəxtlikdir ki, Həsən bəy daha həyatda ikən Parlament kimi ən ali bir qurum başında durduğu zaman Azərbaycan istiladan qurtarmış və dövlətlər tərəfindən tanınmışdı. Əlavə olaraq, hər-bzərb görmüş və müntəzəm müasir bir əsgəri qüvvətə

malik qonşusunu məğlub edəcək gənc və qəhrəman bir orduya malik olduğumuzu da görürdü. Məmləkətində müntəzəm bir zabitə, polis kadrosu, ədliyyə müəssisəsi mövcuddu. Asayiş və əmniyyət hökm sürürdü. Azərbaycan hökumətinin darülfünunun təsisini dünyanın ən böyük dövlətləri təbrik edirdi. Bolşevik-daşnak anarxiyası üzündən bərpad olan iqtisadi həyat yoluna girmiş, dəmiryolları tənzim edilmiş, müntəzəm və müasir bir cümhuriyyətin demokratik bir həyatı başlanmışdı.

Neçə dəfə istefa verən kabinələrin təşkili Həsən bəyə həvalə edilərkən, bu məmləkətin Parlamentsiz fəaliyyətinin mümkünsüzlüyünü görən millət prezident olmadan belə necə məsud və hürri yaşaya biləcəyini dərk edir, Parlamentin qüvvət və əzəmətini gündən-günə daha çox dəyərləndirməyə başlayırdı.

Bu, bir tərəfdən, istiqlalı qazanmış bir millətin demokratik həyat və təşkilat qurması və bu surətlə çağırılması üçün hazırlığına başlanılmış olan Məclisi-Müəssisana hazır və müəyyən bir idarə şəkli layihəsiylə getməsi deməkdi. Digər tərəfdən də, Məclisi-Müəssisana keçiriləcək seçkilərin də millətin mütləq cümhuriyyət, demokratiya istəklərini təmsil və tərvic edən firqələrə etimad edərək səs verməsini təmin edən tərbiyəvi bir əhəmiyyəti var. Və belə bir hərəkəti, hazırlıq və tərbiyəni idarə edən Parlamentin fəli rəisi doktor Həsən bəy idi. Milli intibah və hərəkətin inkişafında, istiqlal fikrinin təsis və elanında cümhuriyyət və demokratiya fikirlərinin elan və tətbiqində, Şərqlə ələmində ilk hadisə olan cümhuriyyət və demokratiya quruluşunda fəlan iştirak edən Həsən bəy bu günün mübariz Azərbaycan gəncliyi tərəfindən fəvqəladə idealizə edildiyi bir nöqtəy-nəzərindəndir ki, çox təbii bir hərəkətdir. Həsən bəyin

Həsən bəy Ağayevin Tiflisdə "Nəbatat" bağındakı məzarı.

şəxsində Azərbaycan gəncliyi Azərbaycan parlamentarizminin, Azərbaycan demokratizminin təmsilçisini, rəhbər və qurucusunu itirmişdir. Və bu günün, istiqlal və cümhuriyyət hərəkəti liderlərinin idarəsiylə mücadilə

edən Azərbaycan gənliyi sabahın dövlət həyatını düşünərkən Fətəli xanın fəaliyyətindən ilham aldığı kimi, dövlətin ən böyük və ən ali qanunverici, idarəedici və həyatyaradıcı müəssisəsi olan Parlament və bu Parlament sayəsində qurulacaq demokratik cümhuriyyət üçün də Həsən bəyin müqəddəs xatirələrindən ilham almaqdadır.

Millətimizin hürr və hakim olması, şübhə yoxdur ki, Həsən bəyin ruhunu sevindirəcəkdir.

İSMAYIL XAN ZİYADXANOV (1867-1920)

İsmayıl Xan Əbülfət ağa oğlu Ziyadoğlu-Qacar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət üzvü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər nazirinin müavini, Hərbi İşlər üzrə müvəkkil.

İsmayıl xan Ziyadxanov 15 avqust 1867-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Gəncə gimnaziyasında almış, daha sonra Moskva Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Moskva Universitetini müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Tiflis dairə məhkəməsində prokuror müavini vəzifəsində işə başlamışdır.

İsmayıl xan 1905-ci ildə erməni daşnaklarının törətdiyi dəhşətli qətlialmlara məruz qalan azərbaycanlıların acısını dərinədən duyaraq siyasi fəaliyyətə qoşulub. Azərbaycanın milli istiqlal hərəkatının fəal üzvləri sırasında yer alan İsmayıl xan 1906-cı ildə Yelizavetpol

quberniyasının I-ci Dövlət Dumasının deputatı seçilib. Dumanın müsəlman fraksiyasının büro üzvü və "Xalq Azadlığı" partiyasının üzvü olub. Dumadakı fəaliyyəti dövründə çarizmin ucqarlarda köçürmə siyasətini, Qafqazda törədilmiş milli qırğınları, müstəmləkəçilərin xalqımızın başına açdığı bəlaları kəskin tənqid edib. İsmayıl xan təkcə Qafqazda deyil, Baltıqyanı bölgələrdə də baş verən haqsızlıqlara qarşı çıxıb və öz etirazını bildirib. Müsəlmanların çarizmə qarşı mübarizəsini rəsmi ərizələrdən və xahişnamələrdən Dumadakı etiraz səviyyəsinədək yüksəldib. O, ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri qırğınlar ilə əlaqədar Dumadakı çıxışlarının birində qeyd edir ki, "Hər dəqiqə ölkəmdən qorxulu xəbərlər alıram. Bu dəqiqə İrəvanda silah səsləri eşidilməkdədir. Cənablar, iki ildən bəri qan içində üzən ölkəmizdə cəsədlərin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənib. Bizə də acıyım. Biz anaların qucağından alınıb havaya atılan südümər uşaqların havada ikən xəncərlərə keçirildiklərini görmüşük. Biz hamilə qadınların qarına salınan xəncərlərin açdığı yaralardan uşaq əllərinin bayıra sallandığının şahidi olmuşuq. Qoy mətbuat və təbliğat vasitələri ilə aramıza nifaq toxumu səpən provokatorlar utansınlar, yanğın və alovlardan xoşlananlar iş başından çəkilsinlər, dəlik-deşik edilən cəsədlərin, anaların, uşaqların fəryadından, iniltisindən həzz alanlar rədd olsunlar".

İsmayıl xan Ziyadxanov Dumanın buraxılmasına etiraz edən deputatların (onların arasında Əlimərdan bəy Topçubaşov da vardı) Vıborq müraciətnaməsini imzaladığına görə üç aylıq həbs cəzasına məhkum olunmuş və Dumaya seçilmək hüququndan məhrum edilmişdir. 1907-ci ilin martında Qafqaz və Krım müsəlmanlarının nümayəndələrinin Gəncədə keçirilmiş qurultayında

İsmayıl xan Ziyadxanovun rəhbərliyi ilə Zaqafqaziya Ümummüsəlman İttifaqının yaradılması qərara alınmışdı.

1917-ci il Rusiya Fevral burjua inqilabından sonra Gəncədə ictimai təşkilatların icraiyyə komitəsini təşkil edib və şəhər milisinin rəisi təyin edilib. Gəncə şəhərinin asayişi İsmayıl xan Ziyadxanovun rəhbərlik etdiyi milis dəstələri tərəfindən qorunub.

1918-ci il 18-22 mart tarixində Stepan Şaumyan yaxın dostu Stepan Lalayanın başçılığı altında daşnak ordusunu Şamaxıya göndərdi. Şamaxıya girən ermənilər şəhəri top atəşinə tutdular. Evlər yandırıldı, evlərdən qaçan qadınlar, uşaqlar və küçələrdə görünənlərin hamısı güllələndi. Şəhərdə qırğın və talanlar Gəncədən müsəlman dəstəsi gələncə qədər davam etdi. Martın 28-də İsmayıl xan Ziyadxanovun rəhbərliyi ilə Şamaxının müdafiəsinə yetişən milis dəstələri qısa vaxt ərzində Şamaxını rus və erməni dəstələrindən azad etdi. Ermənilər malokan kəndi olan Qozlu çaya çəkildilər.

İsmayıl xan bu kəndin ağsaqqallarını dəvət edərək erməniləri təhvil vermələrini, ya da onları kənddən çıxarmalarını tələb etdi. Malokanlar iki gün vaxt istədilər. İki gün sonra Bakıdan əlavə kömək gələndə verdikləri sözdən imtina etdilər. İsmayıl xan əhalini xəbərdar etdi ki, ermənilər geri qayıda bilər. Ona görə də, ayıq-sayıq olsunlar. S.Şaumyan İsmayıl xan Ziyadxanovu Azərbaycanda sovet hakimiyyəti üçün ən təhlükəli adam adlandırmışdı [63, s. 109-112].

Sovet dövrü tarix kitablarında Gəncə mülkədarı, əks-ingiləbçi kimi qələmə verilən bu adamın adı Fövqəladə Hallar Komissiyasının sənədlərində bir neçə dəfə xatırlanır. Ancaq həmin xatırlamalarla bu insana qarşı bir məhəbbət və xalq sevgisi hiss olunur. Dar gündə kiçik bir dəstə ilə şamaxılı qardaşlarının harayına yetişən bu igid

azərbaycanlı xalq arasında böyük rəğbət qazanır. Arxiv sənədlərində göstərilir ki, "Xan dəstəsi" gedəndən sonra Şamaxının əsl müsibəti başladı. Şamaxı qəzasının 58 kəndi yerlə-yeksan edildi. 7 minə yaxın azərbaycanlı amansızcasına qətlə yetirildi. Öldürülənlərin 1653 nəfəri qadın, 965 nəfəri uşaq idi. Bu qırğın və talanlar ağlasığmaz bir qəddarlıqla həyata keçirilir, müsəlmanlar nəinki diriylən, hətta öldürüldükdən sonra vəhşicəsinə təhqir edilirdi.

İsmayıl xan Ziyadxanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2-ci hökumətinin tərkibində hərbi işlər üzrə müvəkkil olub, daha sonra Xarici İşlər nazirinin 1-ci müavini təyin edilib. 1919-cu ilin yazında İran hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Fövqəladə diplomatik missiyasına rəhbərlik edib. Onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti qəməri təqvimli ilə cəməüddisani 1337-ci ildə Tehrana gəlib. Azərbaycan heyətinə Məqtədirilmülk bağında iqamətgah verilib və Məcidüssəltənə onları qəbul edib.

Sənədlər məcmusunda bildirilir ki, İsmayıl xan iki ölkə arasında yaxşı iqtisadi-siyasi əlaqələr qurulması üçün İranın rəhbər şəxsləri ilə bir sıra görüşlər keçirdi. Danışıqların və müzakirələrin nəticəsində Azərbaycan tərəfindən İsmayıl xan, İran tərəfindən isə XİN-in Rusiya üzrə idarə rəisi Seyid Hadi Fərəh Mötəsəməssəltənə 14 maddəlik bir müqavilə imzaladı.

Bu missiyanın fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tehrandə daimi diplomatik nümayəndəliyi və İranın bir sıra məntəqələrində konsulluqların açılması razılaşdırılmışdı [].

Azərbaycan XI ordu tərəfindən işğal edildikdən sonra 5 may 1920-ci il tarixində Azərbaycan İnqilab Komitəsinin xüsusi dekreti ilə İsmayıl Xan Ziyadxanovun mülkü

və torpaqları müsadirə edilir. Özü isə Qızıl Ordunun hərbi səhra məhkəməsi tərəfindən güllələnir. Ziyadxanovların mülkü sovetlər dövründə ictimailəşib, uzun illər burada müxtəlif təşkilatlar fəaliyyət göstərüb. Hazırda Gəncə Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi Ziyadxanovlardan miras qalan mülkdə yerləşir. İsmayıl xan 1920-ci ildə vəfat edib.

İsmayıl xan Sənubər xanım ilə ailə qurmuşdu. Əbülfət ağa adlı oğlu vardı.

Gəncə xanı Cavad xanın nəticəsi, Adil xan Ziyadxanovun qardaşıdır.

ADİL XAN ZİYADXANOV (1870 – 1954)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri (İran), Görkəmli dövlət xadimi, alim, diplomat.

Onlar öz qiymətli qanları ilə gənc respublikanın müqəddəs tarixinin ilk səhifələrini yazaraq gələcək nəsillər üçün yadigar qoydular.

Adil xan Ziyadxanlı

Azərbaycanın XX yüzillikdə yetirdiyi siyasi xadimlərdən biri də rus işğalçılarına qarşı qəhrəmancasına mübarizədə, döyüş meydanında həlak olmuş Gəncə xanı Cavad xanın nəticəsi, dövrünün tanınmış ziyalısı, dövlət xadimi və diplomatı Adil xan Ziyadxanlıdır. Cavad xan oğlu

Hüseynqulu xan ilə birlikdə Gəncənin azadlığı uğrunda həlak olduğu 1804-cü ildən 1918-ci ilə qədər keçən 114 il ərzində Rusiya Azərbaycanı öz tarixi köklərindən qoparmaq, simasızlaşdırmaq, onu silah gücünə yaradılan imperiyanın içərisində əritmək üçün az iş görməmişdi. Lakin şirin vədlərin, hədə-qorxunun və top-tüfəngin bütün söylərinə baxmayaraq, azadlıq və müstəqillik ruhu daim yaşamış, tarixi şərait yaranan kimi Azərbaycan xalqı öz sözünü demişdir.

A.Ziyadxanlı 1870-1871-ci illərdə Gəncədə anadan olmuşdur. İlk təhsilini xüsusi müəllim yanında almış, sonra isə Gəncə mədrəsəsində oxumuş, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. O, rus, fransız, ingilis və fars dillərini mükəmməl mənimsəmişdi. Geniş ictimai-siyasi fəaliyyət göstərən A.Ziyadxanlı “Qafqaz müsəlmanları şurasının” 7 üzvündən biri idi.

O, öz həyatı ilə bağlı yazır: “Qafqazda, Gəncə şəhərində anadan olmuşam. İki qardaşım var idi və hər ikisi məndən böyük idi. Biz üç qardaş atamızın nəsihətlərinə qulaq asaraq elm öyrənməyə başladıq. Atam həmişə deyərdi: “Mənim övladlarım! Bu dünyada üç şey – dünya malı, şan-şöhrət, xidmət və hökumət və s. fanidir. Daimi xoşbəxtlik yoxdur. Bu dünyada insana müvəqqəti xoşbəxtlik bəxş etməyə qadir olan bir şey varsa, o da mərifət, təbiyə, elm və əməkdir. Rüzgarın bir dəmində ola bilsin ki, sizin bütün maddi sərvətiniz əlinizdən çıxsın. Lakin sizin elm adlı sərvətiniz siz durduqca duracaq və həyatın ən çətin anlarında sizə əl tutacaq”.

D.B.Seyidzadə “Rusiya Dövlət Dumasında Azərbaycan deputatları” kitabının XIX-XX əsr ərəfəsində Azərbaycan burjuaziyası və onun ideologiyasına aid I fəslində

yazır: Proqramın bəndlərinin təhlili onu göstərir ki, təkliflərlə yanaşı, proqramı hazırlayanların fikrincə, - burada əyalətin sakitləşdirilməsindən başqa, həm də demokratik fikirlər də vardır.

A.Ziyadxanov Dumada müzakirə zamanı qeyd edir ki, “müsəlman nümayəndələr proqramı tərtib edərkən qarşılıqlı öz siyasi ideyalarını həyata keçirmək məqsədi qoymamış, əksinə, – bizim inamımıza əyalətdə qalxan dalğaların yatırılmasına gətirib çıxaracaq bəndlər yazmışlar. Yalnız bundan sonra 17 oktyabr manifesti və hər hansı azadlıq haqqında danışmaq olar. Nə qədər ki, bu qanlı hadisələr Damokl qılıncı kimi başımızın üstündə asılıb, heç bir azadlıq haqqında arzu etmək olmaz. Azadlıq müsəlmanlara hava kimi lazımdır”.

Hüseyn Baykara 1905-ci il birinci rus inqilabının Azərbaycana təsiri barəsində belə yazır: “1905-ci ilin bahar və yay aylarında Bakıda başlanan milli hərəkat, Azərbaycanın digər şəhərlərində də yayıldı. Çar idarəsinin qoyduğu məhdudiyətlərə baxmayaraq Gəncə bələdiyyəsinə seçkilər zamanı 55 nümayəndə seçilmişdi. Bu seçkilər çar idarəsi tərəfindən təsdiq olunmasa da, milliyətçə türk olan 55 nümayəndənin iştirakı ilə bələdiyyənin iclası davam etdirildi”.

Gəncə yaxınlığındakı Hacıkənddə keçirilən iclasda Əlimərdan bəy Topçubaşov Qafqaz müsəlmanları ilə Azərbaycan türklərinin siyasi, sosial, iqtisadi ehtiyaclarını anladıqdan sonra, yerli və müstəqil bələdiyyə, vilayət məclisi, kənd idarə heyətlərinin yaradılması zərurətini izah etdi. İclasda qərara alındı ki, Gəncə qəzasında və vilayət mərkəzində yaradılması nəzərdə tutulan müstəqil yerli idarələr haqqında xalqa məlumat üçün yığıncaqlar keçirilsin. Yığıncaqların təşkil olunması Adil xan Ziyadxanov, Ələkbər bəy Rəfibəyov, Ələkbər

bəy Xasməmmədov və Cahangir Xoyskiyə həvalə olundu. Bundan başqa Ə.Topçubaşov, A.Ziyadxanov Ə.Xasməmmədovdan ibarət üç nəfərlik heyət seçildi. Onlara Gəncə bələdiyyəsinə aparılan seçkiləri təsdiq etdirmək, müsəlmanların yerli idarələrə seçkisindəki hüquqi məhdudiyətlər haqqında qanun dəyişdirilincəyə qədər yeni seçkilərin dayandırılması üçün rus idarələrində çalışan vəzifəli şəxslər qarşısında təşəbbüs qaldırılması tapşırılır [39].

Leninin və onun əlaltılarının Azərbaycanı işğal etmək, Bakı neftini yenidən ələ keçirmək haqqında planlar cızdığı bir vaxtda Adil xan Ziyadxanlı Azərbaycanın rus xalqına, müstəmləkəçilik azarına tutulmayan rus xalqına münasibətini ümumiləşdirərək yazırdı: “Təəssüf ki, biz Azərbaycan türkləri üzərində alitəbiətlik və insaniyyət sifətləri əskik olmayan və Lev Tolstoylar yetirmiş həqiqi rus millətini içərimizdə görməmişik və o millət ki, Azərbaycan müstəqil dövləti yenə vaxtında beynəlxalq qayda üzrə onunla ticarət, iqtisad və sair cəhətdən dostanə əlaqə bərpa edəcəkdir”.

Adil xan Ziyadxanlı 1918-ci ildə dövlət idarələrində və məktəblərimizdə ana dilimizin işlədilməsinə etiraz əlaməti olaraq yazırdı: “Məhəlli məhkəmə idarələrimizdə öz ana dilimiz işlədilmirdi. Oradakı hakimlər dilimizi bilmirdi və bilmək də istəmirdilər. Öz hüquqşünaslarımızı da məhkəmələrimizdə hakim təyin etmirdilər... Türk dilimiz bütün məktəblərdən qovulmuşdu. Rəsmiyyəti gözləmək xəyalilə türk balalarına ancaq həftədə bir dəfə dərs oxumaq ixtiyarı verilirdi ki, bu dərs də ancaq şagirdlərin yorğun və həvəsindən düşdüyü zamanda təyin olunmuşdu. İnsana qarşı bundan artıq da xəyanət və zülm olarmı ki, millətin ana dilində oxumağına mane olsunlar. Bir millətin birinci və ali

neməti, fəxri onun dilidir. Onun dilini əlindən almaq onu öldürmək deməkdir”.

Dünya hərbi tarixində özünəməxsus yer tutan və daim müsəlmanların və türklərin imdadına yetişən Osmanlı ordusunun Bakıya gəlişi ilə bağlı qeyd edir ki, Dövləti-Aliyyəyi-Osmaniyyə xahişimizi qəbul edib dərhal Azərbaycana bir ordu qüvvəsi göndərdi və bu ordu 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində Azərbaycana daxil oldu. Qısa bir zamanda Osmanlı türkləri və Azərbaycan türkləri köməkləşib davam edən ixtişaşı yatırmaqla məmləkətimizi də bolşevik və ermənilərdən xilas etdilər. Türk ali komandanlığı əvvəlcə Gəncə şəhərini özlərinə idarə mərkəzi qərar verdi. Həmin Gəncə ki, bolşeviklər onun zəbtinə nəhayət şövqlə hazırlaşdılar. Lakin gəncəlilər bütün qüvvələrilə ordunu mühafizə və müdafiə etdilər. Gəncə şəhərinin möhkəm durması həm də Şəmkir davasında bolşeviklərin qabağını saxlamaqla türk ordusunun işini və hərəkəti-hərbiyyəsini bir dərəcədə asanlaşdırmışdır... Türklərin nə qədər başları Bakının alınması ilə məşğul idi, Andranik vaxtında fürsət tapıb Qarabağda müsəlmanlara rəva gördükləri zülmü icra etdi. Mühasirəyə alınmış Qarabağ müsəlmanlarının əhvalı o qədər fənalaşmışdı ki, hətta binəvalara şirin su içməyi haram etmişdi. Bu səbəbdən müsəlmanlar yay fəslində şor su içərək aclığa tab gətirmişlər. Türklər Bakını aldıqdan sonra bütün diqqətlərini Qarabağa sərf edib oranı mühasirədən azad etdilər. Türklər Qarabağ və Zəngəzur mahallarını daha tez xilas edərdilər, lakin müttəfiq ordunun buraya gəlməsi türklərə Qarabağ mahalını büsbütün xilas etməyə qoymadı.

Bakıya daxil olmuş müttəfiq ordu komandanı general Tomson Andranikə bu məzmununda bir teleqram göndərdi: “Verilən məlumata görə, ermənilər Qarabağda

müsəlmanlara qarşı zümlər edirlər. Mən müttəfiq ordunun nümayəndəsi sifətilə məlum edirəm ki, ermənilərə söyləyəsiz öz yerlərinə rahat oturub, nizamsızlıq etməsinsiz. Əgər mənim bu hökmümə əməl etməyib yenə də nizamsızlıq edilsə, o zaman bütün məsuliyyət sizin üzərinizə düşəcək. Xahiş edirəm bu teleqram sizə vəsul olduqda cavabını məlum edəsiniz”.

A.Ziyadxanlı ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda törətdikləri mart hadisələri ilə bağlı yazır: “Bakıda 10 min Azərbaycan paytaxtının əlsiz-ayaqsız əhalisinin qanı axıdıldı. Təəssüf ki, bu qanlı faciədə başıpozuq rus soldatları da nədənsə birdən-birə dönüb, bolşevik oldu. Bəs o zamanda demokratiyanın böyük əsaslarını özlərinə şüar və iqtibas edən cənabları nərdə idi ki, paytaxtımızın küçələri fəhlə meyitləri ilə dolmuşdu. Aşkardır ki, erməni qoşunu bolşevik adı və bayrağından istifadə edib, milli ədavət üzərindən müsəlmanlara atəş açmışdı... Mart hadisəsinin bir illiyi münasibətilə martın 18(31)-də bütün millət matəm saxlayaraq şəhid olan ata, ana, bacı, qardaşlarının və diri-diri mıxlanmış körpə uşaqların ruhuna fatihə oxudular”.

Azərbaycan beynəlxalq şəraitdəki mürəkkəblik və ziddiyyətlik AXC hökumətindən çox çevik xarici siyasət həyata keçirməyi tələb edirdi. Onun xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərini Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq və inkişaf etdirmək təşkil edirdi. Bu məqsədlə o, dövlət strukturunda Xarici İşlər Nazirliyinin təşkilinə və onun işinin təkmilləşməsinə xüsusi diqqət verirdi .

A.Ziyadxanlı bir müddət AXC-nin xarici işlər nazirinin əvəzi olaraq çalışmışdı. 14 aprel 1919-cu ildə Nəsim bəy Yusifbəylinin AXC-nin dördüncü hökuməti kabinəsində Məhəmməd Yusif Cəfərov xarici işlər naziri, A.Ziyadxanlı isə onun müavini vəzifəsinə təyin

edilmişdi. O, bu vəzifədə 1919-cu ilin avqust ayına kimi çalışmışdı.

Zaqafqaziya respublikaları arasında xüsusən də Azərbaycanla Ermənistan arasında ən çətin problem ərazi və sərhəd məsələsi idi. İngilis generalı Denikinlə Azərbaycanın Kubandakı nümayəndəsi C.Rüstəmbəyovun görüşünü təşkil etdi. Görüşdə iştirak edən Briqqş Denikinə və Rüstəmbəyov vasitəsi ilə AXC hökumətinə təklif edir ki, diplomatik nümayəndəliklər açılsın. General Denikin cavab verir ki, "Azərbaycanla diplomatik nümayəndəlik mübadiləsinə heç bir etirazı yoxdur". Denikinin "Mən Sizin xalqın və onun hökumətinin Rusiyaya münasibətini bilmək istəyirəm" sözlərinə cavab olaraq C.Rüstəmbəyov cavab verir ki, "... Biz Rusiya ilə əlaqələri kəsmirik və əgər Rusiyanın hansısa səlahiyyəti, hamı tərəfindən tanınan xalq demokratik orqanı olursa-olsun, güman edirəm, mənim xalqım oraya gedərək öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu bəyan edər...".

Xarici işlər naziri əvəzi A.Ziyadxanov Denikinlə söhbəti haqqında Azərbaycanın hökumətinin məlumatını alan kimi 1919-cu il iyulun 26-da Rüstəmbəyova şifrləli (1846 №-li) teleqram göndərirdi. Onun əsas müddəaları belə idi:

"Könüllü ordu isə Azərbaycanın arasında diplomatik nümayəndəlik mübadiləsinə mənfi münasibət bəsləyirik. Bununla birlikdə, lazım gələndə könüllü ordunun komandanlığı ilə müxtəlif məsələlər üzrə danışıqlar aparmağa hökumətin heç bir etirazı yoxdur. Könüllü ordu isə, lazım olanda, Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar aparmağa özünün Bakıda ingilis komandanlığı nəzdində olan nümayəndəsi general Lazerevə tapşıra bilər".

"Könüllü ordu barədə mövqeyimiz belədir: qəti və möhkəm qərara gəlmişik ki, Könüllü ordu hissələri Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüdüdlərinə buraxılmasın".

Azərbaycan hökuməti Rüstəmbəyovun müstəqillik məsələsində hökumətin prinsipial mövqeyi ilə uzlaşmayan fikrini ("Biz Rusiya ilə əlaqələri kəsmirik...") pislədi və birmənalı bəyan etdi:

"Qəti bilin, Azərbaycan xalqı öz Müəssislər Məclisindən başqa heç bir başqa məclisə getməyəcəkdir. Bizim hökumətimizin xətti belədir. Azərbaycanın müstəqilliyinə qəsd edən hər bir kəs, kim olursa-olsun, bolşevik, menşevik, denikinçi və s. fərqi yoxdur – Azərbaycanın düşmənidir".

Ziyadxanovun cavabı iki baxımdan əlamətdardır.

– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq vəziyyətdə ağılagəlməz çətinliklərə baxmayaraq və ingilis generalının vasitəçiliyinə məhəl qoymayaraq Denikinlə diplomatik mühit yaratmaq haqqında təklifini rədd edir. Denikinə münasibətdə müstəqil xətt yürüdür, real Denikin təhlükəsi qarşısında büdrəmir və başını itirmir, ləyaqət və şərəfini, həm öz milli mənafeələrini, həm də obyektiv olaraq Gürcüstanın maraqlarını qoruyur.

– Rüstəmbəyovə edilən "qəti..." xəbərdarlığı təkcə Rüstəmbəyov üçün ibrət dərsi deyildi. Bu, geniş planda Azərbaycanın müstəqilliyi və suverenliyi məsələsinə yanaşmaqda diplomatiyamızın, prinsipial məsələdə aydın, dürüst, dəqiq mövqə tərbiyə dərsi idi. Dövlət adamlarının təfəkküründə intizam, sözündə məsuliyyət aşılamaq dərsi idi [39].

İki qonşu ölkə arasında diplomatik münasibətlərin yaradılması asan başa gəlmirdi; İran hakim dairələri 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqaviləsində Şimali Azərbaycanın itirilməsiylə razılaşmaq istəmirdi.

dilər. O vaxt Paris sülh konfransında çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmiş torpaqları tələb etməsi təsadüfi hal deyildi. Belə bir vaxtda Azərbaycan suveren bir dövlət kimi dünya siyasi səhnəsinə qədəm qoymuşdu və bu, İran hakim dairələri üçün də gözlənilməz bir hadisə idi.

1919-cu il iyulun 16-da AXC-nin Nazirlər Şurası İran hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyinin təsis olunması haqqında qərar qəbul etdi. 4 oktyabr tarixli qərarı ilə hökumət nümayəndəliyin ştatını təsdiq etdi. Tehranda nümayəndəliyin başçısı Adil xan Ziyadxanlı təsdiq edildi. Çar Rusiyasının keçmiş səfiri, sonra isə general Etter Azərbaycan nümayəndəsinin İrana gəlməsinə hər vasitə ilə mane oldu. Lakin rus səfirinin hər sözünün İran hökuməti üçün qanun olduğu dövr artıq keçmişdi, onun sözünə artıq heç kəs məhəl qoymurdu. Azərbaycan nümayəndəsi Tehran hökuməti və İran şahı tərəfindən iltifatla qəbul edildi. İran şahı Tehran, Təbriz və başqa şəhərlərdə AXC-nin daimi rəsmi nümayəndəliklərinin yaradılması fikrinə razılığını bildirdi. Yerli azərbaycanlılar diplomatik heyətin gəlişi münasibətilə ziyafət verdilər.

Azərbaycanla İran arasında qarşılıqlı anlaşma yaranmağa başladı. Bu işdə Avropaya çıxan İran şahının 1919-cu il avqust ayının 16-da yolüstü Bakıda dayanması müsbət rol oynadı. Şah "mehriban qonaqpərvərlik üçün Azərbaycan hökumətinə minnətdarlıq" bildirdi. Bakıdan qatarla gedən İran şahını Adil xan Ziyadxanlı Batuma qədər müşayiət etdi. Yolda Ziyadxanlının İranın yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzə Nüsrəüddövlə ilə də söhbətləri oldu. (Firuz Mirzə həm də Paris sülh konfransında İran nümayəndə heyətinin başçısı təyin olunmuşdu).

İran şahının Bakıda gördükləri, eşitdikləri, Ziyadxanlının İran naziri ilə söhbətləri İran rəhbərliyində Azərbaycan haqqında obyektiv fikir yatarmağa təsir göstərmişdi.

A.Ziyadxanlı 1919-cu il sentyabrın 23-də AXC-nin səlahiyyətli səfiri kimi İrana göndərildi və Azərbaycanın siyasətinə uyğun olaraq Tehranda diplomatik fəaliyyətə başladı. Adil xana səfirliyin açılması üçün 50 min manat, özünün yaşaması üçün isə 25 min manat pul ayrılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İrandakı diplomatik heyətinin siyahısı aşağıdakı şəxslərdən ibarət olmuşdur.

1. Ziyadxanlı Adil xan – 1918-ci il. Xarici işlər nazirinin müavini. 1919-cu ilin noyabrından Tehran şəhərində diplomatik nümayəndə.
2. İsrəfil Müslümbəy – 1 aprel 1920-ci il. İrandakı diplomatik nümayəndəliyin birinci katibi.
3. Məşədi Aslan – 1920-ci il. İrandakı nümayəndəliyin işçisi.
4. Mirzə Ələkbər xan – 1920-ci il. İrandakı diplomatik nümayəndəliyin ikinci katibi.
5. Mirzə İbrahim xan – 1920-ci il. İrandakı nümayəndəliyin katibi.
6. Babayev Qulam Rza oğlu – 21 noyabr 1919-cu il. İran hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyin kuryeri.
7. Sadıqov Ələkbər – 7 noyabr 1919-cu il. İrandakı diplomatik nümayəndəliyin müavini.
8. Rudzinski Vyaçeslav Stanislavoviç - 6 noyabr 1919-cu il. İrandakı diplomatik nümayəndəliyində katib. Ümumi şöbənin rəisi.
9. Yusif xan – 1920-ci il. İrandakı diplomatik nümayəndəliyin təsərrüfat müdiri.

10. Racavan Cabbar bəy – 20 noyabr 1919-cu il. İrandakı diplomatik nümayəndəliyin kargüzarı.
11. Şükürov Ehtiyac – 17 dekabr 1919-cu il. İrandakı diplomatik nümayəndəliyin kargüzarı.
12. Nerbalyo İvan – İrandakı diplomatik nümayəndəliyin kargüzarı, sürücüsü.

İranda Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyi

1. İran hökumətinin nümayəndəsi – Məhəmmədşah Saidül-Vüzəra.
2. İranın Lənkəranda konsulunu – Sadıqşah Sadü-dövlə.

1920-ci il yanvar ayının 4-də AXC-nin İranda ilk səfiri A.Ziyadxanlının Tehrana gəlməsi ilə Azərbaycan nümayəndəliyi geniş fəaliyyətə başladı. Diplomatiya nümayəndəliyə xas olan vəzifələrlə yanaşı, A.Ziyadxanın başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndələri İranda yaşayan türklərin mədəni-maarif işinə yardım etməyə başladılar. Səfir xarici işlər nazirinə yazırdı ki, "Nümayəndəliyin maddi imkanı olmadığından o, ehtiyacı olan dul qadınlara və yetimlərə kömək etmək, türk dilində məktəb açmaq, türkcə qəzet nəşr etmək və s. işləri görə bilmir". Bununla belə o, yazırdı ki, xeyriyyə cəmiyyəti və Azərbaycan türkcəsini öyrədən cəmiyyətin yaradılması işinə başlamışdır. Bundan başqa, nümayəndəlik yerli soydaşlar arasında pulsuz olaraq ana dilində A.Ziyadxanlının "Azərbaycan: tarixi, ədəbiyyatı və siyasəti" adlı kitabını yayırdı.

Azərbaycanla İran arasında diplomatik danışıqlar teleqraf, ticarət-gömrük, poçt sazişlərinin, hüquq, konsul konvensiyalarının və s. məsələlər ilə bağlı 8 müqavilə imzalanması da məhz Adil xan Ziyadxanlının səfirlik etdiyi dövrdə, 1920-ci il martın 20-nə təsadüf edir.

1919-cu ildə Bakıda A.Ziyadxanlı tərəfindən üstü yazılaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin İranda səfiri

ynə təqdim etdiyi "Azərbaycan haqqında (tarixi, ədəbi və siyasi məlumat)" sənə (il) hicri-1388, miladi-1919, Bakı, hökumət mətbəəsində çap olunmuş əsərinin ərəb əlifbası ilə türkcə nüsxəsinin surəti vardır ki, səfirliyin möhürü ilə də təsdiq edilmişdir. Adil xan öz xətti ilə aşağıdakıları yazmışdır:

21 mart 1920.

"Novruz bayramı günü Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi surətdə tanınması və ilk dəfə olaraq Tehranda səfirliyin açılışı və bayraq qaldırmaq münasibətilə Azərbaycan səfərinə yadigar olmaq üzrə verildi".

Bu barədə kitabın ön sözündə Adil xan ətraflı izah verərək yazmışdır: "...Vətənin mənafeyi və onun yolunda üzərimə düşəcək vəzifəsini düşünüb 1918-ci sənəsinin oktyabrının 30-cu günündə cavan Azərbaycan Cümhuriyyətinin xariciyyə nəzarəti işlərinin ifasına iqdam etdim. O gündən sonra məmləkətin daxilində və xaricində vəqə olmuş hadisələr, mənə məmləkətimizin siyasi əhvalı xüsusunda bir məruzə təqdim etmək məcburiyyətində qoydu. Bu məruzənin hazırlanmasında keçmiş tarixi aləminə də nəzər etmək məcburiyyəti olduğundan mənim məruzəm xalis siyasi şəkildə olmayıb, siyasət aləmindən savayı tarixi və ədəbi aləmlərdən də bəhs etməyə məcbur olduq...". Bu əsərin Azərbaycan Respublikasının İranda səfirliyində ərəb əlifbası ilə türkcə nüsxəsi vardır və səfirliyin möhürü ilə də təsdiq olunmuşdur.

A.Ziyadxanlı 28 may 1918-ci ildə yazdığı "Qələmin uçuşu" əsərində İrana səfir təyin edilməsini belə təsəvvür etmişdir: "İran Şahənşahlığı yanında ilk Səfərin iftixarı bu sətirlərin müəllifinə nəsib oldu. 15 yanvar 1920-ci il tarixində Tehrana daxil oldum. Ali dövlət rəhbərləri tərəfindən rəsmən qəbul edilərək öz etimadnaməmi

təqdim edib, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Kiyan paytaxtında ilk səfərətxanəsini təsis etdim və bununla da Tehrandə yerləşən bütün səfirliklər, nazirliklər və siyasi nümayəndəliklərin sırasına daxil oldum”.

*Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi.
Adil xan Zivadxanovun mülkü.*

Məlum olduğu kimi, İranda ki Azərbaycan səfirliyi 28 aprel 1920-ci il tarixinədək fəaliyyət göstərmişdi. Azərbaycanı sovetlər işğal edəndən sonra A.Ziyadxanlı vəzifəsindən kənar qaldı, İran Qacar dövlətindən siyasi sığınacaq alaraq orada vəkillik peşəsi ilə məşğul olmağa başladı. Çünki Azərbaycana qayıdacağı təqdirdə bolşeviklər onu da qardaşı İsmayıl xan kimi güllələyəcəkdilər.

AXC sovet işğalına məruz qaldıqdan sonra Adil xanın İranda qalması çox təbii görünməlidir. Çünki o zaman bir çox ölkələrdəki Azərbaycan səfirliyi, konsulları, müxtəlif siyasi nümayəndələri doğru addım atıb, akkreditə olunduqları ölkələrdən sığınacaq alaraq, bolşeviklərin tutduğu Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına qayıtmadılar. Bununla əlaqədar “Qələmin uçuşu” əsərində A.Ziyadxanlı yazmışdır: “22 iyun 1921-ci ildə Şahənşahlıq yanında rəsmiyyətimi itirdim. Çünki ali dövlət bütün sovet respublikaları tərəfindən İran Şahənşahlıq hökuməti yanında təyin olunmuş təkə bir nəfər nümayəndəni rəsmi surətdə qəbul etmişdi”.

Həmin əsərdə özü haqqında yazdığı qeydlərdən məlum olur ki, vətənə qayıtmaq mümkün olmadığına görə İranda qalan Adil xan 1302-ci şəms ilində Tehrandə bələdiyyə idarəsində, 21 Azər 1307-ci ildə İctimai Təminat Nazirliyinin kənd təsərrüfatı şöbəsində işləmiş, 7 şaban 1308-ci ildə ana yurdu Təbrizə – Azərbaycan dəmir yolu və gəmiçilik işlərində işə göndərilmiş, təqribən bir il sonra Təbrizdən Tehrana qayıtmışdır [39].

Adil xan “Azərbaycan” əsərində yazır ki, “1346-cı il cəmədi ül sani ayının 3-də (6 azər 1306-cı il) bazar ertəsi günü gündüz saat on üç-on beş dəqiqədə Nəcəfül Əşrəfdə Həzrət Əmir əl Möminin əleyhüssəlamın mübarək məqamının qarşısında qızım Mahrux ilə durub öz salamımı dünyanın bu böyük insanının ruhuna təqdim etdim. Doğrudan da, o dəqiqələr mənim həyatımda fəvqəladə dəqiqələr idi. Hiss edirəm, nur çiləyən ilə bir çeşməyə yaxınlaşmışam ki, oradakı minlərlə müqəddəs şölələr Əlinin (ə) ali sifətlərini aləmə yayır”.

O, yuxarıda adı çəkilən əsərinin 28-ci səhifəsində qeyd edir ki, “Bir zərrə şərəfəti olan hər bir kəs gərək öz vətənini müqəddəs bilsin. Dünyada İsveç, Nyapol və s.

kimi mənim vətənimdən qəşəng olan saysız-hesabsız yerlər olsa da, təsəvvürümdə Qafqaz kimi gözəl bir yer dünya üzərində yoxdur. Çünki bu torpaq mənim vətənim, atamın, əcdadımın vətənidir. İrən (Təbriz) da anamın vətəni olduğu üçün o, da mənim nəzərimdə əlbəttə ki, əzizdir". Qeyd edək ki, Adil xanın anası Azər Humayun Təbrizdə doğulmuşdu, şahzadə Abbas Mirzə naibü-əs-səltənənin nəvəsi və şahzadə Bəhmən Mirzənin qızı idi.

İkinci Dünya müharibəsində sovet qoşunları İrana daxil olarkən sovet təhlükəsindən yaxa qurtarmaq üçün Adil xan Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qalır. Adil xan Türkiyədə də öz geniş ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, qısa bir müddətdə Azərbaycan haqqında dəyərli bir əsər yazmışdı. Xatirələr səpkisində yazılmış bu kitab professor Vilayət Quliyevin öz sözü ilə 1993-cü ildə "Şuşa" nəşriyyatı tərəfindən "Azərbaycan" adı ilə çap edilmişdir.

V.Quliyev Adil xan Ziyadxanlının şəxsiyyəti və fəaliyyətinə həsr etdiyi məqaləsində göstərir ki, A.Ziyadxanlı 1934-cü ildə Tehrandan İstanbula köçmüş, həyatının qalan hissəsini Türkiyədə yaşamış, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədli, Nağı Şeyxzamanlı, Hüseyn bəy Mirzə Camallı və başqaları keçmiş mübarizə yoldaşları ilə birlikdə mühacirətdə Azərbaycan davasına öz töhfəsini verməyə çalışmışdı. Zəngin biliyi və geniş həyat təcrübəsini türk gəncliyi ilə bölüşmək üçün İstanbul Universitetində dərs demişdi. Uzun və mənalı ömür yaşayan A.Ziyadxanlı – Cavad xanın kişi nəslindən olan sonuncu nəticəsi 1954-cü ildə İstanbulda vəfat etmiş və orada torpağa tapşırılmışdır. Qızı Məhrux xanım isə 1994-cü ilədək İstanbulda yaşamış və həmin il dünyasını dəyişərək, orada torpağa tapşırılmışdır. Hazırda Adil xanın qızının nəvəsi Leyla xanım İstanbulda

yaşayır. Onun həyat yoldaşı isə general Həsənağa Bakıxanovun qızı Reyhanə xanım idi.

ƏLƏKBƏR BƏY RƏFİBƏYLİ (1839-1919)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri. Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai və siyasi xadimi.

Ələkbər bəy Kərbəlayi Həsən bəy oğlu Rəfibəyli 1839-cu ildə Gəncədə doğulub.

İlk təhsilini rusca alan Ələkbər bəy, doğma şəhərində progimnaziya bitirib. Peterburqda kənd təsərrüfatı üzrə təhsil aldıqdan sonra Gəncəyə qayıdıb. 1870-cı ildən 1896-cı il avqustun 10-dək polis sistemində fəaliyyət göstərmişdir. İlk olaraq Nuxa (Şəki) qəzasında Bum məntəqəsinin pristavı təyin edilmiş Ələkbər bəy, bir müddət quberniya katibliyində tərəcəməçi işləmiş, 1888-ci il iyulun 1-də Yelizavetpol (Gəncə) qəzası polis sahəsinin pristavı təyin edilmiş, həmin il noyabrın 30-da Ərəş qəzasının 1 saylı polis sahəsinə köçürülmüşdür. 1890-cı il sentyabrın 17-də Yelizavetpol qubernatorunun 42 saylı əmri ilə Yelizavetpol qəzasının pristavı təyin edilmişdir. 1891-ci il sentyabrın 28-də Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif olunmuşdur. Senatın fərmanı ilə 1892-ci il noyabrın 6-da və 1894-cü il dekabrın 30-da qüsursuz xidmətlərinə görə rütbəsi artırılmışdır. Ələkbər bəy 1895-ci ilin dekabrından 1896-cı ilin yanvarınadək Yelizavetpol

polismeysteri vəzifəsində çalışmışdır. Polis sistemindən saray müşaviri rütbəsində ayrılmışdır.

Ələkbər bəy 1896-cı ildən başlayaraq maarifçi və xeyriyyəçi kimi geniş fəaliyyət göstərmişdir. Əlaqələ-rindən istifadə edərək, Türkiyədən Gəncəyə müasir təlim verəcək müəllimlərin gətirilməsinə çalışmışdır. Gəncəli gənclərin xaricdə təhsil almasına da xeyli səy göstərmişdir. Ələkbər bəy Rəfibəyli "Gəncə müsəlman dram məclisi"nin yaradılmasının, Gəncə milli məktəbinin açılmasının, Gəncədə Nizaminin qəbirüstü məqbərəsinin tikilməsinin ilk təşəbbüsçülərindən olmuşdur. O, erməni terrorçularına qarşı mübarizə məqsədilə yaradılmış "Difai" partiyasının Gəncə təşkilatının rəhbərlərindən biri idi. 1905-ci ildə Gəncədə silahlı daşnak-erməni dəstələri-nin azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarının qarşısını almaq üçün Ələkbər bəy ümumi səfərbərlik keçirmiş, xalqa rəhbərlik etmişdir. Gəncədə xalq qüvvələri tam olaraq Ələkbər bəy Rəfibəyli tərəfindən idarə olunurdu. "Nəşri-maarif" və "Xeyriyyə Cəmiyyəti" binası milli qüvvələrin qərargahı olmuşdur. Ələkbər bəy buradan xalqa müəyyən göstərişlər verir və vəziyyətə nəzarət edirdi [63].

Gəncədə vəziyyətin gərginliyi çar üsul-idarəsinin yüksək rütbəli məmurlarını narahat etməyə başladığı üçün onlar general-qubernator (vali) Bauerlə məsləhət-ləşərək belə bir qənaətə gəldilər ki, xalq hərəkatını Ələkbər bəydən başqa heç kəs dayandıra bilməz.

Onlar bu məqsədlə Ələkbər bəyin yanına gələrək "Ələkbər bəy, şəhərin erməni yarısını məhv etmək fəlakətdir və ermənilər də tutduqları işlərdən peşman-dırlar" deyərək ondan bu xalq hərəkatını dayandıрмаğı xahiş edirlər.

Nəhayət, bu xahiş-minnətlərdən sonra Ələkbər bəy bu hərəkatı dayandıрмаq əmrini verir.

Ə.Rəfibəyli erməni vəhşiliklərini ifşa etmək məqsədilə 1905-ci il noyabrın 1-dən başlayaraq qanlı soyqırımı faktlarını ardıcıl surətdə rus dilində qeydə almış, çoxsaylı məqalələr dərc etdirmiş, 245 müxbir məktubunun əksəriyyətini şəxsən özü yazmışdır.

O, barışıq yaratma, əsirdəyişmə heyətlərinin nüfuzlu üzvü idi. Ələkbər bəy Rəfibəyli 22 il ərzində Gəncə Bələdiyyə Şurasının - Dumanın üzvü olmuşdur, Yelizavetpol qubernatorunun 1906-cı il 30 iyun tarixli fərmanı ilə Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin ömürlük fəxri üzvü təsdiq edilmişdir.

Lakin sonralar, daşnak-erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları zamanı və bundan sonra fəal milli mövqeyinə görə Ələkbər bəyin 1908-ci il iyulun 31-də general-qubernatorun fərmanı ilə 5 il müddətinə Orenburq quberniyasına sürgün edilməsi haqda qərar verilir. General-qubernator, eyni zamanda Qafqaz canişininə müraciət edərək, onun qlasnılıqdan geri çağırılması məsələsini qaldırmışdı. Lakin sürgün baş tutmamış, Rəfibəyli 1909-1913-cü illərdə Yelizavetpol şəhər Dumasının qlasnısı kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Mübariz, milli mövqeyindən geri çəkilməyən Ələkbər bəy 1905-1911-ci illər İran inqilabı zamanı Səttar xan dəstələrinə silah və sursatla yardım göstər-mişdir.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Türkiyənin zərərçəkən əhalisinə yardım göstərilməsi üçün icazə alınmasıyla bağlı Ələkbər bəy Rəfibəyli bir neçə dəfə Qafqaz canişinliyinə müraciət imzalayır. Amma Qafqaz canişinliyi bu müraciətləri rədd edirdi. Ən sonda Ələkbər bəy Rəfibəyli hirsələnib canişinə deyir ki, biz, Azərbaycan türkləri sizlərə sədaqətlə xidmət edirik. Siz Osmanlı Türkiyəsi ilə döyüşürsünüz – bu, sizin öz işinizdir. Ancaq

bu kimi işlər insanlığa sığmır, imkan yaradın ki, türk əsirlərin baxımsızlıqdan ölüb getməsinə yol verməyə, heç olmasa, ölənlərin kəfənlənməsinə, dəfn edilməsinə yardım edək...

Ələkbər bəy böyük nüfuz sahibi idi və onun bu təkidindən sonra bu işlərə razılıq verilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya imperiyasında yaşayan almanların Sibirə sürgün edilməsi haqqında 1915-ci il tarixli çar fərmanının Azərbaycanda yaşayan almanlara şamil edilməməsi məhz Ələkbər bəyin cəsarətli mövqeyi və diplomatik çalışmaları sayəsində baş tutmuşdu.

Ələkbər bəy Rəfibəylinin müdrikiyini, mərdliyini və millət sevgisini əyani şəkildə göstərən hadisələrdən birini də Nağı bəy Şeyxzamanlı öz xatirələrində nəql edib:

Yüz il ərzində Azərbaycandan orduya əsgər alınmasını hər vaxtlə yasaqlayan Rusiya İmperiyası Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) zamanı zəifləyən ordusunun say tərkibini artırmaq məqsədilə Qafqaz türklərindən (azərbaycanlılardan) də əsgər götürməyi (mobilizasiya) və onları Türkiyəyə qarşı döyüşlərə cəlb etməyi qərara alır. Bu məkrli planın baş tutmasına mane olmaq üçün Ələkbər bəy Rəfibəyli başda olmaqla, Xəlil bəy Xasməmmədli (vəkil, bələdiyyə rəisi) və Cavad xanın nəvəsi, vəkil İsmayıl xan Ziyadxanlıdan ibarət bir heyət Tiflisə yola düşür. Heyətdəki hər iki vəkil hələ 1907-ci ildə Dumada Gəncədən seçilmiş deputat olan zaman türklərin yüksək hərbi qabiliyyətlərindən bəhs edərək Azərbaycandan da orduya əsgər alınmasını təklif etmişdilər. Ancaq çar hökumətinin türk xalqına inandırmayıb, onlara daima şübhə dolu nəzərlərlə baxdığı üçün bu təklif rədd edilmişdir. Bu iki vəkil canişinlə görüşən zaman Dumadakı bu hadisədən bəhs edərək, xalqın qəlbinin qırıldığını və onların əsgərliyə çağırılmasının

düzgün iş olmayacağını söyləyirlər. Ancaq canişin bu haqlı sözləri dinlədikdən sonra "Bəli, siz bu məsələdə haqlısınız. Xalqınız da haqlıdır. Ancaq indi məqam gəlmişdir. Xalqınız orduya əsgər versin, onlar da cəbhədə qəhrəmanlıqlarını göstərsinlər və hökuməti utandırsınlar. Bunun başqa cür yolu yoxdur. Dediymiz olacaq, buna etiraz olunmamalıdır" deyir.

Vəkillərin susmaq məcburiyyətində qaldığını görən Ələkbər bəy Rəfibəyli sözbə başlayır:

- "Hörmətli canişin həzrətləri. Yaşım yetmiş keçib. Çara qarşı bir düşmənçiliyimin olmamasını döşümdəki nişandan anlaya bilərsiniz. Mən hər yerdə və kimə qarşı olursa-olsun açıq danışanları sevirəm. Sizə bir sual verəcəyəm:

Siz hökumət tərəfindən gizli bir qərar olaraq bizi məhv etməyə qərar vermisizmi?

Bu sözləri eşidən canişin təəccüblənir və Ələkbər bəyə eşitdiklərinin tamamilə əsassız olduğunu, bunu düşünməyin belə səhv olduğunu söyləyir.

Sonra Ələkbər bəy sözüünə davam edərək:

- "Madam ki, belədir, məni diqqətlə dinləyin. Bir saatdan bəri danışıqları dinləyirəm. Dostlarımla məntiqli sözlərinə olmaz, - deyər cavab verirsiniz.

Sizdən soruşuram: hökumətiniz hansı üzlə bizdən yardım gözləyir və əsgər istəyir?

Yüz ildən bəri bizlərlə daima əsir kimi rəftar etdiniz. Vətəndaşlığa da qəbul etmədiniz. Qonşularımız olan erməni və gürcülər üçün açdığımız məktəblərin yüzdə birini bizim üçün açmadınız və bizləri qaranlıqda qoydunuz.

Elm, bilik görməyən cahil kütlədən hər şey gözləmək olar. Rejiminiz xalqımıza sevgi yerinə nifrət aşılamış və nəticədə sevgi yerinə nifrət qazanmışdır.

İndi də cahil qoyduğunuz bu xalqdan əsgər istəyirsiniz. Toplayacağınız əsgərlər də sizin bu rejimə nifrət etməkdədir. Hətta cəbhədə də əsgərlər Sizdən intiqam almaq məqsədi ilə əllərinə verəcəyiniz silahları özünüza qarşı çevirərək düşmən tərəfinə keçəcəklər. Sonra da hökumətiniz istər-istəməz bu hərəkətin hesabını arxa cəbhədə qalan xalqımızdan alacaq. Əslində hökumətinizin tarixində bunun nümunələri vardır.

Bax, mənim Sizdən soruşduğum şeylər, bu mülahizələrə əsaslanmaqdadır” deyir.

Canışın Ələkbər bəyi dinlədikdən sonra bir az yumşalır və

- “Söylədikləriniz doğrudur. İstəsəniz, belə bir iş görə bilərəm. İmperator həzrətləri əsgər toplanması üçün əmr verməmişdən əvvəl mənim münasibətimi soruşur. Mənə qalsa, Sizdən alınacaq əsgərlər cəbhəyə göndərilməsin, arxa cəbhədə istifadə edilsinlər. Bunu sizə təmin edə bilərəm” deyərək bir fikir irəli sürür.

Ancaq Ələkbər bəy canışının sözlərinə bu cavabı verir:

- “Bu olmaz. Belə bir hərəkət xalqımıza edə biləcəyiniz hərəkətlərin ən ağır olanıdır. Əgər arxa cəbhədə istifadə etmək üçün işçi qüvvəsinə ehtiyacınız varsa, bunu elan edin və verəcəyiniz mizdu da bildirin. İstəyən gedər”.

Bu sözlərin qarşısında fikir yürütməkdən aciz qalan canışın Ələkbər bəydən nə etmək lazım olduğunu soruşur.

Bundan sonra Ələkbər bəy təkrar sözə başlayır:

- “Mən bir təklif edəcəyəm, nəticəsindən siz də razı qalacaqsınız, biz də. Ancaq bəri başdan bunu bildirik: bizim xalqımız süvari ordusundan başqa heç bir ordunu istəməyəcək. Siz Qafqazda əsgərlik etməyənlərdən

könüllü əsgər toplamağa başlayın. Xalqımızın adlı-sanlı şəxsləri də bu işə yardım edərlər. Görəcəksiniz, toplanacaq əsgərlərin cəbhədə göstərəcəyi qəhrəmanlıqlar sizləri də, bizləri də, hətta sizin əsgərlərinizi də heyran edəcəklər”.

Bu danışıqlardan bir həftə sonra belə bir vəziyyət elan edildi. Yalnız Azərbaycandan deyil, Qafqazın digər əyalətlərindən də könüllülər çıxdı.

Qeyd: Ələkbər bəyin bu dəyərli təklifi haqqında canışın müfəssəl bir raport yazıb çara məlumat vermişdir. Bu raportdan istifadə edən çar hökuməti də arxa cəbhə işlərində istifadə olunacaq işçiləri Rusiya xalqlarından toplamayıb, Çindən gətirtmişdir.

Beləliklə, Ələkbər bəy Rəfibəylinin səyi nəticəsində sonralar Milli İstiqlal mübarizəmizdə və Milli Ordumuzun qurulmasında böyük rol oynamış məşhur “Dikaya Diviziya” yaradıldı.

1918-ci il 18-22 mart tarixində Stepan Şaumyan yaxın dostu Stepan Lalayanın başçılığı altında Daşnak ordusunu Şamaxıya göndərdi. Şamaxıya girən ermənilər şəhəri top atəşinə tutdular. Evlər yandırıldı, evlərdən qaçan qadınlar, uşaqlar və küçələrdə görünənlərin hamısı güllələndi.

Şəhərdə qırğın və talanlar Gəncədən silahlı dəstə gələndə qədər davam etdi. Martın 28-də Ələkbər bəy Rəfibəylinin təşkilatçılığı və Cavad xanın nəvəsi İsmayıl xan Ziyadxanovun rəhbərliyi ilə Şamaxının müdafiəsinə yetişən milis dəstələri qısa vaxt ərzində Şamaxını rus və erməni dəstələrindən azad etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtının Tiflisdən Gəncəyə köçürülməsində və orada faydalı fəaliyyət göstərməsində də Ələkbər bəy Rəfibəylinin böyük rolu olmuşdur.

Fevral inqilabından (1917) sonra Ələkbər bəy Rəfibəyli Gəncə Milli Komitəsinin üzvü kimi daha geniş fəaliyyət göstərmişdir. Nuru Paşanın komandanlığı ilə Azərbaycana köməyə gələn Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətinin Gəncə dövründə Ələkbər bəy Rəfibəyli xüsusi rol oynamışdır. Ələkbər bəy Rəfibəyli xalqın güzəranı, məişəti və həyat tərzinin, şəhər təsərrüfatının hərtərəfli bilicisi olmuş, publisist kimi də fəaliyyət göstərmiş, qəzetlərdə vaxtaşırı məqalələr dərc etdirmişdir. O, "Tərcüman" qəzetinin tanınmış yazarlarından biri idi.

Ələkbər Bəy Rəfibəyli haqqında deyilənlər:

"Ələkbər bəy Rəfibəyli 70 yaşlı uzunboylu, enli kürək, sət baxışlı, ciddi görkəmli, məntiqli və yerli-yerində danışan, mədəni, cəsarət sahibi və xalqın sevimlisi olan bir şəxsdir. Bütün Milli problemlərimizin həll olunmasını da o, öz üzərinə götürmüşdür. Bütün xalqımız kimi, düşmənlərimiz də onunla hesablaşmaq məcburiyyətində idilər. Ələkbər bəy mülki işlərdə də dürüstlüyü və ədaləti ilə şöhrət qazanmışdı"- Nağı bəy Şeyxzamanlı.

"*Azərbaycanın namuslu vətəndaşı*" - Nəsim bəy Yusifbəyli.

"*Gəncənin ən yaxşı vətəndaşı, Azərbaycanın milli ideallarının təəssübkeşi*" - Məmməd Əmin Rəsulzadə.

"*Bütün həyatı boyu millətinin maraqlarının müdafiəsi naminə fədakarlıqla çalışmış Azərbaycanın nəhəng ictimai xadimi*" - Şəfi bəy Rüstəmbəyli.

Ələkbər bəy Rəfibəyli 3 aprel 1919-cu ildə Gəncə şəhərində 80 yaşında vəfat etmişdir.

Ələkbər bəyin vəfatı o vaxt ümummilli itki kimi qəbul edilmişdir və ölkənin hər yanından minlərlə insan, o cümlədən Cümhuriyyətimizin, demək olar ki, bütün

hökumət üzvləri Gəncəyə dəfn mərasimində iştirak etmək üçün axışmış gəlmişdilər.

Ölümündən sonra Gəncə şəhər idarəsi onun xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün 7 maddədən ibarət qərar qəbul etmiş, lakin bolşevik işğalı bu qərarın yerinə yetirilməsinə imkan verməmişdir.

Ələkbər bəy Rəfibəylinin oğlu Xudadat bəy Rəfibəyli (1878-1920) ixtisasca həkim idi. Cümhuriyyət hökumətində səhiyyə naziri, 1919-cu ilin may ayından isə Gəncənin general-qubernatoru olub. 1920-ci ildə bolşevik işğalından sonra saxta ittihamlar əsasında güllələnib.

Nigar xanım Rəfibəyli Xudadat bəyin qızı, Ələkbər bəy Rəfibəylinin nəvəsidir.

XUDADAT BƏY RƏFİBƏYİLİ (1877-1920)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Xalq Səhiyyəsi naziri. Gəncənin general-qubernatoru.

Xalqımızın milli istiqlal mübarizəsinin fəal iştirakçıları sırasında onun da adı var. Görkəmli dövlət xadimi Xudadat bəy Rəfibəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında və fəaliyyətində misilsiz xidmətlər göstərib.

O, 1877-ci ildə Gəncədə dünyaya gəlib. Böyük bir nəslin nümayəndəsi olan Xudadat bəyin təhsilinə valideynləri xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşıblar. Atasını Ələkbər bəy Rəfibəyli onun ziyalı kimi yetişməsinə çalışmışdı. Ələkbər bəyin həyatı, ömür yolu oğlu üçün gözəl nümunə idi. O,

Gəncə mahalının sayılıb-seçilən ağsaqqallarından idi. Azərbaycan xalqının milli istiqlal hərəkatında Ələkbər bəyin böyük xidmətləri olub, müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. Maarifçi və xeyriyyəçi kimi də geniş fəaliyyət göstərmiş. Gəncədə ilk teatr tamaşalarının təşəbbüskarı olub. Publisist kimi də fəaliyyət göstərmiş. İsmayıl Qasıralının “Tərcüman” qəzetində vaxtaşırı yazıları çap olunub. Ələkbər bəy Azərbaycanın ilk siyasi partiyasının – Bakıda Əhməd bəy Ağayev tərəfindən əsas qoyulan “Difai” partiyasının Gəncə təşkilatının rəhbərlərindən biri idi.

Xudadat bəy Rəfibəyli ilk təhsilini Gəncə gimnaziyasında alıb. Sonra Xarkov İmperator Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olub. 1904-cü ildə həmin universiteti bitirib. Xarkov İmperator Universitetinin hospital-klinikasının cərrahiyyə şöbəsində üç il ordinator işləyib. Xarkovda tələbə dostları ilə azərbaycanlılardan ibarət “Zemlyaçestvo” (“Həmyerlilər”) dərnəyini yaratmış.

1907-ci ildə Azərbaycanın ilk ali təhsilli cərrahlarından biri kimi Gəncəyə qayıdıb. Qubernatorun əmri ilə şəhər xəstəxanasının direktoru vəzifəsinə təyin edilib. 17 il Gəncə xəstəxanasının baş həkimi və Həkimlər Cəmiyyətinin sədri olub.

1912-1913-cü tədris ilində Sankt-Peterburqdakı İmperator Klinik İnstitutunda 12 ixtisas üzrə dinləyici kimi iştirak edib. Xudadat bəy öz peşəsinin bilicisi, bacarıqlı cərrah idi. Fəaliyyətinə görə Xudadat bəy Rəfibəyli titulyar müşavir (1909), kollej aessoru (1910), saray müşaviri (1912) rütbələrinə layiq görülmüş, 1909-1916-cı illərdə Gəncə Mahal Məhkəməsinə fəxri barışıq hakimi (mirovaya sudya) işləyib. 1915-ci il noyabrın 18-də kollej müşaviri rütbəsinə irəli çəkilib, 1916-cı ildə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif olunub. Xudadat bəy Rəfibəyli 1914-cü ildə Həsən bəy Ağayevlə

Solda oturan Xudadat bəy Rəfibəyli. Gəncə xəstəxanasının həkimləri ilə birlikdə. Gəncə, 1911-ci il.

Azərbaycanda ilk səhiyyə-sağlamlıq cəmiyyətini - “Gəncə tibb cəmiyyəti”ni yaradırlar. Cəmiyyətin üzvləri xeyirxah işlər görür, imkansızlara, yoxsullara pulsuz tibbi yardım göstərir, yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almağa çalışırdılar.

1917-ci ilin martında Xudadat bəy Gəncədə yaranan Məsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilir. O, heç bir partiyanın, heç bir qrupun üzvü deyildi. Ömrünün sonunadək bitərəf qalır. Ancaq Azərbaycanın müqəddəratı həll olunduğu dövrdə millətini, yurdunu dərin məhəbbətlə sevən bu vətənpərvər insan ictimai-siyasi hadisələrdən kənar qala bilmir.

Fəal milli mövqeyinə görə çar hökumətinin məxfi nəzarətində olan Xudadat bəyin atası Ələkbər bəy də 1917-ci ilin Fevral inqilabından sonra Gəncə Milli Komitəsinin üzvü kimi daha geniş fəaliyyət göstərməyə başlayır. 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun başında Gəncəyə gələn Nuru Paşanı qarşılayanlar sırasında Ələkbər bəylə Xudadat bəy Rəfibəyililər də vardı [53].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən səhiyyə sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirir. 1918-ci il iyunun 17-də Fətəli xan Xoyski tərəfindən Gəncədə təşkil edilən ikinci hökumət kabinetində Xalq Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyi yaradılır. Xudadat bəy Rəfibəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ilk səhiyyə və himayədarlıq naziri təyin olunur. 1918-ci ilin sentyabrında yeni hökumət Bakıya köçürüləndə bu nazirlik əsasında Xalq Səhiyyə, Himayədarlıq və Dini Etiqad İşləri Nazirlikləri təsis edilir. Həmin il oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi ikinci hökumətdə dəyişikliklər edilir. Xudadat bəy Rəfibəyli yenə də xalq səhiyyə naziri kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. O, yeni hökumətin səhiyyə sisteminin qurulmasında fəal rol oynayır. Xudadat bəyin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda yeni xəstəxanalar, ambulatoriyalar, həkim və feldşer məntəqələri yaradılır, dövlət hesabına pulsuz müalicəxanalar, ekspertizalar üçün laboratoriya açılır, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə genişləndirilir. Gəncə yaxınlığındakı Zurnabad kəndində taun əleyhinə stansiya təşkil olunur. Görüləcək işlər hələ çox idi. Amma 1918-ci ilin dekabrında Xoyskinin hökuməti istefa verir və Xudadat bəy də səhiyyə naziri vəzifəsini tərk edir.

Bu xeyirxah, ədalətli, nüfuzlu insanı Azərbaycan hökuməti diqqətdən kənar qoya bilməzdi. O, 1919-cu ilin mayında Gəncə quberniyasının qubernatoru vəzifəsinə təyin edilir. Xudadat bəy bundan sonra da həkimlik sənətindən uzaqlaşmır. O, günün birinci yarısında xəstələri müalicə edir, qalan vaxtda quberniyanın işləri ilə məşğul olurdu.

Həmin vaxtlar Gəncə quberniyasında vəziyyət mürəkkəb idi. Xudadat bəy Rəfibəyli quberniyanın ərazisində Andranikin başçılıq etdiyi erməni-daşnak

silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımların qarşısını almaq, hərc-mərcliyə, qarətlərə son qoymaq, sabitlik yaratmaq üçün qətiyyətlə işə başlayır. Bir il sonra sovet hökuməti tərəfindən həbs edilən Xudadat bəy istintaq zamanı deyir: “Quberniyanı idarə etməyə başlayarkən məndən tələb olunmuşdu ki, əmin-amanlıq yaradım. Görülən tədbirlər nəticəsində quberniyadan quldur dəstələri təmizləndi və ləğv olundu, onların bəzi başçıları ayaqları ilə gəldilər, məhkəmə tədqiqatına və istintaqa qədər pulla zəminə buraxıldılar. Nəticədə xeyli sakitlik yaranmağa başladı”.

Azərbaycan milli istiqlalının beşiyi sayılan Gəncədə əmin-amanlığı bərpa etmək qubernator üçün asan olmamışdı. Bolşevik əlaltıları, erməni daşnakları müstəqil dövlətimizin məhvinə çalışırdılar. Yerli satqınlar da cümhuriyyətimizə zərbə vurmaq istəyirdilər. Gəncənin qubernatoru əhali arasında təbliğat aparır, təxribatların qarşısını alırdı.

1919-cu ildə Ələkbər bəy Rəfibəyli dünyasını dəyişdi. Onun vəfatı Azərbaycanda kədərlə qarşılandı. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Usubbəyli, Həsən bəy Ağayev, Firidun bəy Köçərli, Məmməd Səid Ordubadi və Əhməd Cavadın mətbuatda başsağlıqları dərc olundu. Ələkbər bəy canından çox sevdiyi Azərbaycanın ağır günlərini görmədi.

1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdilər. Aprelin 29-da Qırmızı ordu hissələri Gəncəyə doğru irəlilədi. Qırmızı ordu əsgərlərinə şəhərdə kütləvi qırğınlar törətməyə bəhanə verməmək üçün Xudadat bəy aprelin 30-da tutduğu vəzifədən istefaya getdi. Gəncənin sonuncu qubernatoru bir yerdə çalışdığı insanlara müraciət etdi: “Bir ilə yaxın Gəncə qubernatoru vəzifəsini icra edərkən əmin oldum

ki, həm quberniya idarəsinin və qubernator dəftərxanasının qulluqçuları, həm də mənə tabe olan polis idarəsinin qulluqçuları onlara həvalə olunmuş vəzifələri vicdanla yerinə yetirmiş və quberniyada asayiş, sülh və əmin-amanlıq yaratmaq işində mənə kömək etmək üçün var qüvvələrini əsirgəməmişlər. Ona görə də, qubernator vəzifəsini tərk edərkən adlarını saydığım idarələrin qulluqçularına çəkdikləri zəhmətə və qeyrətlə işlədiklərinə görə səmimi minnətdarlıq etməyi özümə mənəvi borc bilirəm və ümidvaram ki, onlar Azərbaycan Respublikasının tərəqqisi və çiçəklənməsi naminə öz vəzifələrini indən belə də vicdanla və səylə yerinə yetirəcəklər. Qubernator Rəfibəyov”.

Xudadat bəy şəhərdə qalıb həkimlik fəaliyyətini davam etdirmək fikrində idi. Lakin Qırmızı ordu hissələrinin gəlişi ilə şəhərdəki ermənilər fəallaşdılar. Onlar azərbaycanlıların və milli ordu hissələrinin yeni hökumətə qarşı təxribata hazırlaşdığını, bu işin başında Xudadat bəy Rəfibəylinin dayandığını, onun general-qubernator olanda da bolşevik tərəfdarlarına qarşı sətətdə birlər həyata keçirdiyini, erməni qırğınında iştirak etdiyi barədə yanlış məlumatlar yaymağa başladılar. Bu xəbərlər Xudadat bəyin həbsini istəyən Gəncədəki Qırmızı ordu komandanlığı üçün bəhanə oldu. 1920-ci il mayın 12-də bolşeviklər Xudadat bəyi həbs etdilər. Onun silahlı əsgərlərin nəzarəti altında Bakıya aparılacağı xəbərini eşidən gəncəlilər dəmiryol stansiyasına toplaşdılar. Xudadat bəy üç nəfər silahlı əsgərin müşayiəti ilə gəlirdi. Həmişəki kimi vüqarlı idi. Qürurla addımlayırdı. Bir nəfər Xudadat bəyə onu azad etməkdə gəncəlilərə kömək üçün Şəmkirdən 500 nəfər silahlı süvari dəstə gəldiyini dedi. Xudadat bəy təmkinlə cavab verdi: “Qan tökməyin, bu bizim nəslin üstündə ləkə kimi

qalar. Mən bütün həyatımı vicdanla yaşamışam və heç bir günahım yoxdur. Məni heç nədə təqsirləndirə bilməzlər”.

Mühafizəçilərə ermənilərin silahlı dəstələri də qoşuldu. Gəncəlilərin isə qarşısını kəsb saxladılar. Qatar Bakıya yollandı.

1920-ci il mayın ortalarından Gəncədə vəziyyətin kəskinləşməsinin, üsyanın başlamasının səbəblərindən biri də Xudadat bəyin həbs edilməsi ilə bağlı idi.

Xudadat bəy bir neçə maddə ilə mühakimə olunurdu. Əsas ittiham ermənilərin yazdığı danoslara əsaslanırdı. Onun həbsi üçün uzun müddət çalışan erməni daşnakları öz istəklərinə uyğun hərəkət edirdilər. Xudadat bəy Rəfibəylinin istintaqını bolşevik cildinə girmiş daşnak müstəntiqi M.Səfikyan aparırdı. Xudadat bəy müstəntiqə belə bir ifadə verdi: “Mənim erməniləri qətlə yetirməyim haqqında ittiham ermənilərin özlərinin uydurmasıdır. Mən nə Qaçaq Məmmədqasına, nə də Sarı Ələkbərə ermənilərin qətl edilməsi barədə göstəriş verməmişəm. Mən Gəncədə yaşayan ermənilərlə bir neçə dəfə görüşüb, onları qanunlara riayət etməyə çağırıbmışam. Lakin ermənilər hər dəfə mənim tələblərimə riayət etməyiblər və Gəncədə ermənilər yaşayan məhəllədə insanları silahlandırılar. Mənim həbs edilməyim də onların istəyi ilə həyata keçirilib”. Səfikyanın cəhdlərinə baxmayaraq, Xudadat bəy verdiyi ifadələrdən imtina etmədi. O, dedi: “Barəmdə irəli sürülmüş ittihamda özümü təqsirkar hesab etmirəm. Mənə imkan verilsəydi, mövcud olan sənədləri üzə çıxarıb heç bir günahım olmadığını sübut edərdim”.

Ancaq ona son sözü demək fərsəti belə verilmədi. İyunun 1-də Xudadat bəyi tələsik və gizli Nargin adasına apardılar, orada güllələdilər.

Azərbaycanın qeyrətli oğlu Xudadat bəy Rəfibəyli 43 yaşında qətlə yetirildi. Həyat yoldaşı Cəvahir xanım, üç övladı - 11 yaşlı Kamil bəy, 9 yaşlı Rəşid bəy və 7 yaşlı Nigar xanım həyatın sərt sınaqları ilə üz-üzə qaldılar. Xudadat bəydən sonra başları çox bəlalar çəkdi. Ancaq istiqlal mücahidinin adına layiq ömür sürdülər. Rəfibəyilərin bir çoxu kimi Kamil bəylə Rəşid bəy də doğma Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Kamil bəy Türkiyədə, Rəşid bəy Rusiyada yaşadı. Biri həkim, digəri geoloq oldu. Nigar Rəfibəyli isə xalq şairi kimi tanındı.

Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun 1990-cı il 2 iyul tarixli qərarı ilə Xudadat bəy Rəfibəylinin işində cinayət tərkibi olmadığına görə xitam verildi və bəraət qazandı.

NAĞI BƏY ŞEYXZAMANLI (1883-1967)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət orqanı olan "Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı"nın rəisi.

Nağı bəy Şeyxzamanlı 1883-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmiş, əvvəlcə Gəncədə əsası 1905-ci ildə Əhməd bəy Ağayev tərəfindən qoyulan "Difai", 1917-ci ildən isə Nəsibbəy Yusifbəyli tərəfindən təsis edilən - "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyasının üzvü olmuşdur.

1917-ci ilin may ayında "Müsəlman Demokratik Müsavat" partiyası ilə birləşərək "Müsavat" adını almış həmin partiyanın üzvü kimi Nağı Şeyxzamanlı ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir. N.Şeyxzamanlı 1919-cu ilin avqust ayında "Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatının" rəisi təyin edilmiş (qardaşı Məmmədbağır Şeyxzamanlı öz ərizəsi ilə bu vəzifədən istefa verdikdən sonra) və 1920-ci ilin mart ayında təşkilat buraxılana qədər onun rəhbəri kimi fəaliyyət göstərmişdir.

1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasından sonra mühacir həyatı keçirməyə məcbur olan N.Şeyxzamanlı bir müddət Türkiyədə, sonralar isə Almaniya və ABŞ-da yaşamışdır.

Mühacirətdə olarkən Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı fikirlərini və xatirələrini əks etdirən bir sıra əsərləri nəşr edilmişdir.

Həmin əsərlərini Keykurun imzası ilə yazan N.Şeyxzamanlının İstanbulda 1957-ci ildə "Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev", 1963-cü ildə "Dərdləşmə" və 1964-cü ildə "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" adlı kitabları çapdan çıxmışdır.

N.Şeyxzamanlının sonuncu iki kitabında toplanmış əsərləri 2004-cü ildə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi tərəfindən təkrar nəşr edilmişdir [56; 63].

Sovetləşmə illərində türklərin bir çoxu mühacir həyatı yaşamaq məcburiyyəti qarşısında qalmışdır. Bunlar arasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri, müxtəlif vəzifələrdə çalışmış şəxslər də az olmamışdır. Belə görkəmli şəxslərdən biri də indiki Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin sələfi sayılan "Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı"nın rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı olmuşdur. 1883-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olan

Nağı bəy və həyat yoldaşı Həmidə xanım.

1939-cu il, İstanbul, Taksim. Azərbaycan Cümhuriyyətinin 3 qurucusu olan sabiq Ədliyyə rəisi Xəlil bəy Xasməmmədli (soldan birinci), Əmniyyət rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı (ortada) və Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvü, Xəlil bəy Xasməmmədlinin bacısı oğlu Məşədi Əli Rəfiyev (sağda).

*Nağı bəy Şeyxzamanlı həyat yoldaşı
və övladları ilə birgə. İstanbul.*

N.Şeyxzamanlı hələ gənc yaşlarından Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, o, əvvəlcə Gəncədə fəaliyyət göstərən “Difai” partiyanın (bu partiyanın əsası Əhməd bəy Ağayev tərəfindən 1905-ci ildə Bakı şəhərində qoyulmuşdur), sonra isə “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi”nin fəal üzvlərindən biri olmuş və Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi” ilə “Müsavat” partiyası birləşdikdən sonra da Nağı bəy siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Nağı bəy AXC elan olunduqdan sonra ən çətin və mürəkkəb sahə sayılan təhlükəsizlik orqanına – əks-kəşfiyyətə rəhbərlik etmişdir. Belə ki, 1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin martına kimi “Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı”nın rəisi olmuş, Azərbaycanın dövlətçiliyi və müstəqilliyinin keşiyində dayanmış, eləcə də bu təşkilatın formalaşmasında böyük işlər görmüşdür.

XI Qızıl Ordunun Azərbaycanı işğalı zamanı onun böyük qardaşı, “Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı”nın ilk rəisi, parlamentin üzvü Məmmədbağır Şeyxzamanlı (1880-1920) bolşeviklər tərəfindən güllələnmiş, Nağı bəy isə vətən xaini elan edilmiş və həbs olunması haqda qərar çıxarılmışdır. Axtarışda olan Nağı bəy Azərbaycandan getmək

*Nağı bəy Şeyxzamanlının
mühacirətdə çəkilən
tarixi fotosu. İstanbul.*

Nağı bəy Şeyxzamanlının İstanbul Fəriköy qəbiristanlığındakı məzarı.

məcburiyyətində qalmışdır. O, Bakıdan Gəncəyə, Gəncədən Tiflisə, Tiflisdən isə Türkiyəyə getmişdir.

Mühacir ömrü yaşayan Nağı bəy Türkiyədəki həmvətənləri ilə sıx əlaqədə olmuş və onların yaratdığı “Azərbaycan” kultür dərgisinin işində fəal iştirak etmişdir. Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparan və onun dövlətçiliyinə daim sadıq qalan Nağı bəy Türkiyədə olduğu zaman da Vətəni unutmamış, həmişə onun taleyi ilə maraqlanmışdır. O, Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələri bir daha təhlil etmiş, fikir və düşüncələrini məqalə, eləcə də kitab halında çap etdirmişdir.

Ürəyi daim Azərbaycanla döyünən Nağı bəy 1967-ci ildə ömrünü üç övladına bağışlayır.

Türkiyədə çıxan aylıq “Azərbaycan” kultür dərgisində onun ölümü ilə əlaqədar böyük bir nekroloq verilmişdir. Nekroloqdan da aydın olur ki, o, Türkiyədə də böyük nüfuzə malik olmuşdur. Mərhumun nekroloqunda oxuyuruq: “Nağı bəyin ən aydın vəsfi Azərbaycan istiqlal mübarizəsinə dərinədən bağlı olması idi. Nağı bəy bütün ömrü boyunca bu məsələdə heç bir kimsəyə və hər hansı cərəyana kiçik güzəştə belə getməmişdir. O, ağır xəstə olarkən də yurdunu və mübarizəsini bir an belə unutmamışdır. Elə bu səbəbdən də, məzarı başına toplanan qohum-əqrabası, tanışları, dostları onu göz yaşları içində, hörmət və sevgi ilə torpağa əmanət etmişlər”.

Nağı bəy Şeyxzamanlı 1967-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

MİRZƏ MƏHƏMMƏD AXUNDZADƏ (1875-1923)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üzvü, görkəmli
siyasi və ictimai xadim.*

Mirzə Məhəmməd Axundzadə 1875-ci il mayın 24-də Gəncədə ruhani ailəsində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini Gəncə mədrəsəsində almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Gəncə gimnaziyasını bitirmiş, orada müəllim işləmişdir. Bu dövrdə "Sərfi-türki" (1897), "Əqaidi-əl Müslimin" (1908) dərsliklərini yazıb Tiflisdə çap etdirmişdir. Bu dərsliklər məktəblərdə uzun müddət tədris olunmuşdur. Klassik Avropa ədəbiyyatına dərinədən bələd olduğundan, ayrı-ayrı əsərləri doğma ana dilinə tərcümə etmişdir. İlk qələm təcrübələri "Şərqi-Rus" qəzetində Axundzadə, Gəncəli, Hadı imzaları ilə çıxmışdır. Kiçik məqalələri, xəbər və felyetonları isə "Açıq söz", "İqbal", "Həqiqət", "Günəş", "Yeni Həqiqət", "Molla Nəsrəddin" səhifələrində gizli imzalarla ("Hatif", "Zalıbəy", "Gözü ilə görün", "Mollapərəst", "Gəncə şairi", "Hacı-kəndli" və s.) çap olunmuşdur. Gəncədə maarif və mədəniyyətin inkişafı və xeyriyyə məqsədi ilə yaradılan cəmiyyətlərin təşkilatçılarında biri kimi tanınır. Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayında iştirak etmişdir (1905).

Mirzə Məhəmməd Axundzadə eyni zamanda "Difai" partiyasının yaradılmasında Əhməd bəy Ağayev və Ələkbər bəy Rəfibəyli, Məhəmməd Pişnamazzadə ilə

birgə fəal iştirak etmişdir (1906). Ona görə həbs edilərək Türkünstanə - Zakaspiyə sürgünə göndərilmişdir (1908). Sürgündən qaçıb İranda Səttarxan hərəkətinə qoşulmuşdur. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə "Əfvi-ümumi" ona vətənə dönməyə imkan vermişdir. XX əsrin əvvəllərindən Gəncədə teatr truppasının yaradılması və fəaliyyətinə yaxından kömək etmişdir. Namiq Kamalın "Röya" və "Vətən, yaxud Silistre" əsərini dilimizə çevirmiş, özü də pyeslər yazmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsində "Müsavat" partiyasının üzvü kimi fəal iştirak etmişdir. 1920-ci ildən sonra Gəncədə müəllim işləmişdir. Həmin ilin oktyabrında həbs edilmiş Nəriman Nərimanovun göstərişi ilə 1921-ci ildə ölüm cəzasından xilas olmuşdur. 1923-cü ildə qəflətən vəfat edib Gəncənin səbiskar məzarlığında dəfn edilib.

Əsərləri.

1. Sərfi-türki. Gəncə, 1897.
2. Əqaidi-əl-Müslimin, I cild, (Birinci və ikinci siniflər), Bakı, Kaspi, 1908.
3. Şeyx Nizam. Gəncə, 1909.
4. Teatro nədir? Gəncə, 1909.
5. Röyam, yaxud həqiqətə təsadüf. Gəncə, 1910.
6. Məclis yaraşığı. Gəncə, 1910.
7. Səd Vəqqas, yaxud Fəthi-Qüdsiyyə. Bakı, 1911.
8. Məhəbbətsizlik nəticəsi, yaxud ata və ananın təqsiri. Bakı. Azərənəşr, 1928.
9. Dram əsərləri. Bakı, Mütərcim, 2003.

MUSA BƏY RƏFİYEV (1888-1938)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İctimai Təminat
və Səhiyyə naziri, ictimai-siyasi və dövlət xadimi.*

Musa Rəfiyev 1888-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Gəncənin “Şah Abbas” məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsədə almış, sonradan Gəncə klassik gimnaziyasında oxumuşdur. 1911-ci ildə Xarkov Universitetinin tibb fakültəsini bitirdikdən sonra Gəncəyə qayıtmış və həkim işləmişdir. Nümunəvi fəaliyyətinə görə 1913-cü ildə “Titulyar müşaviri”, 1914-cü ildə “Kollej assessoru”, 1916-cı ildə “Saray müşaviri” çinləri verilmişdir. 1914-cü ilin sonlarında M. Rəfiyev Həsən bəy Ağayevlə birgə Gəncədə ilk səhiyyə cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak etmişdir.

Fevral inqilabından sonra Müvəqqəti hökumətin yaratdığı Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Yelizavetpol quberniyası üzrə müvəkkili olmuşdur. “Müsavat” partiyasının fəalları arasında olmuş Rəfiyev Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyasının, ZDFR süqutundan sonra isə Milli Şuranın üzvü olmuşdur. 1918-ci il iyunun 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncədə ikinci müvəqqəti hökuməti təşkil edilərkən Musa bəy Rəfiyev portfelsiz nazir təyin olunmuşdur. Gəncədə fəaliyyət göstərən Müsəlman Milli Şurasının nəzdindəki qaçqın şöbəsi əsasında Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyi

yaradılmış, oktyabrda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçərkən bu nazirlik iki nazirliyə – Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliklərinə bölünmüş, Musa bəy Rəfiyev Himayədarlıq Nazirliyinə rəhbərlik etmişdir. Bu müddətdə o, qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu problemi mütərəqqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə səy göstərmişdir.

Rəfiyev 2-ci və 3-cü hökumətlərdə Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyinə rəhbərlik etmişdir.

Aprel işğalından sonra Gəncə üsyanının (1920) təşkilatçılarından biri olmuş Musa bəy, üsyan qəddarlıqla yatırıldıqdan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Bir neçə ildən sonra İrana getmiş, Təbrizdə klinika açmış və ömrünün sonuna qədər orada həkim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Musa bəy 1938-ci ildə Təbrizdə dünyasını dəyişmişdir.

MƏHƏMMƏD PİŞNAMAZZADƏ (1853-1932)

*Zaqafqaziya şeyxülislamı, Qafqazın şeyxülislamı,
axund.*

Məhəmməd Əli oğlu 1853-cü il may ayının 15-də Gəncə şəhərində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Gəncə mədrəsəsində almış, sonra isə ali ruhani təhsili almaq üçün Təbrizə göndərilmişdir. 1883-cü ildə Təbrizdə təhsilini başa vurmuş və Tiflisə gələrək şəhadətnamə almışdır. 1892-ci ildə Gəncə Cümə məsci-

dinə axund təyin olunmuş, burada az müddət ərzində savadlı və bacarıqlı ruhani kimi hörmət qazanmışdır. 1893-cü ildə Tiflis Vilayət Ruhani Məclisinin üzvü seçilmişdir. 1895-ci ildə Gəncə Vilayət Ruhani Məclisinin sədri təyin olunmuşdur.

1896-cı ildə “Məktəbül-Xeyriyyə”ni (Xeyriyyə məktəbi) təşkil etmişdi. “Məktəbül-Xeyriyyə” 1900-cü ilə kimi milli məktəb formasında fəaliyyət göstərmiş, sonra rus-müsəlman məktəbinə çevrilmiş. Məktəbin milli məktəb formasından çıxmasının səbəbi Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin həbs olunub, sürgünə göndərilməsi ilə bağlı idi. Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə yeni tipli, “Üsuli-Cədid” məktəblərinin tərəfdarı idi. 1909-cu ildə rəsmi olaraq həmin məktəblərin icazəsini almış, Gəncə və Gəncə ətrafında yeni tipli məktəblər açdırmışdır (Gəncə, Çobanabdallı, Borsunlu, Aşağı Ayıblı, Morul, Qarabağlar, Qazax, Sarıtəpə, Əhmədbəyli, Qovlarsarı).

1890-cı ilin dekabr ayında Axund Məhəmməd Əli oğlunun yaşadığı evdə polis tərəfindən axtarış aparılır, Türkiyə və İran hökumətləri ilə əlaqə saxladığına və hər iki hökumətin ziyalıları ilə ünsiyyətinə görə günahlandırılır. Axund Məhəmməd və 37 nəfər azərbaycanlı həbs olunaraq Türkünə sürgünə göndərilir, 1892-ci ildə əfv edilərək, vətənə qayıdırlar. 1906-cı ildə Məhəmməd Pişnamazzadənin evində təkrar axtarış aparılır. Onun otağında “Difai” partiyasına məxsus sənədlər ələ keçirilir. Axund ikinci dəfə həbsə atılıb Kazana sürgün edilir. Sürgün vaxtı da Həştərxanda nəşr olunan “Həmiyyət”, “Günəş”, “Burhani-tərəqqi” kimi qəzetlərdə məqalələrlə çıxış edir, müsəlman qızların təhsilə yiyələnmələrinin vacibliyindən xüsusi söhbətlər açırdı. 1909-cu ildə Axundun sürgün vaxtı bitdiyindən

Gəncə Gimnaziyasının müəllimləri: 1-ci cərgədə aşağıda oturanlar: sağda Nəstib bəy Yusifbəyli. Orta cərgədə oturanlar: Molla Əbdürrəhman – akademik Musa Musayevin atasıdır. Ortada oturan Şeyxülislam Axund Məhəmməd Pişnamazzadə - Yusifbəylinin bacısı Şükufə xanımın həyat yoldaşıdır.

“Məktəbül-Xeyriyyə”nin müəllim heyəti.

o, Tiflisə köçür və həmin il iyulun 20-də Qafqaz Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsinin sədri seçilir.

1914-cü ilin noyabrında çar II Nikolay Tiflisdə olarkən həm şiə, həm də sünni məscidlərinə gedərək, müvafiq olaraq Şeyxülislam Məhəmmədəli Pişnamazadə və Müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbovla görüşmüş, çıxışlarını dinləmiş və onların simasında bütün müsəlmanları salamlamışdı.

1915-ci il yanvarın 14-də Daxili İşlər İdarəsinin təqdimatına əsasən imperator artıq 6 il şeyxülislam vəzifəsini icra etməkdə olan Məhəmməd Pişnamazadəni Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsinin sədri və Zaqafqaziya Şeyxülislamı vəzifəsinə təyin edir.

1918-ci ilin may ayının 28-də Tiflisdə Milli Şura Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığını bəyan edir. Azərbaycan hökuməti suveren dövlət kimi fəaliyyətə başlayır. Bu zaman Qafqaz Şiə və Sünni Ruhani İdarələri də bu şəhərdə yerləşirdilər.

Müfti Hüseyn Qayıbzadənin 1917-ci ildə vəfatı çar Rusiyanın dağıldığı illərə təsadüf etdiyindən yerinə yeni müfti təyin edilməmişdi. Müftinin vəzifəsini Mustafa Əfəndizadə icra edirdi. 1918-ci il sentyabrın 1-də onlar könüllü olaraq “Məşixə” deyilən vahid orqanda birləşmək qərarına gəldilər. Məşixəyə şeyxülislam və müfti ilə birlikdə 31 ruhani, 16 şiə və 15 sünni qazısı daxil oldu. Bununla da müsəlmanların dini işlərinin idarə edilməsində ikili sünni-şiə ruhani rəhbərliyi aradan qaldırıldı, Qafqaz müsəlmanlarının vahid idarəsi yarandı. Şeyxülislam idarənin rəhbəri, Qafqaz müsəlmanlarının ruhani başçısı, müfti isə onun müavini oldu [39; 63].

1918-ci il oktyabrın 30-da Şeyxülislam Pişnamazadənin imzası ilə hökumətə 367 №-li təkliflər məktubu ünvanlanmışdı. Həmin təkliflər 4 bölmədən ibarət idi:

Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdüdlərində “Məşixət-i İslamiyyə” (Şeyxülislamlıq) adı altında ruhani idarəsi təsis edilsin və ona Osmanlıda mövcud olan şeyxülislamlıq kimi tam müstəqillik verilsin;

7 sentyabr tarixli 311 sayılı təqdimatda göstərilən Məşixətin iki sədrindən, hər iki idarənin birləşdirilməsi məqsədi ilə birinə şeyxülislam, digərinə müstəşar, yaxud müşavir adı verilsin;

Şeyxülislam icaslarda iştirak etmək hüququ ilə rəsmən Nazirlər Şurasının üzvü hesab edilsin;

Ruhani heyətin komplektləşdirilməsi üçün Məşixətin birbaşa sərəncamına kredit ayrılısın. Sadalanan və digər bu kimi dini məsələlərin həll edilməsi məqsədi ilə şeyxülislamın da iştirakı ilə fəvqəladə yığıncaq çağırılsın.

Məhəmməd Pişnamazzadənin məktubuna uzun müddət cavab verilmədi. İrəli sürülən təkliflər yalnız 1920-ci ilin martında hökumətin geniş müzakirəsinə çıxarıldı ki, artıq bu vaxt Məhəmməd Pişnamazzadə istefa vermiş və onun yerinə Ağa Əlizadə şeyxülislam təyin edilmişdi.

1918-ci il dekabrın 10-da Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri və Şeyxülislamlıq vəzifəsindən səhhətində yaranan problemlərə görə istefa verdi və öz fəaliyyətini Gəncə Cümə məscidinin axundu kimi davam etdirdi.

1920-ci ilin 28 aprelində bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdilər. Məhəmməd Pişnamazzadə bu dəfə “Şura” adıyla gələn rusların növbəti təqibinə məruz qalır və çox keçmir ki, həbs olunur. N.Nərimanov bu haqda məlumat alan kimi Şeyxin azad olunmasını əmr edir və onun Azərbaycan xalqının maariflənməsində böyük xidmətləri olduğunu söyləyir.

N.Nərimanovun ölümündən sonra Axund yenə sorğuya tutulur və haqsız yerə incidilirdi.

Axund Məhəmməd Pişnamazzadə 1932-ci ildə 79 yaşında vəfat etmişdir. O, Gəncədə İmamzadə qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

MƏMMƏDBAĞIR ŞEYXZAMANLI (1880-1920)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Hökuməti tərəfindən təsis edilən “Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı”nın ilk rəisi.

Məmməd Bağır Şeyxzamanlı 1880-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. 1919-cu ilin iyun ayında Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli hökuməti tərəfindən təsis edilən “Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı”nın rəisi təyin olunmuşdur. M.Şeyxzamanlı bir müddət bu vəzifədə işlədikdən sonra, Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk parlamentində “Müsavat” fraksiyasının üzvü kimi siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədar, 1919-cu ilin avqust ayında öz ərizəsi ilə tutduğu vəzifədən azad edilmişdir.

Məmməd Bağır Şeyxzamanlı millət vəkili kimi bir sıra mühüm dövlət məsələlərinin həllində, o cümlədən qanun layihələri və qərarların müzakirəsində yaxından iştirak etmişdir. Müstəqillik uğrunda ardıcıl mübarizə apardığına və barışmaz siyasi mövqeyinə görə, Məmməd Bağır Şeyxzamanlı Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından

sonra, bolşeviklər tərəfindən həbs edilmiş və 1920-ci ilin may ayında güllələnmişdir.

MİR HİDAYƏT BƏY SEYİDOV (1887-1920)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 44 Milli Şura üzvündən biri. İrəvan və Naxçıvan quberniyalarının Müsəlman Milli Şurasının sədri.

Mir Hidayət bəy Mir Adil oğlu 1887-ci ildə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərində birində - Gəncədə anadan olub. Onun atası Mir Adil bəy dövrünün açıq-fikirli, maarifpərvər ziyalılarından idi. Bu ziyalılıq ulu əcdadlarından gəlirdi. Mir Adil bəy XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal bir yer tutan və Ordubad

ədəbi mühitinin fəxri Hacı Mirzə Ağarəhim Qüdsi Vənəndinin oğlu nəvəsidir. Əldə edilən arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Mir Adil bəyin atası Hacı Mir Ağə bəy Qüdsi Vənəndinin ikinci oğludur. Dövrünün alimi və din elmlərini dərinləndən bilən şəxs kimi Naxçıvanda və Ordubadda məşhur olub. Böyük yazıçı M.S.Ordubadi də öz gündəliyində onu "davamlı seyid" kimi göstərmişdir. Öz varidatını maarifçilik işinə əsirgəməyən Hacı Mir Ağə bəy övladlarını da bu ruhda böyüdüdü. Mir Adil bəy də atasının bu müqəddəs işini davam etdirmişdir. Mir Hidayət bəy 1906-cı ildə Gəncə (o vaxtlar Yelizavetpol adlanırdı) gimnaziyasını bitirəndən sonra atası onu Kazan Universitetinə oxumağa göndərir. Kazan Universiteti o

illərdə Rusiyanın və Avropanın məşhur elm ocaqlarından sayılırdı. Mir Hidayət bəy bu universitetin hüquq fakültəsində təhsil almışdır. O, təhsil illərində azad ruhlu, müstəqillik duyğusu ilə yaşayan gənclərlə və müəllimlərlə yaxın dostluq münasibətləri saxlayır. Təhsilini başa vurandan sonra vətənə dönməyən Mir Hidayət bəy İrəvan və Naxçıvan quberniyalarında fəaliyyət göstərir. Hətta İrəvan və Naxçıvan quberniyalarının Müsəlman Milli Şurasının sədri olur. O, sonralar Tiflisə gedərək Zaqafqaziya Seymində müsəlman fraksiyasının fəal üzvlərindən biri kimi tanınır. Və bu yöndə apardığı qardıcıl iş onu Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə gətirib çıxarır. Yuxarıda dediyimiz kimi, o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 44 nəfər Milli Şura üzvündən biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onu da deyək ki, İrəvan mahalı ermənilərə hədiyyə ediləndə üç nəfər o qərarın əleyhinə səs verib. Onlardan biri Mir Hidayət bəy Seyidov olub. 1918-ci ildən başlayaraq, erməni daşnakları Naxçıvana aramsız hücumlar etdiyindən, Mir Hidayət bəy ata vətəni Naxçıvana qayıdır və babalarının müqəddəs məkanı Ordubadın yağıldardan müdafiə olunmasında fədakarlıq göstərir. O, Ordubad Milli Müdafiə Şurasına ən çətin vaxtlarda sədrlik edir. Əhalini düşmənlə vuruşa ruhlandırır və bu döyüşlərdə özü də öndə gedir. Çox çətin və mürəkkəb bir şəraitdə xalqın içində olmaq isə ən böyük vətənpərvərlikdir. Arxiv sənədlərindən öyrənirik ki, Naxçıvan, Şərur, Vedibasər və Ordubadın vəziyyəti olduqca mürəkkəb və qeyri-müəyyən olsa da, xalqımız düşmənlə baş əymirdi. Həmin illərin sənədlərindən bəzi xatırlamalar yerinə düşər: "Ordubad ətrafında daşnaklarla amansız döyüşlər başladı. Bu döyüşlər Ordubadın lap yaxınlığında, şəhər qəbiristanlığında gəldirdi..." Xalqımız

düşmənlə qətiyyətlə döyüşürdü. Çox qurbanlar versə də, daşnak işğalçılarını məhv etmək üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Mir Hidayət bəyin də iştirak etdiyi Milli Şurada azərbaycanlılar öz mübarizliklərini polkovnik Reyə bildirdilər: “Xalq azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi istəmir”. Mir Hidayət bəyin qəfildən vəfatı haqda məlumat yoxdur. Ancaq onun vəfat tarixi məlumdur. Mir Hidayət bəy 1919-cu ildə Ordubadda vəfat edib.

Mir Hidayət bəyin yaxın qohumlarından olan diplomat alim Ramiz Abutalıbov 2006-cı ildə Moskva şəhərində nəşr etdirdiyi kitabda (“Qodı i vstreçı v Parije”) onun da haqqında yazıb. Müəllif bir maraqlı məsələni də oxuculara ilk dəfə çatdırıb: Mir Hidayət bəyin ömür-gün yoldaşının və övladlarının adlarını qeyd edib. 1920-ci ildən sonra onları həbs edir, sürgünə göndərir və yaşamaq üçün Ordubaddan digər yerlərə köçürürlər. Ramiz müəllimin babası Məşədi Həmzə də böyük şair Hüseyn Cavidlə birlikdə İrkutsk vilayətinə sürgün edilib. Abutalıbovlar da Qüdsi Vənəndinin ailəsi ilə qohumdurlar. Ramiz müəllimin yazdığından məlum olur ki, onun nənəsi Rübabə xanımın doğma qardaşı Mir Fazil ağa Seyidov uzun illər yazıçı Əziz Şərifin xahişi ilə Naxçıvanın Zaviyyə məhəlləsindəki ata evində yaşayıb. Həmin məhəllənin yaşlı sakinlərinin söylədiyinə görə, 1965-ci ilədək Mir Fazil ağa sağ idi. Şəhərdə hamı ona ehtiram göstərərmiş. Həmin kitabda diqqətimizi çəkən mühüm məqamlardan biri də Mir Hidayət bəyin İrəvanski və Naxçıvanskilərlə qohumluğu oldu. Müəllif yazır ki, Mir Hidayət bəyin həyat yoldaşı Şövkət xanım İrəvanskaya olub. Biz Şövkət xanımın kimin varisi olduğunu oxuculara bildirmək istərdik. O, İrəvan varililərindən Ələşraf bəyin qızı olub. Aparılan axtarışlar göstərdi ki,

Mir Hidayət bəyin həyat yoldaşı İrəvanskaya yox, Şövkət xanım Kazımbəyova olmuşdur.

Şövkət xanım Ələşraf qızı Kazımbəyova çox qərībā və necə deyərlər, kədərli bir tale yaşayıb. Mir Hidayət bəylə Şövkət xanımın nigahından bir oğlu və bir qızı dünyaya gəlib. Onların oğlu Mir Adil Moskvada təhsil alıb və ömrünün sonuna kimi ADU-da geologiyadan dərslər deyib. Onun həyat yoldaşı Əzizə xanım Bakıda yaşayır. Mir Hidayət bəyin qızı Dilarə xanım isə Azərbaycanın məşhur memarlarından olmuşdur.

CAHANGİR BƏY KAZIMBƏYLİ (1894-1955)

Çar Rusiyasında və Azərbaycan Xalq Cümhuriyətində ordu zabiti, Gəncə alayında briqada komandiri, 1920-ci il Gəncə üsyanının başçısı.

Cahangir bəy Kazımbəyli Rusiya Hərbi Hava Akademiyasını bitirmiş, Birinci dünya müharibəsində iştirak etmiş, Gəncə alayında briqada komandiri olmuş, sonralar Polşaya mühacirət etmişdir. Polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdir.

Cahangir bəy Kazımbəyli 1894-cü ildə Gəncə şəhərində dünyaya gəlib. Sankt-Peterburq Hərbi Akademiyasını bitirib. Birinci dünya müharibəsində Rusiya tərəfində vuruşub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordusu yaradılanda Gəncəyə dönüb. Alay komandiri olub. Azərbaycanın müstəqilliyi əlindən alınanda onun

düşmənlərinə qarşı mübarizəyə qalxıb. Cahangir bəy peşəkar hərbciydi. Bilirdi ki, yeni hökumətə qarşı müqavimət silahlı yolla aparılmalıdır. O, Gəncə üsyanından bir qədər əvvəl həyat yoldaşı Valiyə Xoyskini, altı aylıq oğlu Abbası qayınatası Hüseynqulu xanla İrana yola salıb özü doğma şəhərinə dönmüş, mübarizəyə başlamış və Gəncə üsyanına başçılıq etmişdir.

Az sonra marşal Yuzef Pilsudskinin dəvəti ilə Varşavaya köçüb, Polşa ordusunda diviziya komandiri olmuşdur. "Prometey" cəmiyyətində istilaçı ruslara qarşı mübarizədə həyat yoldaşı Valiyə xanım Xoyskiylə birgə çalışmışdır. Onlar Azərbaycan dilində qəzet və jurnal nəşr etmiş, "Azəri-türk" dərnəyini yaratmışlar. Cahangir bəy Kazımbəyli Böyük Vətən müharibəsi vaxtı Polşa işğal olunanda əsir düşmüşdür. Sovet əsirliyindən qaçıb əvvəlcə Almaniyada, sonra isə İtaliyada yaşayıb. Əllinci ildə yenidən İstanbula gəlmiş, ağır güzəran keçirdiyindən Almaniyaya köçmüşdür. Ömrünün sonuna kimi "Azadlıq" radiosunda əməkdaşlıq etmişdir.

Cahangir bəy də, silahdaşları da ilk gündən Sovet hökumətinə düşmən münasibət bəsləyirdilər. Onlar XI ordunun işğalçılıq məqsədilə gəldiyini yaxşı bilirdilər. Ancaq ona qarşı dərhal silahlı mübarizəyə qalxmadılar. Bunun səbəbini o dövrdə yaranmış siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətdə axtarmaq lazım gəlir. Bolşeviklər xalq kütlələrini yaxşı tanıyırdılar. Ona təsir etmək üsulunu bilirdilər.

Cahangir bəy xatirələrində qeyd edirdi ki, 1920-ci ilin may ayının 24-dən 25-nə keçən gecə artıq onlar şəhərdəki bolşevik ordusunu tərk-silah eləyib, burada hakimiyyəti ələ almışdılar. Şiddətli döyüşlərdən biri mayın 28-də oldu. Həmin vaxt həm Sovet hökuməti "XI

ordu"nun zərbə qüvvəsini Gəncəyə göndərmişdi, həm də mayın 28-i Azərbaycanın istiqlal günü idi. Camaatda bayram əhval-ruhiyyəsi vardı. Belə bir gündə bolşeviklər Gəncə üsyançılarına elə divan tutmaq istəyirdilər ki, bu, Azərbaycanın digər əraziləri üçün dərs olsun, Sovet hökumətinə qarşı mübarizəyə qalxməğın böyük faciələrə gətirib çıxaracağını anlasınlar.

Mayın 28-də qanlı döyüş oldu. Bolşeviklər məqsədlərinə çatma bilmədilər. Cahangir bəyin bu həlledici döyüşdən əvvəl bir neçə hərbcisi ilə Gəncənin ətrafını gəzib, düşmənlərin hücum istiqamətini düzgün müəyyən edərkən əsas qüvvəni məhz o istiqamətə yönəldə bilməsi, eləcə də hərbcilər arasında aparılan söhbətlər, yerli əhəlinin köməyi mayın 28-də şəhərin XI ordu tərəfindən tutulmasına imkan vermədi.

Ancaq vəziyyət son dərəcə ağır idi. Cahangir bəyin planları pozuldu. Qarabağa yola saldıqları zabitlər qırmızılar tərəfindən Gəncə-Yevlax yolunda saxlanılaraq qətlə yetirilmişdilər. Gürcüstandan isə səs-soraq yox idi. Həmin gecə - mayın 28-də Gəncə üsyançılarına çatan xəbər ürəkəçən deyildi: Gürcüstan Rusiyayla müqavilə imzalamışdı.

1953-cü ildə Amerikada nəşr edilən "Azərbaycan" milli jurnalının 12-ci nömrəsində polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyovun "Gəncə üsyanı haqqında xatirələr" adlı sanballı yazısı dərc olunub.

Cahangir bəy Hüseynqulu xan Xoyskinin qızı Valiyə xanım ilə ailə qurmuşdu. Abbas bəy, Mustafa bəy, Əli bəy adlı oğulları vardı.

Cahangir bəy Kazımbəyli 1955-ci ildə Almaniyada, Berlin şəhərində dünyasını dəyişmişdi.

Cahangir bəy Kazımbəylinin məzarı. Berlin.

SARI İMAMQULU OĞLU ƏLƏKBƏR (1874-1956)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta uğradılmasının əleyhdarı olaraq Sovet Rusiyasına qarşı baş verən 1920-ci il Gəncə üsyanının rəhbərlərindən biri.

Sarı Ələkbər Gəncədəki Xəlfəli məhəlləsinin adlı-sanlı nəsilərindəndir. Azərbaycanın yaxın tarixində öz izi olan şəxsiyyətlərdəndir. O, azərbaycanlıların azadlıq hərəkatının ilkin çağlarından (1905) "Difai" milli təşkilatının üzvü olmuş, bir qədər sonra Gəncə Milli Komitəsinin aparıcı şəxslərindən olmaqla onun iki zərbə dəstələrindən birinə başçılıq

etmişdir. Həmçinin zəngin tacir Sarı Ələkbər gəncəlilərin xatirində məktəb, xəstəxana açan, ehtiyacı olanlara yardımını əsirgəməyən bir xeyriyyəçi, millətsevər şəxsiyyət kimi qalıb.

Sarı Ələkbər eyni zamanda Azərbaycanın hər b tarixində öznəməxsus yeri olan cəsur insanlardan biri olub. 1894-cü ildən qaçaqlıq edən Sarı Ələkbər rusların Azərbaycandakı idarəçilik sistemi ilə barışmayıb. Erməni daşnaklarının Gəncəyə və ətraf rayonlara hücumlarının qarşısını almaq üçün 1906-cı ildə ətrafına igid gəncləri toplayaraq döyüşə başlayır. Məhz onun sayəsində ermənilərin böyük planları ifşa olunur. Qafqaz İslam ordusunun tərkibində bir çox döyüşlərdə iştirak edir.

Gəncədə böyük nüfuz sahibi olan Sarı Ələkbər bolşeviklər tərəfindən Azərbaycanın işğal olunması ilə barışmayaq yenidən silaha sarılır. O, yaxın dostu üçüncü Şəki süvari alayının komandiri, Gəncə üsyanının əsas təşkilatçısı polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyli ilə birlikdə öz ətraflarına yığdıqları gənclərə təlim keçərək üsyana hazırlayır. Bu üsyanda onlar 10 minə qədər bolşevik və daşnakı məhv edirlər. Ancaq Gəncə işğal edildi. Bu məğlubiyyətdən sarsılan Sarı Ələkbər Gəncəni tərk edir. Ancaq düşmənləri bu cəsur insanı təqib edir.

Cəsur savaşı Sarı Ələkbər. 1920-ci ilin aprel ayının 28-də rus işğalı nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradılır. Bolşevik cəlladlarının bu xəyanəti ilə barışmayan cümhuriyyət mücahidləri Gəncə şəhərinə toplaşaraq üsyana qalxırlar.

Sarı Ələkbər.

Gəncə üsyanının əsas təşkilatçıları yenidən formalaşmış AXC milli ordusunun zabıtları idi. Mayın ayının 23-də üsyan başçılarının geniş müşavirəsi keçirilir. Müşavirədə Azərbaycan ordusunun təchizat rəisi general Məhəmməd Mirzə Qacar, birinci piyada diviziyasının komandiri general-mayor Cavad bəy Şıxlinski, süvari diviziyasının komandiri Teymur bəy Novruzov, üçüncü Şəki süvari alayının komandiri polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və başqaları var idi.

Bolşeviklərə qarşı üsyanın təşkilində peşəkar hərbi heyəti ilə bərabər, yerli fədailər - Qaçaq Qəmbər, Sarı Ələkbər, Qaçaq Qasım, Qaçaq Mikayıl və başqaları da öz silahdaşları ilə birlikdə fəallıq göstərmişlər. Bu döyüşçülər sırasında xüsusi yeri olan şəxslərdən biri də Sarı Ələkbər idi. O, Azərbaycanın azadlıq hərəkatının ilk dövrlərindən (1905) "Difai" milli təşkilatının üzvü olmuş, sonra isə Gəncə Milli Komitəsinin aparıcı şəxslərindən biri kimi onun iki zərbə dəstəsindən birinə başçılıq etmişdir. Sarı Ələkbər həm də 1920-ci il mayın 24-dən iyunun 5-dək davam edən Gəncə üsyanının əsas simalarından olmuşdur. Onun haqqında nəşr olunmuş məlumatlar çox azdır. Amma araşdırmaçı Zakir Muradın görkəmli fədai haqqındakı bir məqaləsi onunla bağlı bir çox gerçəkliklərin üzərinə işıq salır.

Məlum olduğu kimi, on gündən artıq davam edən bu üsyan nəticəsində müqavimət hərəkatının 12 min üzvü qətlə yetirilib. XI-ci Qızıl Ordu tərəfdən verilən itkilərin isə 8500 nəfər olduğu bildirilir. Üsyan yatırıldıqdan sonra sağ qalan savaşıqlardan bəziləri Türkiyə sərhədini keçərək, qardaş ölkəyə sığınmışlar. Bu zaman Sarı Ələkbər də övladlarından yalnız birini, on yaşlı İsmayılı gizlətməyə macal taparaq Türkiyəyə keçirməyə müvəffəq olmuşdur. Onun həyat yoldaşı Cəvahir xanım, oğlu Qulu

və qızı Brilyant Qazaxıstana sürgün ediləblər. Bacıları isə bolşevik repressiyasına tuş gəldikləri üçün ailələri ilə birgə Gəncəbasarda gizlənməli olublar.

İşğaldan bir neçə il keçdikdən sonra Sarı Ələkbərdən xəbər gəlir. Göyçədən Məmmədəli bəy adlı bir tacir Gəncədə olarkən, Sarı Ələkbərin bacılarına onun Qars şəhərində məskunlaşdığını xəbər verir. O, Sarı Ələkbərin ailəsinin də Türkiyəyə göndərilməsini arzuladığını deyir. Sarı Ələkbərin həyat yoldaşı və iki övladını gizlicə etibarlı adamların köməyi ilə bir neçə aya Qazaxıstandan Gəncəyə gətirirlər. Bu müddətdə Məmmədəli bəy də dəfələrlə sınağa çəkilir. Axırda o, son dəfə Türkiyədən dönərkən özü ilə tutarlı dəlil, Sarı Ələkbərin papağını və kəmərinə gətirdikdən sonra şübhə yeri qalmır. Beləliklə, Sarı Ələkbərin ailəsi onunla Ermənistan-Türkiyə sərhəd məntəqəsindən birinə yola düşür. Sarı Ələkbər bura göndərdiyi adamları vasitəsilə ailəsini Türkiyəyə keçirir. Məmmədəli bəy Gəncəyə növbəti səfəri zamanı məşhur fədainin ailəsinə qovuşması haqda müjdə gətirir.

Maraqlı bir məqam diqqət çəkir. Artıq Sarı Ələkbərin özü Gəncədə olmasa da, burada ara-sıra onun dəst-xəttini xatırladan hadisələr baş verirdi. Daha maraqlısı odur ki, bu hadisələrin təşkilatçıları onun bacıları idi. Sarı Ələkbərin 5 bacısı olub-Nərgiz, Kübra, Gilə, Sarabəyim və ömrünü Orta Asiyada sürgündə başa vuran Zinyət xanım.

Bu illərdə hələ 1905-ci ildən Sarı Ələkbərdə qisası qalan bolşevikləşmiş erməni quldurları onun yeganə qardaşı Məhəmmədrzani ələ keçirərək vəhşicəsinə qətlə yetirirlər. Onun bacıları qardaşlarının meyitini necə olursa-olsun, saxlandığı yerdən, yəni bolşeviklərin məskunlaşdığı kazarmaların ərazisindən çıxarmağı qərara alırlar. Məhəmmədrzani qayınatası Hacı Kərimin

köməyi ilə Nərgiz və Gilə gecə ikən Qızıl əsgərlərə qızıl verərək şəhid qardaşlarının nəşini kazarmalardan çıxarırlar. Bacılar onu arabada, ot-ələfin altında gizlədərək Səbiskar qəbiristanlığına gətirir, orada bütün dini ayınlərə riayət edərək dəfn etdirirlər. Amma onlar da bu qisası yerdə qoymayacaqlarına söz verirlər. Onlar Məhəmmədrzanın gizləndiyi yeri bolşeviklərə nişan verərək satqını müəyyənləşdirməyə müvəffəq olurlar. Böyük miqdarda pul müqabilində bacılara təhvil verilən satqını Nərgiz xanım Kür sahilində öz əlləri ilə güllələyir.

Nərgiz xanımın nəticəsi, təqaüdcü müəllim Səadət xanımın dedikləri:

“Bu işlərin əsas təşkilatçıları Nərgiz və Gilə olublar. Nənəm Nərgiz kişi xasiyyətli, kişi qeyrətli qadın idi. Cavanlıqda at çapmaq, tufəng atmaq onun üçün adi bir şey olub. Hər cümə günü bir qayda olaraq, piyada İmamzadəni ziyarət edirdi. Çox vaxt məni də özü ilə aparırdı. Çox tələbkar, zəhmli adam idi. Ömründə lap yaxın, yəni özünə övlad sayılacaq qohumlardan başqa heç kimin maşınına minməyib, taksi, avtobus, tramvaydan istifadə etməyib. O, 1975-ci ildə rəhmətə getmiş, sağlığında Sovet dövrünün ab-havasını heç bir vaxt qəbul etməmişdi” (Zakir Murad).

Qanlı Gəncə üsyanından sonra uzaq ölkələrə sığınan xalq qəhrəmanlarına o ölkədəki mühacir soydaşlarımız tərəfindən həmişə böyük hörmət bəslənib. Qardaş Türkiyədə isə bu münasibət daha doğma və səmimi olub. Sarı Ələkbərin böyük qızı Kübranın nəvəsi Füzuli müəllim 1991-ci ildə, hələ Azərbaycan müstəqilliyini təzəcə bərpa etdiyi aylarda Türkiyədə olub. O, öz təəssüratlarını belə xatırlayır:

“Mən orada adı Gəncə üsyanı ilə bağlı olan xadimlərin bir mücahid səviyyəsində anıldığıın şahidi oldum. Sarı

Ələkbərin özü və ailəsi Türkiyədə böyük nüfuz sahibi olmuşlar. Gəncədən gedəndən sonra Sarı Ələkbər Qarsda gübrə zavodunun sahibi olmuşdur. O, 1956-cı ildə 71 yaşında vəfat edib. Sarı Ələkbərin övladları İsmayıl, Brilyant və Qulu da öz savad və bacarıqları ilə yüksək məqamlara çatmışlar. İsmayıl və Brilyant ixtisasca həkim olmuşlar. İsmayıl orduda, Brilyant xanım isə Türkiyə Səhiyyə Nazirliyində yüksək vəzifələr tutmuşlar. Mən Ankarada yaşayan Brilyant xanımla Gəncəmiz barədə saatlarla çəkmə söhbətimi ömrüm boyu unutmamam. Sarı Ələkbər və onun nəslə Türkiyədə Sarıyal soyadını götürüblər. Sarıyal Türkiyənin tanınan soyadlarından birinə çevrilib. Brilyant xanımın oğlu İlhan Türkiyə parlamentinin üzvü olmuşdur. Mən Türkiyədə yaşayan azərbaycanlıların hamısının Sarı Ələkbərə bir Gəncə simvolu kimi baxdıqlarını hiss etdim”.

Sarı Ələkbərin bacısı Gilə xanımın himayəsində böyümüş və Gəncə Pedaqoji İnstitutunun dosenti olmuş Ələsgər Məmmədovun oğlu Şahinin dedikləri:

“Əvvəlcə onu deyim ki, lap yeniyetmə ikən valideynləri vəfat etdiyindən, atamı o böyüdü. Gilə xanımın həyat yoldaşı Rəhim bəy atamın əmisi, eləcə də Sarı Ələkbərin zövcəsi Cəvahir xanım atamın bibisi idi. Gilə anadan Sarı Ələkbər haqqında çox eşitmişəm. Rus çarının ona şəxsi hədiyyəsi olaraq qızılla işlənmiş əsa bağışlamasından, İran şahının təltiflərindən, Cümhuriyyət dövründə polis rəisinin müavini olmasından, eləcə də Gəncə üsyanından. Amma bir epizod danışmaq istəyirəm və fikrimcə, bu Sarı Ələkbərin əsas xüsusiyyəti olan Gəncə təəssübkeşliyini daha qabarıq əks etdirir. Bu, çar dövründə olub. Bir neçə naməlum quldur indiki Gəncə küçəsindəki şəhərin ən zəngin ailələrindən olan Axundovların evinə (indi bu binada bank yerləşir) basqın

etmiş, ailə üzvlərini öldürmüşdülər. Yalnız beş yaşlı Mirəli (o sonralar tanınmış zooloq-alim oldu) çarpayının altında gizləndiyindən sağ qalmışdı. Sarı Ələkbər uzun axtarışlardan sonra basqının Yevlaxdan gələn 8 nəfərlik quldur dəstəsi tərəfindən törədildiyini dəqiqləşdirir. Öz silahlıları ilə Yevlaxa gedərək həmin 8 nəfərin hamısını bir-bir qətlə yetirir. Sarı Ələkbər bununla ədaləti bərpa etməklə yanaşı, həm də kimsənin başqa yerdən gəlib Gəncədə at oynada bilməməsini təsdiq etmiş oldu...”

SƏMƏD BƏY RƏFİBƏYLİ (1892-1980)

Görkəmli hərbi xadim, AXC ordusunun zabiti, Türkiyə ordusunun generalı.

Səməd bəy Azərbaycan torpaqlarının bolşevik-daşnak qüvvələrindən təmizlənməsində, bolşevik rejiminə qarşı üsyanlarda təşkilatçı olmuşdur. Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra Atatürkün başçılıq etdiyi İstiqlal savaşına qoşulmuş, Türkiyədə bir çox hərbi vəzifələrdə işləmişdir.

Səməd bəy Məşədibəy oğlu Rəfibəyli 1892-ci ildə Gəncə şəhərinin Balabağban qəsəbəsində anadan olmuşdur. Tiflis kadet korpusunu 1916-cı ildə bitirən S.Rəfibəyli hərbi xidmətə 7-ci Qafqaz sərhəd alayında başlamışdır. O, 1918-ci ilin yanvarında yeni yaranan Müsəlman korpusunun 1-ci Bakı Atıcı Alayında bölük komandiri kimi bolşevik-

daşnak dəstələrinə qarşı vuruşmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Milli Ordumuzun tərkibində özünü çox istedadlı və peşəkar hərbiçi kimi göstərmişdir.

1918-ci il iyulun 2-də əla xidmətinə görə ştabs-kapitan rütbəsinə layiq görülmüşdür. Gəncədə olan Nuru Paşanın təqdimatı ilə Azərbaycan dəmiryolunun müvəqqəti komissarı təyin olunan Səməd bəy respublikanın müdafiə nazirinin əmrilə 1919-cu ilin fevralında 1-ci Cavanşir alayının və Lənkəran Ehtiyat alayının əsas təşkilatçısı olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının hərbi naziri general Səməd bəy Mehmandarovun və onun müavini Əliağa Şıxlınskinin əmr və reportlarında Səməd bəy Rəfibəyli savadlı, yorulmaq bilməyən qoçaq komandir kimi xarakterizə olunur. Polkovnik rütbəsinə yüksələn Səməd bəy Rəfibəyli Azərbaycan Milli Ordusunun Qarabağdakı 1-ci Cavanşir piyada alayının komandiri kimi 1920-ci ilin mart və aprel aylarında Xankəndində və Əskəranda milli hökumətimizə qarşı qiyam qaldırmış erməni daşnakları ilə savaşlarda şəxsi qəhrəmanlıq göstərənlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan hökuməti onun hünərini qiymətli hədiyyə ilə mükafatlandırmışdır.

Polkovnik Səməd bəy Rəfibəyli Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqda onunla barışmamış, 1920-ci il mayın sonu - iyunun əvvəlində rus bolşevikləri ilə erməni daşnaklarının birləşmiş qüvvələrinə qarşı Gəncə üsyanında qeyri-bərabər döyüşlərdə peşəkar zabit kimi ön sırada axıradək vuruşmuşdur. Lakin mübarizəni davam etdirməyin lüzumsuz olduğunu gördükdə, bir qrup silahdaşı ilə birlikdə Türkiyəyə getmişdir. Səməd bəy Rəfibəyli Türkiyədə siyasi mühacir sayılsa da, öz hərbi istedadı və komandirlik qabiliyyəti ilə seçilmiş və göstərdiyi xidmətlərə görə ona paşa (general) rütbəsi verilmişdir.

O, Türkiyənin düşmənləri ilə məşhur Qars və Sarıqamış savaşaqlarında xüsusilə fərqlənmişdir. İstanbul süvari dastəsinin 2-ci şöbəsinin rəisi olan Səməd bəyi böyük Kamal Atatürk çox sevirdi və qiymətləndirmişdir. Atatürk döyüşlər zamanı göstərdiyi cəsurluğa görə Səməd bəylə maraqlanırdı və onunla tanış olduqdan sonra bir qədər heyrlənərək demişdir: “Bu cür gənc yaşda polkovnik olmaq hər kəsə nəsisib olmur. Türk gəncliyi nümunəni Səməd bəydən götürməlidir”. Səməd bəy Rəfibəyli Türkiyənin birinci dərəcəli “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

1948-ci ildə isə Türkiyə Respublikasının Ali Hərbi Şurası Səməd bəyi hərbi xidmətlərinə görə türk ordusunun paşası (tam general) rütbəsi ilə təltif etmişdir. Çox sayıldığı və hörmətli olduğu üçün Sayqın, daha doğrusu, Səməd paşa Əbdülsəmədbəy Sayqın adlandırılırdı. Xalqımızın bu istedadlı sərkərdə oğlu Türkiyədə paşa hərbi rütbəsinə layiq görülən ilk azərbaycanlıdır.

Hərbi xidmətinin sonlarında Ədirnə və Qarsdakı Türkiyə qoşunlarının komandanı vəzifəsinə yüksələn Səməd bəy Rəfibəyli 1980-ci il yanvarın 19-da ömrünün 88-ci ilində İstanbulda vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Səməd bəyin övladları və qohumları indi də İstanbulda yaşayırlar.

HÜSEYNQULU XAN XOYSKI (1871-1955)

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılardan biri. Fətəli xan Xoyskinin böyük qardaşı.

Hüseyinqulu xan Xoyski 1871-ci ildə Gəncə şəhərində dünyaya gəlmişdir. Əsl-nəsl Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən olan Hüseyinqulu xanın atası İskəndər xan rus ordusunun general-leytenantı idi. Vladıqafqaz proqimnaziyasını bitirmişdi. 22 iyul 1887-ci ildə 45-ci draqun Şimal alayında hərbi xidmətə başlamışdı. Unter-zabit rütbəsindən general-mayor rütbəsinədək ucalmışdı.

Hüseyinqulu xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Gəncənin general-qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəylinin müavini idi. 1918-ci il may ayının 28-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması xəbərini Gəncə camaatına ilk çatdıran Hüseyinqulu xan Xoyski olmuşdur. Şəhərdə əmin-amanlığın bərqərar olunmasında, Ələkbər bəy Rəfibəyli və onun oğlu Xudadat bəylə birlikdə, Hüseyinqulu xan Xoyski də böyük zəhmət çəkmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra həyat yoldaşı Şirinbəyim xanımı, qızı Valiyəni, 6 aylıq nəvəsi Abbası və kürəkəni, məşhur Gəncə üsyanına başçılıq etmiş polkovnik Cahangir bəy Kazımbəylini götürüb İrana keçmişdir. Kürəkəni sonra geri qayıtmış və 1920-ci il mayın sonunda sovet hakimiyyətinə qarşı üsyana rəhbərlik etmişdir. 1920-ci ildə baş

vermiş Gəncə üsyanının fəal iştirakçısı olan Hüseynqulu xan Xoyski, üsyan yatırıldıqdan sonra tüğyan edən bolşevik təqibindən qurtulmaq üçün böyük məşəqqətlə ölkədən çıxıb İrana, ordan isə Türkiyəyə keçə bilmişdir.

Polşanın rəhbəri marşal Yuzef Pilsudskinin dövətində bir müddət Polşada yaşasa da, yenidən İstanbula, ailəsinin yanına qayıtmış və 1925-ci ildən sonra Atatürkün göstərişi ilə oğlu İsgəndər xanla birlikdə hərbi məktəblərdə tərcüməçi kimi çalışmışdır.

Hüseynqulu xan Şirinbəyim xanım Əbülfət xan qızı Ziyadxanova ilə ailə qurmuşdu. Kiçik oğlu Zahid xan Xoyski 1910-cu ildə Gəncədə doğulmuşdu. Hazırda Nyu-Yorkda yaşayır. Nəvəsinə ulu babası, Xoy xanı Cəfərqulu xanın adını qoymuşdu. Həyat yoldaşı Şirinbəyim xanımı, oğlanları Zahid xan və İsgəndər xanı, qızları Valiyyəni, Samini və nəvəsi Abbası yalnız bir ildən sonra gözlənilməz təsadüf nəticəsində İstanbulda tapmışdı.

Türkiyədəki Azərbaycan mühacirləri arasında böyük nüfuz sahibi olan Hüseynqulu xanın evini onların hamısı "ata evi" adlandırırdı. General Hüseynqulu xan Xoyski 1955-ci ildə İstanbulda vəfat edib. O, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Məmmədsadiq Aran, Valiyyə xanım Kazımbəyli (Gəncə üsyanının rəhbəri olmuş Cahangir bəy Kazımbəylinin həyat yoldaşı), Şirinbəyim xanım və digər 12 qərib Azərbaycan türkünün uyuduğu "Fəriköy" qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Hüseynqulu xan Xoyskinin məzarı. İstanbul. Fəriköy qəbiristanlığı.

ƏHMƏD CAVAD
(1892-1937)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üzvü, Azərbaycan Dövlət himninin sözlərinin müəllifi, görkəmli Azərbaycan şairi.

Əhməd Cavad 1892-ci il mayın 5-də Gəncə qəzasının Şəmkir dairəsinin Seyfəli kəndində anadan olmuşdur. Gəncə ruhani seminariyasında (1906-1912), Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunun tarix və filologiya fakültəsində (1922-1927) təhsil almışdır.

Şeirləri 1913-cü ildən çap edilmişdir. Yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayan şairin 1916-cı ildə "Qoşma" adlı ilk kitabı

çapdan çıxmışdır. 1919-cu ildə isə "Dalğa" adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Onun məşhur "İstiqlal uğrunda şeirlər" kitabı isə 1928-ci ildə İstanbulda buraxılmışdır.

Şair, tərcüməçi, AYB-nin üzvü, professor Əhməd Cavad Azərbaycan himninin sözlərinin müəllifidir. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Quba Xalq Maarif Şöbəsinin müdiri (1920-1922), Gəncədə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda Azərbaycan və rus dilləri kafedrasında müəllim, dosent, kafedra müdiri (1930-1933), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının tərcümə şöbəsində redaktor (1934), "Azərbaycanfilm" studiya-sında sənədli filmlər şöbəsinin müdiri (1935-1936) kimi fərqli yerlərdə işləmişdir. Lakin bu illər ərzində ona qarşı yazılan

məqalələr və donoslar onun dəfələrlə həbsinə səbəb olmuşdur.

Bir müddət o Müsavat partiyasının üzvü olmuşdur və hətta 1923-cü ildə onu dövlətə qarşı gizli fəaliyyətdə və "Müsavat" partiyasının rəhbərlərindən olan Mirzəbala Məmmədzadənin xaricə qaçırılmasında ittiham edərək həbs etmişdilər. Sonradan elə həmin ildə deklorasiya altında azad edilmişdir.

1925-ci ildə Ə.Cavad qələmə aldığı "Göy-göl" şeirinə bir qrup həmkarı tərəfindən əks-inqilabi şeir damğası vurulur və bununla da şair həbsxanaya salınır. Damğaya səbəb şairin yazdığı bu misralardır:

*Sənin gözəlliyin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır ulduza, aya!
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsatımı quralı, Göy-göl!*

Şairi bu bənddə ulduzdan aydan danışmış müsavatçılara ismaric göndərməkdə ittiham edib şeirin tərcüməsini Moskvaya göndərirlər. Şeirdə heç bir siyasi səhvin tapılmadığı barədə Bakı məlumatlandırılır, nəticədə yerli idarəetmədə olanlar şairi həbsdən azad etmək məcburiyyətində qalırlar.

1928-ci ildə Türkiyədə müsavatçıların nəşr etdikləri "İstiqlal məcmu-əsi"ndə onun şeirləri də işıq üzü gördü. Əhməd Cavadın həbsi üçün səbəb axtaran bəzi həmkarları bundan yararlanaraq yorulmaq bilmədən mətbuatda "İstiqlal məcmuəsi"ndə çap olunan şeirlərinə görə onu ittiham etdilər. Cavad isə öz növbəsində "Kommunist" qəzetinin 1929-cu il 31 oktyabr tarixli sayında "Şiddətli protesto edirəm" məqaləsi ilə yazılanlara belə cavab verdi:

N.Nərimanov adına Texnikumun müəllim heyəti. Ortada sağdan 3-cü Əhməd Cavad. 1924-cü il.

Əhməd Cavad ailəsi ilə birlikdə.

Aprəl inqilabından sonra əlaqədar olmadığı bir təşkilat tərəfindən nəşr edilən bu kitabdan xəbərim olmadığı kimi, hansı parçalarının da oraya düşdüyündən xəbərim yoxdur.

Amma bu etiraz kükrəyən kin-küdurət dalğasının qarşısında bir damlaydı. Qəzetlərdə verilən imzalı- imzasız məqalələrdə, şeirlərdə Cavad təhqir olunurdu. Müxtəlif zamanlarda ona qarşı "Sonadək ifşa etməli" (Abdulla Faruq), "Sıralarımızda düşmənlərə yer yoxdur" (Ağahüseyn Rəsulzadə), "Sıralarımızı təmizləyəlim!" (Cəfər Xəndan), "Təmizliyə başlanmalıdır!" (Məmməd Səid Ordubadi), "Amansız olmalı!" (Mir Cəlal), "Səhv- lərimiz haqqında" (Səməd Vurğun), "Sayıqlığın kütləş- diyi yerdə" (Seyfulla Şamilov) adlı məqalələr yazıl- mışdır.

Əhməd Cavad 1937-ci ilin mart ayında Şota Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsərinin tərcüməsinə görə ilk mükafata layiq görülməsinə baxma- yaraq, həmin ilin 4 iyununda həbs edilmişdir. 1937-ci ilin iyununda başlanan istintaq işi həmin ilin 25 sentyabrında qurtarmışdı. 1937-ci ilin 12 oktyabrında başlanıb, cəmi 15 dəqiqə davam edən məhkəmənin sədri Matuleviç, üzvləri Zaryanov və Jiqur olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəmə- sinin Hərbi Kollegiyası Cavadı Azərbaycan Cinayət Məcəlləsinin 69, 70 və 73-cü maddələri ilə ittiham etmişdir. İrəli sürülən ittihamlardan birincisi o idi ki, şair 1922-ci ildən əks-inqilabçı Müsavat hərəkatının başçısı olub, 1936-cı ildən isə o, Azərbaycandakı mövcud üsyankar-terrorçu təşkilata qoşularaq, qarşısına Sovet hakimiyyətini yıxmaq, Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmaq məqsədini qoyub. Məhkəmədə hərbi hüquqşünas Kost- yuşko və prokuror Rovski iştirak ediblər. Müdafiəçilər,

yəni vəkillər, şahidlər isə olmayıb. Səhərisi gün isə o güllələnib. Lakin bəzi mənbələrə görə Mir Cəfər Bağırov 1956-cı ildə öz məhkəməsində Əhməd Cavadın güllələnmədiyini həbsxanada işgəncələrə dözməyərək dünyasını dəyişdiyini deyib. Onun həyat yoldaşı Şükriyyə xanım isə "Vətən xaininin ailə üzvü" olduğuna görə Qazaxıstana 8 il müddətində sürgün edilir. Sonradan Şükriyyə xanım Əhməd Cavadın Mir Cəfər Bağırovun birbaşa göstərişi ilə həbs olunduğunu demişdir. 1955-ci ilin 19 avqustunda isə şairə bəraət verilir.

ƏYYUB BƏY RƏFİBƏYOV (1890-1979)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şəki qəzasının rəisi, ictimai-siyasi xadim.

Əyyub bəy Rəfibəyov 1890-cı ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini rus dilli liseydə almışdır. 1909-cu ilin sentyabrında Yelizavetpol (Gəncə) şəhərinin 3-cü hissəsinin pristav köməkçisi işləmiş, bir müddət həmin hissənin pristavı vəzifəsini icra etmişdir. 1917-ci ilin sonlarında Yelizavetpol şəhər polisinin pristavı, 1920-ci ilin aprelində isə Nuxa (Şəki) qəzasının rəisi olmuşdur. Aprel işğalından (1920) sonra sovet-bolşevik rejiminə qarşı Gəncə üsyanının (1920) fəal iştirakçılarından olan Əyyub bəy Rəfibəyov üsyan amansızlıqla yatırıldıqda təqiblərdən qurtularaq 1920-ci ilin iyununda bir qrup silahdaşı ilə

bərabər Türkiyəyə keçə bilmişdir. Türkiyənin xüsusi xidmət orqanlarında fəaliyyət göstərmiş, 1941-ci ildə Türkiyə kəşfiyyat idarəsinin Qars filialının rəis müavini təyin edilmişdir. Türkiyədə Əyyub Sayqın adını daşımışdır.

Əyyub Sayqın 1979-cu ildə Ankarada vəfat etmişdir.

ABUZƏR BƏY RZAYEV (1876-1920)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından biri, Gəncənin ilk ixtisaslı memar mühəndisi.

Abuzər bəy Rzayev 1876-cı ildə Gəncə şəhərində dünyaya gəlmişdir. Orta təhsilini əvvəllər mollaxanada, sonra isə Şah Abbas məscidindəki mədrəsədə almışdır. 1894-cü ildə Tiflis realnı məktəbini, 1899-cu ildə isə Moskva texniki məktəbini bitirmişdir.

1899-cu ildən Musa Nağıyev və Murtuza Muxtarovun Bibiheybətəki neft mədənlərində mühəndis, sonra mədən müdiri işləmişdir. Neft sənayesində böhranla əlaqədar olaraq 1909-cu ildə Gəncəyə köçmüş, bir müddətdən sonra Gəncə şəhər idarəsi başçısının (şəhər qlavası) müavini seçilmiş, şəhərin içməli su ilə təchizatı sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Gəncədə yaşayıb işlədiyi müddətdə gənc mühəndis inzibati və yaşayış binalarının layihələndirilməsində, şəhərin mərkəzi hissəsindəki evlərin plana uyğun tikilməsində müstəsna xidmətlər göstər-

mişdir. Məhz Abuzər bəyin rəhbərliyi ilə Avropasayağı inzibati və yaşayış binalarının tikildiyi illəri Gəncədə memarlığın çiçəklənmə dövrü də adlandırmaq olar.

Fevral inqilabından (1917) sonra təşkil edilmiş Gəncə Quberniya İcraiyyə Komitəsinin üzvü olmuşdur. Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Gəncə şəhərindən Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə seçilmişdir. Parlamentdə "Bitərəflər" fraksiyasını, 1919-cu ilin oktyabrında bu fraksiyanın parçalanmasından və böyük əksəriyyətin "Müsavət" fraksiyası ilə birləşməsindən sonra "Müsavət" və bitərəflər fraksiyasını təmsil etmişdir. Eyni zamanda maliyyə-büdcə komissiyasının üzvü, sonralar sədri olmuşdur.

Elmi və maarifpərvər insan olan Abuzər bəy Rzayev Gəncəbasarın, İrəvan və Tiflisin, eləcə də Bakının demokratik fikirli ziyalıları ilə hər zaman yaxından əlaqə saxlamışdır. Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə yaxın dostluq edən Abuzər bəy 1916-cı ildə onun məsləhəti ilə Bakıya köçmüş və bir müddət orada yaşamışdır. Hacı Zeynalabdin Tağıyev isə hər dəfə Gəncəyə gələndə yalnız onun evində qonaq qalmışdır.

1920-ci il bolşeviklərin aprel işğalından sonra bir müddət Bibiheybət rayonu neft mədənlərinin müdiri işləyən Abuzər bəy elə həmin il iyunun 15-də Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası tərəfindən həbs edilərək güllələnmişdir.

Abuzər bəyin 3 övladı olub. Almaniyada ali təhsilli mühəndislik ixtisasına yiyələnən oğlanlarından Səməd 1922-ci ildə Türkiyəyə, Əskər isə 1925-ci ildə İrana getməyə məcbur olub. Səməd ailə qursa da, Əskər ömrünün sonuna kimi evlənməyib. Abuzər bəyin 1915-ci il təvəllüdü yeganə qız övladı olan Züleyxa xanım Tibb

İnstitutuna daxil olsa da, IV kursdan təhsilini yarımqı qoymağa məcbur olub.

Gəncə şəhərinin məhəllələrini, küçələrini bəzəyən ən yaraşqlı tarixi memarlıq tikililərinin müəllifi ilk ixtisaslı memar-mühəndis Abuzər bəy Rzayevdir.

Nizami küçəsi, 86 nömrəli ev dövrünün tanınmış inşaatçı-mühəndisi Abuzər bəy Rzayevindir (1876-1920). O, 30 iyun 1906-cı ildə yaradılmış Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin təftiş komissiyasının üzvü olmaqla bərabər, ayda beş manat ödəməklə cəmiyyətin həqiqi üzvü seçilmişdir. Elmi sevən, maarifpərvər Abuzər bəy Rzayevin "Qacarlar" məhəlləsində elektrik dəyirmanı və əkin yeri olmuşdur. Onun bir evi də Atatürk prospektindədir. Hazırda bu bina Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin elektron kitabxanası kimi fəaliyyət göstərir.

ƏLİRZA ATAYEV (1898-1956)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üzvü, Parlament dəftərxanasının rus dili üzrə redaktoru.

Əlirza Atayev 1898-ci ildə Gəncə şəhərində dünyaya gəlmişdir. Gəncə rus-tatar (Azərbaycan) gimnaziyasında təhsil almış, 1917-ci ildə Tiflis ali kurslarının tələbəsi olmuşdur. AXC dövründə Parlamentin dəftərxanasının rus dili üzrə redaktoru olmuşdur. AXC-nin süqutundan sonra təhsilini davam etdirmək üçün

1921-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının təqaüdcüsü kimi 1-ci Moskva Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə göndərilmişdir. Universiteti bitirdikdən sonra 3-cü Moskva Dövlət Universitetinin kafedrasında bir il ordinator işləmiş, sonra Azərbaycan hökuməti tərəfindən gənc mütəxəssislərdən ibarət qrupun tərkibində ixtisasını təkmilləşdirmək üçün Almaniyaya göndərilmiş, 2 il Leypsiq Universitetinin mamalıq-ginekologiya klinikasında çalışmışdır. 1925-ci ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra qadın, ana və uşaqların sağlamlığının mühafizəsinə dair Azərbaycan dilində ilk dəfə məqalələr yazmış, 1000 sözdən ibarət mamalıq-ginekologiya terminləri lüğətini nəşr etdirmişdir.

Atayev 1936-cı ildə Azərbaycan Tibb İnstitutunun mamalıq və ginekologiya kafedrasının professoru seçilmiş, Xalq Səhiyyə Komissarlığı Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun mamalıq və ginekologiya kafedrasının müdiri təyin edilmişdir. 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalmış, 8 il müddətinə Sibirə (Maqadan) sürgün olunmuşdur. Sürgündən sonra Maqadanda və Penzada şəhər xəstəxanasında və sanitar idarəsində işləmişdir. 1948-ci ildə SSRİ Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən Penza vilayət xəstəxanasına məsləhətçi göndərilən Atayev tezliklə Penza vilayətinin baş mama-ginekoloqu seçilmiş və burada onun təşəbbüsü ilə Ümumittifaq mamalıq və ginekoloqlar elmi cəmiyyətinin filialı yaradılmışdır. 1956-cı ildə Atayevə bəraət verilmiş, lakin o, ağır xəstəliyə tutulduğundan elmi fəaliyyətini dayandırmalı olmuşdur.

MƏŞƏDİ ƏLİ RƏFİYEV (1886-948)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" Partiyasının üzvü, milli istiqlal hərəkatının iştirakçısı, xeyriyyəçi.

Rəfiyev Məşədi Əli Hacı Məmmədhüseyn oğlu 1886-cı ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Gəncənin "Şah Abbas" məscidi yanındakı mədrəsədə almış, sonra Yelizavetpol (Gəncə) klassik gimnaziyasını bitirmişdir. Maliyyə və kommərsiya işləri ilə məşğul olmuş; Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü kimi xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərmişdir. Gəncə general-qubernatorunun fərmanı ilə atası Hacı Məmmədhüseyn və qardaşı Abbasla birlikdə Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəxri üzvü təsdiq edilmişdir. 1909-1913-cü illərdə Gəncə şəhər Dumasının qlasnısı olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyətə qoşulmuş, "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" Partiyasının, bu partiyanın "Müsəvat"la birləşməsindən sonra "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsəvat" Partiyasının fəal üzvlərindən olmuşdur. Nəsim bəy Yusifbəylidən sonra "Müsəvat"ın Gəncə təşkilatına rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ilk milli Gəncə Dövlət Bankının müdiri olmuşdur. Aprel işğalından (1920) sonra qardaşları ilə birlikdə sovet-bolşevik rejiminə qarşı Gəncə üsyanının (1920) təşkilində fəal iştirak etmişdir. Üsyan qəddarlıqla

yatırıldıqdan sonra təqiblərdən qurtularaq Türkiyəyə mühacirət etmiş, "Müsavat"ın Xarici Bürosunun fəallərindən olmuşdur.

Məşədi Əli Rəfiyev 9 sentyabr 1948-ci ildə İstanbulda dünyasını dəyişmişdir.

RÜSTƏM XAN XOYSKI (1888-1939)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sosial-Təminat naziri, Bitərəflər fraksiyasının üzvü, Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarında biri.

Rüstəm xan Cahangir xan oğlu 5 noyabr 1888-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Öncə Gəncədə gimnaziya, sonra Rusiyada universitet bitirmişdir.

1918-ci ilə qədər hüquq-mühafizə orqanlarında fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Fətəli

xan Xoyskinin təşkil etdiyi birinci və ikinci hökumət kabinetlərində işlər idarəsinin müdiri, sonralar işə himayədarlıq naziri vəzifələrində çalışmışdır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Rüstəm xan Xoyski Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali İqdisadi Şurası rəyasət heyətinin katibi, kooperativ hüququ məsələləri üzrə hüquqşünas və digər vəzifələrdə çalışmışdır.

Sonralar Moskvaya köçmüş və 1939-cu ildə orada vəfat edərək, Novodeviçye qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

MEHDİ BƏY SULTANOV (1880-1937)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti, polkovnik.

Mehdi bəy Sultanov 1880-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Cümhuriyyət ordusunun sıralarında 1918-ci ildən xidmət etmişdir. 1919-cü il yanvarın 4-də hərbi nazirin əmri ilə podpolkovnik Sultanov Ləki topçu anbarının rəisi təyin edilmişdir. Azərbaycan Hökumətinin 1919-cu il 24 noyabr tarixli qərarı ilə ona polkovnik rütbəsi verilmişdir. Hərbi nazirin 1920-ci il 9 yanvar tarixli əmri ilə o, 6-cı Göyçay piyada alayının komandiri təyin edilmiş, 1920-ci ildə bolşevik istilasından sonra Azərbaycan diviziyasında üçüncü alayın komandiri olmuşdur. 1926-cı ildə Gəncədə gizli fəaliyyət göstərən müsəvat hərbi təşkilatının üzvü olduğuna görə on il müddətinə Solovetsk həbs düşərgəsinə sürgün edilmişdir. 1937-ci il iyulun 26-da Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığı xüsusi üçlüyünün qərarı ilə güllələnmişdir.

MƏMMƏD BƏY RZAYEV (1897-1975)

Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunun 1-ci topçu briqadasının, 1-ci diviziyasının batareya komandiri, Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycan əsilli polkovniki. 1918-1922-ci illərdə öncə Azərbaycanın, daha

sonra isə Türkiyənin istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan hərbiçi.

Məmməd bəy 1897-ci ildə Gəncə şəhərinin İmamlı məhəlləsində anadan olmuşdur. Gəncənin tanınmış Rzayevlər nəslinə mənsub olan Məmməd bəyin atası Rza bəy, anası Şəkər xanımdır. Yunis, Binnət, Nemət adında qardaşları, Gövhər adında isə bacısı olmuşdur.

1914-cü ildə Gəncə şəhər məktəbini bitirdikdən sonra Tiflis şəhərində Mühəndislik məktəbinə daxil olmuşdur. 1917-ci ildə son sinifdə oxuyarkən Oktyabr inqilabı zamanı digər gənclərlə birgə könüllü olaraq hərbi xidmətə getmiş, 8 ay əsgərlik etdikdən sonra 1918-ci ilin may ayında Gəncədə açılan hərbi məktəbə daxil olmuşdur. 1918-ci ilin noyabr ayında zabit namizədi olaraq Gəncə şəhərində yerləşən 1-ci topçu tuqayın, 1-ci divizionunun, 1-ci batareyasına təyin edilmişdir.

Qarabağ və Zəngəzur uğrunda döyüşlər. Məmməd bəy zabit namizədi olaraq hərbi xidmətə başladıqdan sonra Qarabağa göndərilir. Qarabağda və Zəngəzurdə dinc əhaliyə qarşı qırğınlar törədən erməni daşnak qüvvələrinə qarşı Abdallar (Laçın) və Xanlıq kəndi istiqamətində gedən döyüşlərdə iştirak edir. Döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə 1919-cu ilin mart ayının 22-də kiçik leytenant rütbəsi ilə təltif edilərək tağım komandiri vəzifəsinə təyin olunur. Həmin vaxtlar Cümhuriyyət ordusu yeni qurulmuşdu. Orduda ciddi zabit çatışmazlığı olduğu üçün xidmətdə fərqlənələrin

rütbəsi vaxtından əvvəl yüksəldilirdi. Bununla əlaqədar olaraq avqust ayında Məmməd bəy Rzayev də, vaxtından əvvəl leytenant rütbəsinə yüksəldilərək batareya komandiri təyin olunur.

1920-ci il martın 21-də Novruz bayramı gecəsində erməni-daşnak qüvvələri Əsgəranda yerləşən Cavanşir piyada alayının mövqelərinə qəflətli hücum edib Əsgəran keçidini ələ keçirərək üsyan başladılar. 1920-ci il martın 26-da Azərbaycan ordusu Əsgəran istiqamətində general Dronun qoşunlarına qarşı genişmiqyaslı hücumu başlayır. Milli ordunun gənc zabiti Məmməd Rzayev komandiri olduğu topçu batareyası ilə bu döyüşlərdə iştirak edir. Əsgəran bölgəsində başlanan şiddətli döyüşlər Azərbaycan ordusunun qələbəsiylə yekunlaşır. Əsgəran qalası ilə bərabər Qarabağın digər bölgələri də düşməndən azad edilir. Aprel ayının ortalarına qədər davam edən döyüşlərdə düşmən qüvvələri bütünlüklə məhv edilir.

Azərbaycan ordusunun əsas qüvvələrinin Qarabağda erməni-daşnaklarına qarşı mübarizə aparmasını fürsət bilən Rusiya hökuməti yüz minlik 11-ci Qızıl ordunu Azərbaycana yeridir. 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Qızıl ordu tərəfindən işğal olunandan sonra ölkədə olduqca acınacaqlı bir vəziyyət yaranır. Qızıl ordu Bakıda bolşeviklər, ermənilər və ruslar tərəfindən gül-çiçəklə qarşılandığı bir zamanda Gəncə şəhərində üsyan hazırlıqları gedirdi. May ayının 24-dən 25-nə keçən gecə Cavad bəy Şıxlınskinin, Məhəmməd Mirzə Qacarın, Cahangir bəy Kazımbəylinin və Teymur bəy Novruzovun başçılığı ilə Gəncə üsyanı başlayır.

Məmməd bəy Rzayev əvvəlcə Gəncə üsyanında, daha sonra isə 5 iyun 1921-ci ildə Nuru Paşanın komandanlığıyla başlayan Qarabağ üsyanında iştirak edir. Hər iki

üsyən yatırılır. Məmməd bəy komandiri olduğu topçu batareyasıyla birgə Cümhuriyyət ordusunun süvari və piyada alaylarının sağ qalan əsgərləri ilə bərabər döyüşlərdə iştirak edərək Qaryagin və Cəbrayıl istiqamətində geri çəkilərək Araz çayından keçib İrana daxil olurlar.

Məmməd Ağpolad bu hadisələri belə təsvir edir:

“İşğalçı bolşevik ordusu ilə aparılan savaşlardan sonra Azərbaycan birliyinin bir qismi ilə bərabər Xudafərin körpüsündən 4 səhra toplu batareyamızla İrana keçdik. Uzun bir dolaşmadan və macəradan sonra Araz çayını təkrar keçərək Naxçıvanın Ordubad qəzasına gəldik. Yol olmadığı üçün 4 səhra topunu İranda tərk etmək məcburiyyətində qaldıq. Lakin topların durbinlərini, nişangahlarını, çaxmaqlarını və bir qisim qoşqu ləvazimatlarını özümüzlə birgə gətirdik. Naxçıvanda bir depoda durbinsiz, nişangahsız, çaxmaqsız iki ədəd top tapdıq. Onları işlək hala gətirərək 11 tımənin Naxçıvanda yerləşən Veysəl bəyin komandanlığındakı taboru ilə birgə Dəvəli və Şahtaxtıda erməni ordusu ilə savaşıdıq”.

Şahtaxtıda 11-ci tımənin 1-ci taborunun iki bölüyü və Məmməd bəyin komandiri olduğu topçu batareyası 2000 nəfərlik erməni silahlı qüvvələrinin şiddətli hücumuna məruz qalır. Qeyri bərabər keçən döyüşlərdə türk birlikləri döyüşə-döyüşə geri çəkilərək Araz çayı üzərindən İrana keçmək məcburiyyətində qalırlar. Məmməd

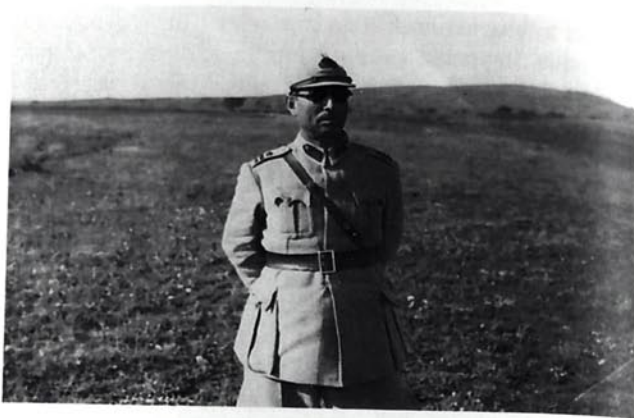

Məmməd bəy Ağpolad.

bəy öz batareyası ilə Maku üzərindən Türkiyəyə keçərək 12 iyulda Bəyazidə çatır. Özləri ilə gətirdikləri 2 səhra topunu Bəyaziddə 11-ci topçu alaya təhvil verərək 23 nəfər silahdaşı ilə birgə Ərzuruma doğru hərəkət edirlər. Bir həftə sonra Ərzuruma daxil olub, özləri ilə gətirdikləri 18 ingilis aygırı ilə Soyuq Cermik bölgəsində yerləşən Azərbaycan hərbi birliyinə qatılırlar. Məmməd bəylə birgə Türkiyəyə gedən 23 nəfərdən, bizə yalnız Mir Davud Seyidzadənin adı məlumdur.

Bir müddət Ərzurumda qaldıqdan sonra Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qərarı ilə bir süvari, bir piyada alayı və topçu batareyasından ibarət 1200 nəfərlik Azərbaycan birliyi Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı etdiyi Şərqi ordusunun (15-ci kolordu) sıralarına qəbul olunur.

Məmməd bəy Qurtuluş savaşına Cahangir bəy Bərkərin batareyasının tərkibində tağım komandiri olaraq qatılmışdı. O, 1920-ci ilin payızından başlayaraq, 1921-ci ilin əvvəllərinə qədər Şərqi Anadolunun ermənilərdən qurtarılması ilə sona çatan Doğu Hərəkətində igidliklə vuruşur. Məmməd bəy Rzayev Sarıqamışın, Qarsın, Gümrünün geri alınması əməliyyatlarında iştirak edərək, Qurtuluş savaşının ilk zəfərlərinin qazanılmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. Qarsın Bənli Əhməd kəndi yaxınlığında Berna meydan müharibəsində toplarının dəqiq atışı ilə düşmən təyyarələrini müharibə meydanından qovanlardan biri olduğu üçün komandirlərinin rəğbətini qazanmış, savaş bitdikdən sonra göstərdiyi igidliklərə görə Mustafa Kamal Atatürkün imzası olan təqdirnamə ilə təltif olunmuşdu.

Məmməd bəy Rzayev (Ağpolad) Türkiyə ordu komandanlığında.

Məmməd bəy Rzayev (Ağpolad) Türkiyə Qurtuluş savaşı zamanı Ordu komandanı kimi.

Savaşdan sonra 1925-ci ildə “Şeyx Səid” üsyanının, 1926-cı ildə kürd aşiretlərinin başladığı 1-ci Ağrı, 1927-ci ildə 2-ci Ağrı üsyanının qarşısının alınmasında iştirak etmişdir.

1928-ci ilin avqust ayında Məmməd bəy baş leytenant (üstəğmen) rütbəsi ilə təltif olunur. Təhsilini artırmaq üçün İstanbulda Hərbi məktəbə daxil olur. 1929-cu ildə topçu məktəbindən məzun olduqdan sonra İzmirdə olan Foça Artilleriya qrupunda batareya komandiri vəzifəsinə təyin olunur. 1930-cu ildə kapitan (yüzbaşı) rütbəsinə yüksəldilir. 1939-cu ildə Muğlada yerləşən Topçu alayında 6-cı batareyanın komandiri vəzifəsinə təyin edilir. 1940-cı ildə mayor (minbaşı) rütbəsi ilə təltif olunduqdan sonra Çatalcada 64-cü tımənin topçu alayının II taburunun, 1943-cü ildə 40-cı tımənin topçu alayının, 1945-ci ilin dekabr ayında Qarsda 49-cu topçu alayın II taburunun komandiri vəzifələrində çalışır. 1946-cı ilin avqustunda polkovnik-leytenant rütbəsinə (yarbay) yüksəldilərək Ərzurumda III ordunun silah anbarının, 1948-ci ilin iyul ayında Diyarbəkirdə 7-ci kolordunun motorlu topçu alayının komandir müavini vəzifəsinə təyin olunur. 1949-cu ildə polkovnik (albay) rütbəsinə yüksəldilərək Diyarbəkirdə Təftiş Komissiyasının başqanı təyin edilir. 1950-ci ilin may ayında vəzifə başında olarkən infarkt keçirir. Bir müddət müalicə aldıqdan sonra yenidən xidmətə qayıdır. 1950-ci ildə Əskişəhərdə Təftiş Komissiyasının başqanı vəzifəsinə təyin edilir. Lakin səhhəti imkan vermədiyi üçün 1951-ci ilin iyul ayında təqaüdə çıxır.

Məmməd Ağpolad 7 yanvar 1975-ci ildə vəfat edir. “Bu dünyada kimsə əbədi deyildir. İnsan dünyaya gəlir, bir müddət yaşayır, nəhayət, bu dünyadan köç edir. Köç edərkən bəlkə vəsiyyəət etməyə zaman qalmaz

düşüncəsiylə bəzi istəklərimi öncədən yazmağa qərar verdim” deyərək vəsiyyətnaməsində belə yazır:

“Məmləkətin hər hansı bir yerində bir səyahət sırasında olsam, İstanbula gətirməyə lüzum və səbəb yoxdur, zira, məmləkət torpağının hər tərəfi bizindir. Əcnəbi bir məmləkətdə olsam da, oradakı İslam məzarlıqlarından birinə dəfn edilməyə razıyam. Çoxlu şatafat istəməm, israfa görə yoxdur. Dinin və şəriətin əmr etdiyi şəkildə olsun, kafidir”.

Doğulub boya-başa çatdığı, ata-baba yurdu olan doğma Gəncəsində dəfn olunmadıqdan sonra dünyanın harasında olursa-olsun dəfn edilməyə razı olan bu cəfəkeş insan, 8 yanvar 1975-ci ildə Maltəpə camisində cənazə namazı qılındıqdan sonra, əsgəri mərasimlə böyük hörmət və ehtiramla Ankara şəhərində Cebeci Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilib.

MƏMMƏD BƏY ƏLİYEV (1882-1838)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanda hərbi attaşesi, polkovnik.

Məmməd bəy Hüseyn bəy oğlu Əliyev 1882-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş, Gəncə klassik gimnaziyasını, sonra Peterburq Ali Hərbi Topoqrafiya məktəbini bitirmişdir. Tiflis Qafqaz Hərbi Topoqrafiya şöbəsində xidmət etmişdi. AXC yaranandan sonra Azərbaycan Hərbi nazirliyinin Hərbi Topoqrafiya şöbəsində rəis vəzifəsində çalışmış, polkovnik rütbəsi daşımışdı. 26 mart 1919-cu ildə Gürcüstana hərbi attaşe göndərilmişdi.

1924-cü ildə ordu sıralarından tərxis olunduqdan sonra polkovnik Məmməd Hüseyn oğlu Əliyev Azərbaycanda geodeziya və kartoqrafiya işlərinə rəhbərlik etmişdir. O, Bakıda Ağamalıoğlu adına Yer quruluşu texnikumunun direktoru, Azərbaycan Politeknik Universitetinin Geodeziya kafedrasının müdiri, Ali Pədoqoji İnstitutda (indiki N.Tusi adına Pədoqoji Universitet) fizika-riyaziyyat fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Neft İnstitutunda tədris işləri üzrə prorektor, 1944-1948-ci illərdə əvəzçiliklə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutunda kartoqrafiya şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləmişdir. Onun rəhbərliyi və iştiraki ilə Azərbaycan Respublikasının bir sıra xəritə və atlasları tərtib edilmiş və çap olunmuşdur. Azərbaycanın ilk böyük həcmli kompleks coğrafiya atlasının (1963) əsas müəlliflərindən biri, məhz professor M.H.Əliyevdir. 1928-ci ildə çap olunmuş ikicildlik Azərbaycan dilində ilk geodeziya dərsliyinin müəllifi professor M. Əliyevdir. Prof. Məmməd bəy 1948-ci ildən həyatının sonuna (1963) qədər Bakı Dövlət Universitetinin geologiya-coğrafiya fakültəsi ilə bağlı olmuşdu. Əliyevin səmərəli elmi-pədoqoji fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir. Ona 1930-cu ildə dosent, 1931-ci ildə professor, 1946-cı ildə əməkdar elm xadimi kimi elmi və fəxri adlar verilmişdir.

Sovet dönəmində ali məktəblərdə professor kimi mühazirə oxumuşdu.

1937-ci ilin oktyabrında tutulan Məmməd bəyin, 1938-ci ildə güllələndiyi söylənsə də, onun sonrakı ictimai-siyasi fəaliyyəti, məlumatın doğru olmadığına dəlalət edir.

ASLAN BƏY SƏFİKÜRDSKİ (1881-1937)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ədliyyə, poçt-teleqraf naziri, Zaqafqaziya Seyminin və sonradan Azərbaycan Milli Şurasının üzvü.

Aslan bəy Ağalar oğlu Səfikürdski 1881-ci ildə Gəncə qəzasının Səfikürd kəndində doğulmuşdur. Orta təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında aldıqdan sonra Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Peterburq həyatı A.Səfikürdskinin bir ziyalı kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır. O, burada azərbaycanlı tələbələrin təşkil etdiyi həmyerlilər təşkilatının üzvü olmuşdur.

Aslan bəy ali təhsilini başa çatdıraraq 1905-ci ildə Gəncəyə qayıtmış, tezliklə Gəncədə "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin" rəhbərlərindən biri, həmçinin "aktyorlar cəmiyyəti"nin sədri olmuşdur. 1915-ci ildə Peterburq universitetinin professoru Boduen-de Kurtilin sədrliyi altında Kiyevdə ölkənin qeyri-rus millətlərinin qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda Azərbaycandan Qasım bəy Əmircanov və Aslan bəy Səfikürdski nümayəndə kimi iştirak etmişlər. Elə məhz ilk dəfə olaraq, bu qurultayda "Azərbaycan muxtariyyəti" haqqında məsələ qaldırılmışdır.

1919-cu ildə A.Səfikürdski bu münasibətlə yazmışdır: "O vaxt elan olunmuşdur ki, Azərbaycanda məskun olan xalqlar tam muxtariyyət almalıdırlar. Qurultayda iştirak edən Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri də bu cür nöqtəyi-nəzərdən dayanmışlar. Onda Qafqaz xalqları arasında sərhədlər barədə indikinə nisbətən mübahisə və fikir ayrılığı az idi. O vaxt bildirilmişdir ki, Azərbaycan bütün Bakı və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarını, Zaqatala dairəsini, İrəvan və Tiflis quberniyalarının bir hissəsini əhatə etməli idi ki, bu ərazilərdə Azərbaycan türkləri məskunlaşmışdılar. Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri buna etiraz etmirdilər. Hal-hazırda isə, təəssüf ki, bu məsələdə razılıq yoxdur".

A.Səfikürdski müxtəlif illərdə Gəncə və Şuşanın qəza məhkəmələrində iş kəsmək üzrə andçı-müvəkkil vəzifəsini icra etmişdir.

O, 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda açılmış Azərbaycan parlamentinə üzv seçilir. O, AXC nazirlər şurasının sədri F.Xoyskinin təşkil etdiyi üçüncü hökumət kabinəsində (26.XII.1918) poçt-teleqraf və əmək naziri təyin olunur.

1919-cu il martın əvvəllərində Fətəli xan Xoyskinin kabinəsi istefaya çıxdığı üçün A.Səfikürdski tutduğu vəzifəni tərk etmiş, Nəsim bəy Yusifbəylinin 1919-cu il martın 14-də təşkil etdiyi kabinədə ədliyyə və əmək naziri təyin olunmuşdur. Onun göstərişi ilə nazirliyin nəzdində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq hüquq elmi üzrə mükəmməl kitabxananın təşkilinə başlanmışdır.

Aslan bəy Səfikürdski 1937-ci il oktyabrın 15-də Bakı şəhərində ağır xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir.

ŞƏFİ BƏY RÜSTƏMBƏYLİ (1892-1953)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.
"Azərbaycan" qəzetinin redaktoru.*

Şəfi bəy Mustafa bəy oğlu Rüstəmbəyli 1892-ci ildə Gəncə quberniyası, Ağdaş qəzasının Məmmədli kəndində doğulub. Orta təhsilini Gəncədə klassik gimnaziyada başa çatdırdıqdan sonra 1911-ci ildə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olub. Kiyev həyatı onun bir siyasi və ictimai xadim kimi

formalaşmasında dərin iz buraxmışdır. Şəfi bəy qısa vaxtda universitetdə yaradılmış Azərbaycan Həmyerlilər Təşkilatının başçılarından və fəal üzvlərindən birinə çevrilir. Elə həmin ilin oktyabrında gizli şəkildə əsası qoyulmuş Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyasının Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı tələbələr arasında da şöbəsi yaradılır. Şöbəyə o vaxt tələbə olan, Azərbaycanın böyük vətənpərvər oğlu, yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəminli rəhbərlik edirdi. Partiyanın fəal üzvlərindən biri də Şəfi bəy Rüstəmbəyli idi. O, 1916-cı ildə ali hüquqşünas diplomu alaraq Gəncəyə qayıdıb bir müddət dairə məhkəməsində işləyir, Gəncənin mədəni və ictimai həyatında yaxından iştirak edir.

1917-ci ilin aprelində Bakıda çağırılmış Azərbaycan müsəlmanlarının qurultayında Azərbaycana muxtariyyət verilməsini qətiyyətlə tələb edənlərdən biri Şəfi bəy Rüstəmbəyli olmuşdur. Elə həmin ilin mayında Moskva-

da keçirilən Rusiya müsəlmanlarının qurultayında da iştirak edən Şəfi bəy 1917-ci il noyabrın 15-də yaranmış Zaqafqaziya komissarlığının və seyminin müsəlman fraksiyasının fəal üzvlərindən sayılırdı. Həmin dövrdə Şəfi bəy Azərbaycan Milli Şurasının Tiflisdə və Gəncədə yaranmış bölmələrində çalışmış, dövlət qurumlarının yaradılmasında böyük əmək sərf etmişdir. Şəfi bəy Rüstəmbəyli 1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin (rus dilində) redaktoru olmuşdur. Qəzetin səhifələrində onun Azərbaycanın siyasi və ictimai həyatına dair xeyli məqaləsi çıxıb. Onun siyasi fəaliyyəti və məqalələri ilə tanışlıqdan sonra çox hazırlıqlı bir siyasi xadim olduğu qənaətinə gəlmək olar. Mütəxəssislərin fikrincə, Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsində oxuyarkən aldığı təhsil və siyasi fəaliyyətə qoşulması sonrakı həyatında böyük rol oynamışdır.

İti ağılına, zəkasına və siyasi fəaliyyətinə görə Şəfi bəy Rüstəmbəyli 1918-ci il dekabrın 7-də təntənəli surətdə açılmış Azərbaycan Parlamentinin deputatı seçilir. Şəfi bəy "Azərbaycan" qəzetinin parlament üzvü olan ilk baş redaktoru idi. O, 1919-cu il dekabrın 2-dən 6-dək Bakıda keçirilən Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının ikinci qurultayında yenidən Mərkəzi Komitənin üzvü seçilir. Şəfi bəy Rüstəmbəyli "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru olmaqla yanaşı, AXC-in Daxili İşlər Nazirliyinin dəftərxana müdiri, 1920-ci il martın əvvəllərindən isə nazir müavini vəzifəsini də icra edir.

1920-ci il 28 aprel hadisələrindən sonra Şəfi bəy Rüstəmbəyli Tiflisə köçməli olur. Tiflisdə onun rəhbərliyi altında "Azərbaycanı xilasetmə komitəsi" yaranır. Lakin 1921-ci ilin fevralında Gürcüstan da qırmızı ordu tərəfindən işğal olunur. Bundan sonra Şəfi

bəy Rüstəmbəyli Türkiyənin paytaxtı İstanbula köçür və qalan həyatını mühacirətdə keçirir. O, daim qırmızı ordunun istilasından əzab çəkən vətəninin taleyini düşünür və mübarizəsini mühacirətdə davam etdirir. İstanbulda 1923-1927-ci illərdə “Yeni Qafqaziyə”, 1928-1931-ci illərdə “Azəri türkü”, 1928-1930-cu illərdə “Odlu yurd” və 1932-ci ildə “Azərbaycan yurd bilgisi”ni nəşr etdirməyə başlayır. Onun burada dərc olunan məqalələrinin hər biri Azərbaycanın bir tarixi səhifəsidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Türkiyədə nəşr olunan “Azərbaycan yurd bilgisi”nin bütün nömrələri S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində qorunub saxlanılır.

Türkiyənin tanınmış qəzet yazarı Murat Çulcu-nun 1990-cı ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Erməni intriqaqlarının pərdə arxası: Torlokyan davası” adlı kitabında bildirilir ki, Şəfi bəy Rüstəmbəyli İstanbula daxil olduğu gündən qızğın fəaliyyətə başlayır. Tarixi əsər olan bu kitab XX əsrin məhkəməsi adını qazanmış Torlokyanın mühakiməsinə həsr olunmuşdur. 1921-ci il iyulun 18-də erməni qatil Torlokyan İstanbulun “Pera-Palas” hotelinin önündə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşiri üç güllə ilə qətlə yetirir və həbs olunur. Həmin vaxt İstanbul ingilis işğalı altında olduğundan cani cinayət hadisəsindən 20 gün sonra ingilis hərbi tribunalında mühakimə edilir. Qısa vaxtda ermənilər qatil Torlokyanın müdafiəsinə səfərbər olunurlar. Behbud xan Cavanşir tərəfdən isə şahidlər təəccüb və təəssüf doğuracaq qədər az idi – cəmi 6 nəfər. Qəzet işçisi Qaraağazadə Əhməd Həmdi, tələbə Səməndər bəy, Ziba xanım, Yusif bəy Kazımov, məmur Asaf bəy, bir də Şəfi bəy Rüstəmbəyli. Lakin şahidlərin arasındakı kəskin fərqlə baxmayaraq, ittiham şahidləri bu

cinayətin əsl mahiyyətinin açılmasına, erməni qatilinin ifşa edilməsinə nail olurlar. Məhkəmədə ittiham şahidi qismində ilk ifadə verən Şəfi bəy Rüstəmbəyli olur. Hüquqşünas ixtisası yenə də onun köməyinə gəlir. Şəfi bəy prokuror Qribbonun, məhkəmənin sədri Freezin, qatil Torlokyanın vəkilləri Xasruyan və Miçinin, mərhum Behbud xan Cavanşirin vəkilisi Rifat Heydər bəyin suallarını inandırıcı dəlillərlə, güclü məntiqlə, son dərəcə səbirlə, yeri gəldikcə də sət şəkildə cavablandırır. Hətta qərəzlə verilmiş suallar da Şəfi bəyi çaşdırmır. Suallar qətl hadisəsi ilə bağlı cinayətkara deyil, daha çox Şəfi bəyə ünvanlandırılırdı: “1918-ci ildə Bakıda partiyalar varmıydı?”, “Bu partiyaların birinə mənsub idinizmi?”, “Azərbaycan” qəzetində fəaliyyətiniz nədən ibarət idi?”, “Hansı mövzuda məqalələr yazırdınız?”, “1918-ci ilin martında Bakıda müsəlmanlar qətl edildimi?” Şəfi bəy soruşulan bütün suallara böyük ağıl-zəka və doğru-dürüst cavab verir, məhkəməni çaşdırırdı. Bilərəkdən qatilin cinayəti arxa plana keçirilir, vəkillərin sualları daha çox Şəfi bəyin Azərbaycandakı ictimai-siyasi mövqeyinə və “Azərbaycan” qəzetindəki redaktorluq fəaliyyətinə həsr olunurdu: “Azərbaycan”ın mətbəəsi Bakının harasında yerləşirdi?” və sair. Vəkil Xasruyanı Şəfi bəyin “İrəli” qəzetində dərc olunan məqalələri daha çox narahat edirdi. Odur ki, bu məqalə ilə bağlı suallara təkrar-təkrar qayıdır, niyə yazdın, necə yazdın, faktları haradan götürdün? Dalbadal suallar verir, fikri əsas məsələdən yayındırırdı. Bütün bunlara dözməyən Şəfi bəy məhkəmənin gedişinə kəskin etiraz edir və işin düzgün aparılmasını tələb edir. Şəfi bəyin üsyanı Xasruyanı çaşdırır və o, hazırladığı protokolda onu belə ifadə edir: “...İndi şahidlərin gerçək durumlarını meydana qoymaq istəyirəm. O şahidlər kimlərdir?

“Müsavat” partiyası üzvlərindən “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru Şəfi bəy Rüstəmbəyli. Bu elə bir qəzətdir ki, doğum tarixi və taleyi hər kəsə bəllidir. Dərhal əlavə edim ki, möhtərəm redaktor məndə bu təsiri yaratmışdır”. Nəticədə cinayət sübut edilsə də, tribunalın qərarı ədalətsiz və sarsıdıcı olur, qatil bəraət alır, cəzasız qalır.

Türkiyənin ilk qadın vəkili, Beynəlxalq Qadın Hüquqşünaslar Cəmiyyətinin prezidenti, Türkiyədəki bir sıra ictimai təşkilatların yaradıcısı Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı Sürəyya Ağaoğlu hüquqşünas tələbə kimi iştirak etdiyi bu tarixi məhkəmənin yekunu barədə “Bir ömür də belə keçdi” adlı memuarında yazır: “Nəhayət, məhkəmə bitdi. Prokuror qatil üçün ölüm cəzası istədi. Bu tələb hətta bizi çaşdırdı. Lakin prokuror 24 saat içərisində Türkiyədən uzaqlaşdırıldı. Yerinə gələn prokuror isə müttəhimə bəraət istədi və qatil Torlokyan gecə ikən qaçırıldı”. Məhkəmədən illər sonra Sürəyya Ağaoğlu Londonda olarkən prokuror Rickatson Hatt ilə görüşür. Görüş zamanı həmin prokuror məlum məhkəmənin sədri ilə Çində görüşdüyünü və sədrin ona türklərin bu davada haqlı olduğunu söyləyir.

Şəfi bəy Rüstəmbəyli həyatının son gününə qədər Azərbaycanın istiladan qurtuluşu uğrunda mücadilə etdi. İstər vətəninə olsun, istərsə də mühacirətdə. O, hələ Azərbaycan Parlamentinin deputatı və “Azərbaycan” qəzetinin Baş redaktoru olduğu dövrdə – 1919-cu ildə ilk milli mətbuat haqqında qanunu işləyərək parlamentdə qəbul olunmasına nail olur. İxtisasca hüquqşünas olsa da, çox kövrək və həssas imiş. Sənaməçilər söyləyir ki, parlamentin son iclaslarında Məmməd Əmin Rəsulzadə dərin bir kədər və hüznə istilanın Azərbaycana yetişdiyini söyləyərkən arxadan hönkürtü ilə ağlamaq səsi eşidilir

Şəfi (Aran) bəy Rüstəmbəylinin məzarı üzərindəki şəkli.

Şəfi bəy Rüstəmbəylinin İstanbul Fəriköy qəbiristanlığında məzarı.

və hamı kədərlə geriyə dönür: “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru Şəfi bəy Rüstəmbəyli ağlayırdı”. Hər bir vətən aşığı kimi, Şəfi bəy də min bir əzab-əziyyətlə yaradılmış gənc dövlətin süqutuna dözə bilmirdi.

Xalqının böyük oğlu, ictimai-siyasi xadim, “Azərbaycan” qəzetinin redaktorlarından biri Şəfi bəy Rüstəmbəyli 1953-cü ildə İstanbulda “Vətən”, “Azərbaycan” deyərək dünyasını dəyişir.

ABDULLA ƏFƏNDİZADƏ (1873-1928)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü,
pedaqoq, maarif xadimi.*

Abdulla bəy İsmayıl oğlu Əfəndizadə (Əfəndiyev) 3 mart 1873-cü ildə Gəncə quberniyasının Şəki şəhərində anadan olub. 1880-1888-ci illərdə Nuxada (Şəkida) məhəllə məktəbində ibtidai təhsil alıb. 1888-1894-cü illərdə Yelizavetpolda (Gəncədə) sənət məktəbində, 1895-1898-ci illərdə isə Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda təhsilini davam etdirib. 1898-ci ildə Bakıda pedaqoji fəaliyyətə başlayıb. Həmin illərdə müxtəlif məktəblərdə müəllim və məktəb müdiri vəzifələrində işləyib.

Abdulla bəy Əfəndizadə Qafqaz Müsəlman Müəllimlərinin I (1906) və II (1907) qurultaylarında fəal iştirak etmiş, Süleyman Sani Axundov və Fərhad Ağazadə (Şərqli) ilə birgə tərtib etdiyi yeni əlifba

layihəsini müzakirəyə çıxarmış, onlarla birlikdə həmin əlifba layihəsi və qurultayda qəbul olunan proqram əsasında 1908-ci ildə "İkinci il" dərsliyini yazıb nəşr etdirmişdir.

O, Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanunu"na əsasən Nuxa (Şəki) şəhərindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinə deputat seçilmişdir. Parlamentdə əvvəlcə Əhrrar fraksiyasına daxil olmuş, 1919-cu il noyabrın əvvəllərində fraksiyadan ayrılaraq özünü sol müstəqil elan etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Əfəndizadə Maarif Nazirliyinin əlifba islahatına dair təşkil etdiyi kommissiyanın tərkibində çalışmışdır. Müzakirəyə təqdim etdiyi əlifba layihəsi komissiya tərəfindən bəyənilmişdir. Əfəndizadənin tərtib etdiyi əlifba əsasında müstəqil dövlətin "Son türk əlifbası" adlı əlifba dərsliyinin (1919) nəşrinə icazə verilmişdir.

Abdulla bəy ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuş, "Rüstəmin yuxusu, yaxud rəyası" (1906), "Şagirdlərə hədiyyə" (1914) kitabları nəşr olunmuşdur.

Abdulla bəy Əfəndizadə qardaşı Rəşid bəy Əfəndiyev ilə Şəkiddə ilk oğlan və ilk qız məktəblərinin, eyni zamanda gimnaziyanın banisi kimi tanınırdılar.

Əfəndizadə tərcümə ilə də məşğul olmuş, rus şairlərindən İ.A.Krılovun, M.Y.Lermontovun və başqalarının şeirlərini ana dilimizə tərcümə etmişdir.

Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda məntiq fənnini tədris edən Abdulla bəy, eyni zamanda uşaqlar üçün şeirlər, hekayələr yazırdı. Onun ən məşhur əsəri isə "Ya ölüm, ya Türkiyə" mənzuməsi idi.

Abdulla İsmayıl oğlu Əfəndizadə 1928-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Ziya bəy adlı bir oğlu olan Abdulla bəy, Hikmət Ziyanın babasıdır.

BEHBUD XAN CAVANŞİR (1877-1921)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində daxili işlər naziri,
Ticarət və Sənaye nazirinin müavini, Azərbaycanın
dövlət xadimi, siyasətçi.*

Behbud xan Cavanşir 1877-ci ildə Gəncə quberniyası, Tərtər qəzasının Azad Qaraqoyunlu kəndində dünyaya gəlir. 1890-cı ildə alman dili təmayüllü Tiflis realni məktəbinə daxil olub və Tiflis mağazalarından birinin xidmətçisinin oğlu Stepan Şaumyanla səkkiz il bir sinifdə oxuyub. 1902-ci ildə Almaniya gedib Frayberq Dağ-Mədən Akademiyasına qəbul olan Behbud xan burada mükəmməl təhsil alıb. Akademiyanı fərqlənmə ilə bitirərək mühəndis ixtisasına yiyələnib. Alman dilini mükəmməl bilən Behbud xan ingilis dilini öyrənmək üçün Londona gedib, bir il burada kurs keçdikdən sonra 1907-ci ildə vətənə qayıdıb, Şibayevin neft sənayesində çalışmağa başlayıb.

1907-ci il avqustun 28-də Cavanşir uyezdnin rəisinin Daxili İşlər Nazirliyinə yazdığı raportunda deyilir: "Xeyriyyə cəmiyyəti pərdəsi altında gizli fəaliyyət göstərən "Difai" antidövlət komitəsinin rəhbərləri Əhməd bəy Ağayev, Qarabəy Qarabəyov, Məmməd Həsən Hacinski, İsabəy Aşurbəyov, Behbud bəy Cavanşirski və

Niftalı bəy Behbudovdur". Bu raport çarizm xəfiyyəsinin adları çəkilən ziyalıların vaxtaşırı Behbud bəyin Qarabağın Azad Qaraqoyunlu kəndindəki evində yığılmasından xəbərdar olduğunu göstərir.

1907-ci ilin payızında tam məxfi quruluşu ilə Daxili İşlər Nazirliyinin Cavanşir uyezdnin rəisinin Tərtər stansiyasından yazdığı 29 sayılı məktubda həmin ilin 28 avqustunda yazılmış məlumatla bir daha istinad olunaraq "Xeyriyyə cəmiyyəti pərdəsi altında gizlənərək dövlət əleyhinə fəaliyyət göstərən "Difai" komitəsinin rəhbərləri"nin ad və soyadları yenidən açıqlanır. Yalnız Lütvəli bəyin adının yerli dialektə uyğun olaraq Niftalı bəy kimi yazılması informasiyanın şifahi mənbəyə əsaslandığını təsdiqləyir. Tədbirlər görülənə qədər xalq arasında geniş nüfuzla malik olan "Difai"nin səyi sayəsində erməni terroru ilə üz-üzə qalan saysız-hesabsız günahsız vətəndaş ölüm təhlükəsindən xilas olur.

1908-ci ildə Bakıda "Daşnaksütyun" partiyasını möhkəmləndirmək məqsədi güdən xəyanətkar Stepan Şaumyan pərdələnərək Behbud xanın sayəsində "Xalq Evinin" müdiri təyin olunur. Dubinski-Muxadzenin "Şaumyan" kitabında bu məsələlərə aydınlıq gətirilir. Orada bildirilir ki, realni məktəbdə altı il birgə oxuyub, ürək sirlərini bir-birlərinə açan Azərbaycanlı xanın oğlu Behbud Cavanşirin erməni Şaumyanın həyatındakı rolu böyük olsa da, Stepanla Behbud çox vaxt eyni yolla getməmişlər. Onları bir-birindən çox şey ayırırdı – ictimai vəziyyət, həyat idealları, siyasi baxışlar.

Almaniyada mədən akademiyasını bitirəndən sonra Behbud Cavanşir bacarıqlı mühəndis kimi qayıtmış, iri neft sənayesi firmalarının direktoru işləmişdir. Azərbaycan millətçilərinin hökumətində onun üçün nazir vəzifəsi

ayrılmışdır. Sonra Behbud millətçilərlə əlaqəni kəsərək özünü Sovet hakimiyyətinin sərəncamına verir.

1918-ci il iyunun 17-də Gəncədə Fətəli xan Xoyskinin yaratdığı hökumət kabinetində daxili işlər naziri vəzifəsini tutan Behbud xan Cavanşir həmin ilin oktyabrın 6-da sənaye və ticarət nazirini də əvəz edir. Sonradan vəzifədən uzaqlaşdırılsa da, parlamentdə iştirak etməklə yanaşı, 18 iyul 1919-cu ildən "Dəyanət" kommersiya şirkəti açıb xarici ticarətlə məşğul olur və bu sahədə görünməmiş müvəffəqiyyət qazanır.

Behbud xan Cavanşirin Almaniyadan gətirərək öz sahələrində əkdirdiyi yumşaq buğda növləri və uşaqlıq dostu Əlfinin fermer təsərrüfatında bəslənilən qara-ala buzovları Qarabağ iqliminə uyğunlaşmışdı. Qarabağda bu günə qədər yaddaşlarda qalmış "Behbudun çörəyi, Əlfinin qatığı" deyimi də görülən işin səmərəsinin təsdiqidir. O vaxt Qarabağda yolların abadlaşdırılması da, buraya ilk avtomobil gətirmiş Behbud bəyin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan cəmiyyətindəki sabitliyə ciddi təsir edən amillərdən biri Müsavatda formalaşaraq partiya daxilində, parlamentdə və cəmiyyətdə stabilliyin pozulmasına şərait yaradan sol qanad idi. Parlamentdə sağlam müxalifət olan Q.Qarabəyovun rəhbərlik etdiyi "İttihad"a qoşularaq ziddiyyəti artıran sol qanadın əsas lideri M.H.Hacinskiyə nüfuz sahibi olan bitərəflər qrupunun rəhbəri Behbud xan Cavanşirin də qatılması ciddi platforma yaradırdı. Bir vaxtlar Əhməd Ağaoğluyla birgə "Difai"ni yaratmış Qarabəy Qarabəyov, Məhəmməd Həsən Hacinski, Behbud xan Cavanşirin Sovet Rusiyası ilə diplomatik münasibətlər qurmaq tələbini təftiş edən bəzi tədqiqatçıların onları bu məqsəddə görə günahlandırılmaları əsassızdır.

Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə Cənubi Qafqaz Soveti Xarici Ticarət Təmsilçisi kimi neft-mədən avadanlığı almaq üçün bir müddət Almaniyada yaşayan Behbud xan Cavanşir 1921-ci ilin yayında milliyyətcə rus olan həyat yoldaşı Tamara xanım, eləcə də qardaşları Surxay və Cümşüdlə birlikdə İstanbulda Əhməd bəy Ağaoğlunun qonağı olur. Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı Sürəyya xanım xatirələrində yazır: “Atam Maltadan qayıtdıqdan sonra erməni dostlarından bir professor bizə gələrək atamın ermənilərin qara siyahısında olduğunu, atamı sevən dost kimi onu xəbərdar etməyi özünə vəzifə bildiyini və buna görə də hərəkət etmək lazım gəldiyini söylədi... Azərbaycan daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşirin də ermənilərin qara siyahısında olması xəbərini almışdıq. O arada Cavanşir xanımı və iki qardaşı ilə Parisə getmək üçün İstanbula gəlmişdi. Özü vəziyyətə tez uyğunlaşan adam idi və bizim Şahzadə başındakı evimizdə beş gün gizli yaşadı. Ancaq rus əsilli xanımı bu həbs həyatına dözə bilməyəcəyini söylədiyindən evimizi tərk edib “Pere Palas” mehmanxanasına yerləşdilər. Ertəsi gün səhər tezdən anamla Behbud xanın axşam “Pere Palas” mehmanxanasına gələrkən bir erməni tərəfindən vurulduğunu eşitdik”.

17 iyul 1921-ci ildə Behbud xan Cavanşirin həyat yoldaşı Tamara xanım, qardaşları Cümşüd və Surxayla gecə saat 23-00-da “Təpəbaşı” Ailə Kazinosunun İtalyan səfirliyinə baxan qapısından çıxaraq “Pere Palas” (Pera Palace) otelinə yönələrkən arxadan qaçaraq gələn, şapkasını gözlərinin üstünə qədər endirmiş cılız, kəsik bıqlı, əyri burunlu birisinin Mauzer markalı silahdan açdığı atəşlə ağır yaralanması Murat Çulcunun “Ermeni entrikalarının pərdə arkası. Torlakyan davası” kitabında

dəqiq təsvir olunur. Üç dəfə dalbadal açılan atəşdən sonra yaralı Behbud xanın qatilin üzünə gedərkən üzüstə yerə yığılması, növbəti güllənin Tamara xanımın birgə qatilin silah tutan əlindən yapışmış iyirmi yaşlı Cümşüdü sol yanağını sıyırması, Galatasaray mərkəzi karakolunun polis məmuru Əli əfəndinin fit çalaraq hadisə yerinə yetişib Mişak Torlakyanı qandallaması və nəhayət xəstəxanaya çatdırılan Behbud xanın otuz beş dəqiqədən sonra heç bir tibbi müdaxilə edilmədən dünyasını dəyişməsi, rus inqilabı və hərəmərclik illərində dəfələrlə sui-qəsdlərə məruz qalsa da, öz həyatını soyuqqanlıqla qorumağı bacaran bir igidin: “Cənablar, pəncərəni açın, hava çatışmır, mən ağırlaşıram!” son kəlmələri kitabda əksini tapıb.

20 iyul 1921-ci ildə, ölümündən üç gün sonra bəzi qüvvələrin müqavimətinə baxmayaraq Behbud xanın Beşikdaşdakı Yəhya əfəndi dərğahındakı dəfn mərasimi kütləvi nümayişə çevrilir. Lakin ingilis hərbcilərin qarargahının yerləşdiyi Kroker otelində (indiki İstanbul Sənaye Odasının binası) saxlanılan terrorçu Misak Torlakyanın məhkəməsi bilavasitə cinayət hadisəsini deyil, millətlərarası münaqişəni birtərəfli araşdırmaqla siyasiləşdirdi. Behbud xanın bolşeviklərlə əlaqəsini qəbardan məhkəmə rəhbərinin sualını cavablandıran Cümşüd xan məhkəməyə ifadə verir ki, qardaşı bolşeviklərə xidmət etmək məcburiyyətində qalmışdı, əks halda ac qalacaqdı. Bolşeviklər ona mühəndislik vəzifəsi verdilər, o, da bunu məmnuniyyətlə qəbul etdi. Çünki bu iş onun ixtisasına aid idi.

Məhkəmə prosesində az qala millət qəhrəmanına çevrilən Torlakyanın vəkili Həsruyanın sualını cavablandıran Tamara xanımın həyat yoldaşının Müsavat fırqəsindən ayrılması faktını qulaq ardına vuran hakimlər

ingilislər əleyhinə hazırlanan planlarda əli olduqlarından şübhələndikləri Behbud xanın Ənvər paşa və Nuru Paşa ilə əlaqələrini önə çəkirlər: “İngilislərin əleyhinə hazırlanan planlar və ya erməni qətlərində yoldaşımın zərrə qədər qatılacağı yoxdur. Bakının türk əsgərləri tərəfindən işğalından üç həftə sonra Nuru Paşa evimizə gəldi. Ənvər Paşa evimizə gəlməmişdi. Nuru Paşa isə bizi rəsmən ziyarət etmişdi” sözləri Tamara xanımın çəkinmədən həqiqəti söylədiyini təsdiqləyir.

Şahid qismində çıxış edən “Azərbaycan” qəzetinin müxbiri Şəfi bəy Rüstəmbəyov onun barəsində bunları demişdir: “Rus inqilabından əvvəl Cavanşir məşhur bir mühəndis idi. Sadəcə peşəsilə məşğul olub siyasi işlərə qarışmazdı. İnqilabdan sonra namuslu bir vətənpərvər kimi Azərbaycanın siyasi və milli məsələlərinə qoşuldu. Azərbaycan hökuməti qurulmazdan əvvəl Müsavat fırqəsinə mənsub idi. Ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı ixtilafı sülh yolu ilə düzəltmək istəyirdi. Cavanşir sülhsevər insan olub, ermənilər və müsəlmanlar tərəfindən təşkil edilən heyət üzvlərindən biri kimi Gəncə və Qarabağa getmişdi. Cavanşirin Bakı erməniləri arasında bir xeyli dostu vardı. Cümhuriyyət dövründə daxili işlər naziri olmuşdu. Nazirliyi dövründə fəal adam olduğundan ermənilər və müsəlmanlar ondan çox razı idilər. Onun nazirliyi dövründə ölkənin heç bir yerində çatışmalar olmayıb. Azərbaycan və türk ordusu Bakını aldıqdan və hökumət Gəncədən Bakıya köçdükdən sonra onun əmirləri sayəsində Bakıda asayiş bərpa olunmuşdu”. Behbud xan Cavanşirin qəzetlərdə yayımlanan müraciətinin mətnini bir daha nəzərdən keçirən nətiqin: “Bu əmirnamədə bəzi məsuliyyətsiz şəxslərin soyğun və qəsblərə yol verdiyini, onların hərbi

məhkəmələrdə cəzalanacaqlarını bildirir” fikrini önə çəkməsi təkzibolunmaz fakt kimi səslənir.

Vəkil Hasruyanın: “Məqalənizdə Azərbaycanın, bütün türklərin mərkəzi olacağını söyləyirsiniz. Digər tərəfdən azərilərin müqəddəratının Anadoluya bağlı olduğunu yazırsınız. İndi ortada bir Ermənistan dura-dura necə olur ki, Azərbaycan türklərin mərkəzi olsun?” sualına Şəfi bəyin cavabı belə olur: “Yalnız Ermənistan deyil, Gürcüstan da var. Mən bir siyasi mərkəz olacağını nəzərdə tuturdum. Azərbaycanla Anadolu arasında başqa millətlər də yaşayırlar”.

Bakıda mart qırğınları zamanı səhərdə iki böyük binadan biri olan, müsəlman mədəniyyətinə dair nadir kitabların saxlanıldığı İsmailiyyənin yandırılmasını xatırladan Qara Ağazadə Əhməd Həmdinin erməni Mirzabəyan binasının toxunulmaz qaldığını söyləyir: “Cavanşir tərəfindən yayınlanan bəyanatı gördüm və oxudum. Orada hər kəsin bərabər hüquqda olub, vətəndaş münasibəti görəcəyindən, fəqət asayiş pozanların şiddətli cəzalandırılacaqlarından bəhs edilir”.

Məhkəmədə silahları yığılmış müsəlmanlara ermənilərin hücumu barədə çıxış edən Qacar nəslindən olan prenses Ziba xanımın “Erməni məhəlləsindən güllələr yağdı. Qətliamın üçüncü günü küçəyə çıxıb bizə yaxın olan yanğın yerlərinə getdim. On səkkizə qədər qadın və uşaq cəsədləri gördüm. Qarnı yarılmış hamilə qadının körpəsi qarnından çıxarılaraq parçalanmışdı. Yaşlı bir kişinin damarları kəsilərək həyatına ağır-ağır son qoyulmuşdu. Qətliam bizə paralel olan küçəyə qədər gəlib çatmışdı. Orada dayandırılmışdı” sözləri, şahid Yusif bəy Qasımovun divara mıxlanmış uşağı, parça-parça edilmiş qadını xatırlaması, Təzəpir məscidində təqribən 600-ə qədər cənazənin dəfnə

hazırladığını bildirməsi, hakimin “Talayev adında adam tanıyırsız mı?” sualına bu erməni zabitinin Bakıda bir çox evləri yandırdığını söyləməsi məhkəmə üzvləri tərəfindən soyuqqanlıqla qarşılanır.

Behbud xanın qatili Misak Torlakyan. Məhkəmədə iştirak edən hüquq fakültəsinin tələbəsi Sürəyyə xanım Ağaoğlunun “Kiçik, zəif adam olan qatil tir-tir titrəyirdi. Prokuror onun üçün ölüm cəzası istədi. Tələb bizi də heyrətləndirdi. Bu gənc zabıtdən belə cəsarəti gözləmədik. Lakin həmin prokuror 24 saatın içərisində Türkiyədən uzaqlaşmağa məcbur edildi. Yerinə gələn yeni prokuror isə müttəhimin bəraətini istədi. Təbii, qatilə bəraət verildi və həmin gecə buradakı ermənilər tərəfindən vəkili ilə birlikdə Amerikaya qaçırıldı” fikri bu siyasi şounun acı nəticələrini təsdiqləyir.

Behbud xanın kiçik qardaşları Cümşüd və Surxay ömürlük Türkiyədə qalsalar da, Tamara xanım ömrünün sonuna qədər Moskvada tənha yaşayır. 1948-ci ildə sürgündən qayıdan Behbud bəyin bacısı oğlu Əkbər Cavanşir yolüstü Tamara xanımın qonağı olarkən ondan nə əcəb ailə qurmadığını soruşur. Tamara xanım belə cavab verir: “Behbud xan kimi bir kişi tapmaq mümkünsüzdür”. Məhkəmədə vəkil kimi çıxış edən Haydar Rıfat bəyin qızı Hamiyet xanım ilə Cümşüd Cavanşirin izdivacından dünyaya gələn Behbud Cavanşir xatirələrində atasının vətən həsrətindən söz açır. Cümşüd bəyin turist kimi Sibirə gedərək öz qohumlarını orada soruşmasından, xüsusən qardaşı Rəşidin kiçik qızları Zəminə ilə Bəturədən nigaranlığından danışıq. “Son olaraq atam Cümşüd Xan bir ara Azərbaycanda qalan Rəşid əmimizin qızlarını SSRİ konsulluğuna baş vurub minbir əziyyətlə icazə alaraq Türkiyəyə gətirməyə nail olmuşdu...”

Behbud xan Cavanşirin məzarı. İstanbul. Beşiktaş qəbiristanlığı.

BƏHRAM BƏY AXUNDOV (1861-1932)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.

Bəhram bəy Mirzə Cəfər bəy oğlu 1861-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Şuşa şəhərində doğulub. Şəhər real məktəbini, daha sonra isə gimnaziyanı bitirib. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarında biri olan Bəhram bəy 1893-cü ildə Fransanın Lill Akademiyasında təbiətşünaslıq və tibb təhsili alaraq Fransada təhsil alan ilk azərbaycanlı ünvanına sahib olub. Eyni zamanda Lill Akademiyasının qarışıq elmlər (fizika, kimya, biologiya) fakültəsinin aspiranturasına qəbul olmaqla, Bəhram bəy Axundov, 1896-cı ildə aspiranturanı başa vuraraq həmin akademiyanın tibb fakültəsində təhsilini davam etdirib və tibb doktoru diplomuna sahib olub. 1904-cü ildə Xarkov universitetinin tibb fakültəsində yoxlama imtahanından uğurla çıxan Bəhram bəyə lekar təxəllüsü verilib.

Bəhram bəy Axundov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentinin üzvü olmaqla, parlamentdə bitərəflər fraksiyasını təmsil edib. O, inqilabdan qabaq Bakı tibb müəssisələrində həkim işləmiş, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublika Sovnarkomluğunda həkim, 1920-1925-ci illərdə isə Qosstraxım (Dövlət Sığorta İdarəsinin) inanılmış həkimi olmuşdur.

Bəhram bəy Axundov eyni zamanda, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin təhsil almaq üçün Osmanlı dövlətinə və Avropa ölkələrinə göndərdiyi gənclərə misilsiz yardımlar edib.

Onlar Fransada təhsil görmüş Bəhram bəy Axundovun rəhbərliyiylə 1919-cu ilin axırlarında İstanbula yola düşmüş, çətinliklə viza alandan sonra İtaliyaya, oradan Fransaya getmiş, bu ölkələrin, eləcə də Belçika, Almaniya, Avstriyanın ali məktəblərində təhsil almağa başlamışdılar. Amma cəmi bir neçə ay sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti süquta uğramış, qürbətə böyük ümidlərlə getmiş cavanlar amansız ehtiyacların mənğəsinə qalmışdılar. Həmin cavanların bir hissəsi Azərbaycana qayıtmayıb, qayıdanların əksəriyyəti isə repressiyaya məruz qalmışdır.

Səltənət xanımı ilə ailə quran Bəhram bəyin Əli bəy adlı bir oğlu olub.

Bəhram bəy Axundov 1932-ci ildə vəfat edib.

BƏHRAM BƏY VƏZİROV (1886-1929)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarında biri.

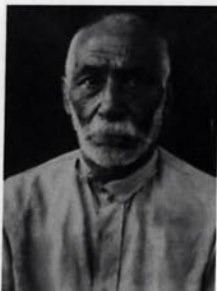
İsmayıl bəyin ikinci oğlu Bəhram bəy 1886-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Bakı real məktəbini bitirib, Sankt-Peterburq Meşəçilik İnstitutuna daxil olmuşdur. Oranı tamamlayıb, aqronom-meşəçi ixtisası almışdır. Qax bölgəsində meşəbəyi işləmişdir. Bəhram bəy AXC dönəmində İttihad fraksiyasının üzvü idi.

Bəhram bəy Vəzirov 1929-ci ildə Ağdam həbsxanasında vəfat edib.

Bəhram bəy Dilarə xanımla ailə qurmuşdu. Gültux xanım adlı qızı, İsgəndər bəy adlı oğlu vardı.

BƏHRAM BƏY FƏDAİ (1857-1921)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin üzvü.

Bəhram bəy Fədaï 23 dekabr 1857-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası, Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Mirzəcamallı (Şərif-bəyli) obasında doğulub. Ailəsi daha sonra Şuşa şəhərinə köçüb. Bəhram bəy hüquqçu idi. Bir çox hüquq idarələrində çalışmışdı.

Bəhram bəy Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsisi haqqında qanun"una (1918-ci il 19 noyabr) əsasən, "İttihad" partiyasından Azərbaycan Parlamentinin üzvü seçilmişdir. Parlamentdə "İttihad" fraksiyasına daxil idi. Aprel işğalından (1920) sonra müxtəlif təsərrüfat müəssisə və idarələrində çalışmışdı.

Bəhram bəy sovet dönəmində "İttihad"a daxil olur və həmin vaxtdan gizli fəaliyyətə keçir. Lakin çox çəkmədən yerli adamların yazdığı şikayət ərizələri əsasında orqan işçiləri onu, qardaşı İsfəndiyar bəyi, qardaşı oğlu Şamxal bəyi izləməyə başlayırlar. Və hər üçü də həbs olunur. Bəhram bəy hələ məhkəməsi

olmamışdan Ağdam həbsxanasında 1921-ci ildə dünyasını dəyişir.

Bəhram bəy şair idi. Fədaï təxəllüsü ilə xoştəb şeir yazırdı. Mir Möhsün Nəvvab "Təzkireyi-Nəvvab" adlı əsərində onun haqqında yazır: "*Cənab Bəhram bəy Əsəd oğlu Vəzirzadə Qarabağın Şuşa şəhərinin əhalisindəndir. Xoşxasiyyət, orta boylu cavandır. Yaşı təqribən 35-ə çatar. Qasım bəy Zakirin nəvəsi, Abdulla bəy Asinin bacısı oğludur. Fars və rus dillərində məharəti var. Etika elmində tayı-bərabəri yoxdur. Təxəllüsü Fədaïdir. Şairlik təbi var*".

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU (1869-1939)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət və ictimai xadimi, Paris sülh konfransına yollanan nümayəndə heyətinin üzvü.

Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində dünyaya gəlib. Atası Mirzə Həsən varlı pambıqçı fermer, anası Tazə xanım Şuşanın Sarıcı Əli nəslindən Zeynalabdin bəy Rəfibəyovun bacısıdır.

1888-ci ildə Parisə gedən Əhməd bəy burada məşhur fransız şərqşünasları Ernest Renan və professor Ceyms Darmestete ilə tanış olur. Əhməd bəy bu illərdə Sankt-Peterburq və Parisin məşhur Sorbonna universitetlərində təhsil alır. Beş dilə mükəmməl şəkildə

ziyələnən Əhməd bəy o zaman həm yerli, həm də əcnəbi mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış etməyə başlayır.

1894-cü ildə Qafqaza, fransız dilini tədris etmək məqsədilə qayıdan ədib tezliklə Bakıya köçür. Fransada təhsil aldığı dövrdə Avropa demokratik ideyalarından və fransız şərqsünas-alimlərinin əsərlərindən təsirlənən Əhməd bəy tezliklə Azərbaycan xalqının milli özünüdərk etmə və türkçülük ideyalarının yayılması işinə başlayır.

Əhməd bəy əsərlərində milli qurtuluşa gedən yolun cəmiyyətin mədəni və təhsili inkişafından keçdiyini bildirirdi. Qadın azadlığı ideyalarını yayan və bunu azadlıq mücadiləsinin əsas faktoru kimi göstərən Ağaoğlu Azərbaycan ziyalıları arasında qadına bərabər hüquqların verilməsinə çağıran ilk ziyalılardan idi. 1901-ci ildə çapdan çıxan "İslam dünyasında qadın" adlı kitabında "azad qadınsız milli inkişaf ola bilməz" fikrini sübuta yetirir. Əhməd bəy Ağaoğlunun bu arzu və ideyaları tezliklə reallığa çevriləcəkdir (1918-ci ildə qurulmuş Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində o dövr nəinki şərqi, hətta qərbin ABŞ və Böyük Britaniya kimi qabaqcıl dövlətlərinə nümunə olacaq bir hadisə - Azərbaycan qadınına seçkilərdə səs vermə hüquqlarının verilməsi ilə Əhməd bəyin ideyaları gerçəkləşir).

Ağaoğlu Transqafqaziya seyminə keçirilən seçkilərdə müsəlman fraksiyasından üzv seçilir və bu müddətdəki fəaliyyəti ilə 1905-ci ildə etnik erməni-müsəlman qarşıdurmalarının qarşısının alınmasında böyük rol oynamışdır. Bir qədər sonra onun millətçi fikirlərindən və sosial inqilabi düşüncələrindən təşvişə düşən erməni daşnaklarının təhdidlərinə cavab olaraq "Difai" adlı özünümüdafiə təşkilatı yaradır.

1904-cü ildə "Bir xanım" imzası ilə "Şərqi-Rus"ə göndərilən məktubda müəllif Qurandakı "ən-Nisa" surəsinin 31-ci ayəsinin məzmununu "nəfsi haramdan pak saxlayıb pis niyyətlərdən və murdar fikirlərdən uzaq və təmiz olmaq" kimi mülahizə edib, yazırdı: "Zahiri baxmaq, ya baxmamaq şərt deyil. Şərt batili təmiz saxlamaqdır... Allah təala dünyanı yaradıb, onu özünün gözəl və xoş məxluqat ilə bəzəyib və zینətləndiribdir. Gözəl səhralar və çəmənələr, könül xoşlandıran güllər və çiçəklər, qəlbi şad edən mənəzələr, böyük meşələr, uca dağlar, əqli heyran edən dənizlər və sular, qism-qism heyvanlar və quşlar, göyün üzündə həddən ziyadə yıldızlar yaradıb. Heç bir məxluqatın üzərinə pərdə çəkməyibdir... həmçinin Adəm övladına Allah təala əmr etməyibdir ki, onun gözəl məxluquna baxmaqdan gözlərini yumsunlar..."

Müəllif, "Məsələ, yaxşı meyvə ağacı ola. Hər kəs onu görsə, bitəbii mail olar. O meyvəyə tamaşa etməyə mümkün qədər səy edər. Əgər o bağın möhkəm hasarı olsa, heç kəs o meyvəni görməz, onu ələ keçirmək fikrində olmaz" -deyə hicabla bağlı belə bir müqayisə apararaq Tiflisin şiməz hətə qazısı Mövlazadə Məhəmməd-həsəni tənqid edərək, soruşurdu: "Bizim hasar və divar içində qalıb çürüməyimizdən kimə nə fayda ola bilər? Gözəl meyvə ağacını hasarda saxlamaq lazımdır, yoxsa vətən övladına tərbiyə verib halal ilə haramın fərqi bildirməkmi lazımdır?" Osmanlı imperiyasında geniş vüsət almış "Gənc Türk" inqilabi hərəkatından təşvişə düşmüş çar qüvvələri Ağaoğlunu təqib etməyə başlayırlar. Təqib və mümkün həbslər səbəbindən 1908-ci ilin sonlarında İstanbula köçməli olur. Qardaş Türkiyədə gedən sosial-ictimai proseslərə biganə qalmayan Əhməd bəy tezliklə bu proseslərə aktiv şəkildə

qatılır. Türk Ocağı türk milli hərəkatının aparıcı siması olan Ağaoğlu bu hərəkatın keçirilmiş kongresinə prezident seçilir.

1909-cu ilin oktyabrında İstanbul Darülfünununda müəllimliyə başlayır. Bu dövrdə Əhməd bəyin türkcülük ideyaları onun fəaliyyətinin əsas istiqamətinə çevrilir.

1915-ci ildə Osmanlı Məclisi Məbusanına (Millət Məclisi) Afyon nümayəndəsi olaraq daxil olan Əhməd bəy eyni zamanda İttihad və Tərəqqi təşkilatının “Mərkəzi Ümumisinin” üzvü olmuşdur.

1918-ci il Azərbaycanda ilk müstəqil, demokratik cümhuriyyətin qurulması xəbərini sonsuz sevinclə qarşılayan Əhməd bəy elə həmin il vətənə qayıdır və yenidən qurulmuş, Şərqi ilk müsəlman demokratik dövlətinin möhkəmlənməsi naminə geniş fəaliyyətə başlayır. Milli Məclisə üzv seçilən Əhməd bəy Ağaoğlu 1919-cu ildə Paris Sülh Konfrasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak edir.

Azərbaycanda Şura hökuməti qurulduqdan sonra Əhməd bəy yenidən Türkiyəyə, bu dəfə Ankaraya köçməli olur. Türkiyədə jurnalist və siyasi fəaliyyətini davam etdirən Əhməd bəy mətbuat bürosunun direktoru, Türkiyənin “Hakimiyyəti-Milliyə” qəzetinin baş redaktoru və müasir Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Mustafa Kamal Atatürkün yaxın məsləhətçisi kimi geniş fəaliyyət dairəsində çalışmışdır.

Birinci dünya müharibəsinin axırında ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün edilmişdir.

1923-cü ildə TBMM-sinə II dönəm (1923 -1927) Qars vilayəti millət vəkili seçilir.

Əhməd bəy Ağaoğlu 1939-cu ildə Türkiyədə vəfat etmişdir.

Səməd Ağaoğlunun, Sürəyya Ağaoğlunun atasıdır.

Əsərləri:

Ağaoğlu Əhməd bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq Qərb”, 2007.

“İslam dinində və islam aləmində qadın”, 1901.

“Üç mədəniyyət”, 1920.

“Hindistan və İngiltərə”, 1927.

“Sərbəst insanlar ölkəsində”, 1931.

“Dövlət və Fərd”, 1933.

“Mən kiməm”, 1939.

“Türk Hüquq Tarixi”, 1941.

“Könülsüz olmaz, İhtilal mı, İnqılab mı”. 1942.

“Sərbəst Fırka Xatirələri”, 1950.

CƏMİL LƏNBƏRANSKI (1884-1959)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.

Cəmil Lənbəranski 1884-cü ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Şuşa qəzasının (Bərdə) Lənbəran kəndində anadan olub. O, Azərbaycan xalqının tanınmış soylarından biri olan Lənbəranskilər nəslinin nümayəndəsidir.

Bu soyun ulu babası Bayramdır. Bayram müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi. Kərbə-

layı Bayramın Qəhrəman, Bayram adlı oğlanları vardı.

Kərbəlayı Bayramın ikinci oğlu Bayram 1809-cu ildə Qarabağın Kəbirli mahalının Lənbəran kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında təhsil almışdı. Əhməd xan İbrahimxəlil xan oğlu Sarıcalı-Cavanşirin rəiyyəti

idi. O, rəiyyət təbəqəsindən çıxsa da, varlı-hallı bir adam idi. Xeyli torpağa yiyələnmişdi. Lənbəran kəndi ilə Kəngərli obası arasında "Hacı Bayram yeri" adlı torpağı vardı. O, müqəddəs Məkkəyi-mükərrəmi ziyarət etmişdir.

Hacı Bayramın Əbdüləziz, Şükür, İsmayıl, Əsəd, Nəsir adlı oğlanları vardı.

Soyun məşhur nümayəndələri İsmayıl bəy Lənbəranski, Cəmil Lənbəranski və Əliş Lənbəranskidir.

Cəmil Lənbəranski 1913-cü ildə Kiyev universitetinin tibb fakültəsini bitirərək, daha sonra indiki Tərtər rayonunda zəmski həkim işləyib. O, həkim kimi kasıblara kömək etdiyinə, həkimlik bacarığına, təvazökarlığına və xalq qayğısına görə nəinki işlədiyi rayonda, tezliklə bütün Qarabağda məşhurlaşib. 1919-cu ildə Bakıya gələn C.Lənbəranski doktor Larionovun müalicəxanasında cərrah işləməyə başlayır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinə üzv seçilir. Azərbaycanda sovet dövləti qurulduqdan sonra – 1920-1921-ci illərdə respublika xalq səhiyyə komissarlığında müalicə şöbəsinə rəhbərlik edir.

1922-ci ildə respublika Xalq Səhiyyə Komissarlığının qərarı ilə cərrahiyyə xəstəxanası yaradılır. Cəmil Lənbəranski 1929-cu ilə qədər orada müdir işləyir. Bu xəstəxana ləğv edildikdən sonra Caparidze adına Bakı Şəhər 3 nömrəli klinik xəstəxanasının travmatologiya şöbəsinə müdir təyin olunur. Burada işlədiyi müddətdə C.Lənbəranski neftçilərin hədsiz məhəbbətini qazanır.

1941-1945-ci illərdə o, Böyük Vətən müharibəsində iştirak edir və minlərlə yaralı ölümün pəncəsindən qurtarır. 1946-cı ildən Bakı Elmi Tədqiqat Travmatologiya və Bərpa Cərrahiyyəsi İnstitutunda baş həkim işləyən C.Lənbəranski Böyük Vətən müharibəsi əlillərinin əmək qabiliyyətinin bərpa edilməsində fəallıq

göstərir. 1948-ci ildən C.Lənbəranski Bakı şəhər 2 nömrəli klinik xəstəxanasında travmatologiya şöbəsinə müdir təyin olunur. Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu travmatologiya və hərbi səhra cərrahiyyəsi kafedrasında da baş elmi işçi işləyir. 1949-cu ildə tibb elmləri namizədi, 1951-ci ildən isə dosent olur, Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu travmatologiya və hərbi səhra cərrahiyyəsi kafedrasına rəhbər təyin edilir.

Cəmil Lənbəranski gözəl sənətkar olmaqla Azərbaycanda travmatologiya və ortopediya sahəsində istər təcrübəli mütəxəssislərin, istərsə də elmi işçilərin yetişməsində müstəsna rol oynamışdır. Onun tələbələri indi də respublikamızda xəstələrə təcrübəli tibbi yardım göstərir və bəziləri professor rütbəsinə qədər yüksəlib. C.Lənbəranski sınıqlarda və bir çox ortopedik xəstəliklərdə öz xüsusi metodlarını tətbiq etmişdir. Həmin metodlardan indi də tibbdə istifadə olunur.

Cəmil Lənbəranski respublika travmatoloqlar və ortopedlər cəmiyyətinə rəhbərlik etmiş, bir çox qurultayların təşkilat komitəsinə üzv seçilmiş, bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur.

Cəmil Lənbəranski 1959-cu ildə vəfat etmişdir.

HACI KƏRİM SANILI (1878-1937)

*Hacı Kərim Kərbəlayi Hüseyn oğlu Sanıyev
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü,
ictimai xadim.*

Şair, maarifçi Hacı Kərim Sanılı 1878-ci ildə Gəncə quberniyası, Qazax qəzasının Çaylı-Kəsəmən kəndində doğulmuşdur. Mollaxanada oxumuş (1886-1893), Qori

Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir (1898). Zəngəzur qəzasının Xaçmaz kənd məktəbində (1898-1902), Gəncə şəhər rus-müsəlman məktəbində (1902-1904), Qazax qəzasının Poylu və Dağ Kəsəmən ibtidai məktəblərində (1905-18) müdir işləmişdir.

1905-ci ildə siyasi fəaliyyətə başlamış, "Difai" partiyasının fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. 1917-ci ildən Tiflis menşevik "Hümmət" təşkilatının üzvü olmuşdur. 1918-ci ildə Qazax qəzasının general-qubernatoru vəzifəsində işləmişdir. 1918-ci ilin noyabrında Tiflis "Hümmət" partiyasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə seçilmişdir. Sosialistlər fraksiyasının, sorğu komissiyasının üzvü olmuşdur.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində xalq maarifi sahəsində çalışmış, Azərbaycan İstehlak-Kooperasiya İnstitutunda (1933-35), Sovet Ticarəti İnstitutunun nəzdindəki işçi fakültəsində müəllim (1933-36), Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda elmi işçi, Bakı xalq maarifi şöbəsində inspektor işləmişdir.

Hacı Kərim Sanılı bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, "Aran köçü", "Namus davası", "Turut qaçaqları", "Zülmün sonu", "Novruz və Gülarə" kimi lirik-epik poemaların, "Canavarlar hökuməti" mənzum satirik əsərin, lirik şeirlərin müəllifi kimi tanınmışdır.

1937-ci ildə repressiyaya məruz qalmışdır.

LORENS KUN (1884-1942)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.

Lorens Kun 1918-1920-ci illər ərzində AXC Parlamentində IX Milli azlıqlar fraksiyasında fəaliyyət göstərmişdir.

Kun 1884-cü ildə əslən almanların yaşadığı Gəncə quberniyası, Yelenendorf (indiki Göygöl) şəhərində anadan olmuşdur. Bir müddət Yelenendorfda işlədikdən sonra yerli alman komitəsinə üzv seçilmişdir. Parlamentin açılışında etdiyi nitqlə yadda qalıb:

...ən səmimi qonşuluq əlaqələrimiz heç vaxt pozulmamışdır. ADR almanları sakitcə gələcəyə baxır, öz milli mənsubiyyətlərinin qorunacağına və sakit iş həyatına davam edəcəyinə ümidlidir və müstəqil Azərbaycanın xeyrinə çalışacaqlar.

XX əsrin 20-ci illərində Yelenendorfda mühəndis kimi işləməyə davam edir. Lorens Kun KQB tərəfindən "Konkordiya işi" səbəbilə 1925-ci ildə 8 il müddətinə həbs olunur. 5 ildən sonra isə azad olunur. 1930-cu ildə Gürcüstan şirkəti "Qruzneft"də baş mühəndis daxil olmaqla fərqli vəzifələrdə çalışır.

18 fevral 1938-ci ildə isə haqqında daha 5 illik həbs qərarı çıxarılır. Lorens Kun 1942-ci ildə Uxtada sürgündə olarkən vəfat edir.

Lorens Ku “Forer qardaşları” səhmdar cəmiyyətinin qurucularından biri olan Henrix Forerin qızı Lina Forer (d. 1898) ilə evlənmişdir.

Oğlu: Alfred Kun - (d. 1925)

Qızı: Qertruda Kun - (d. 1917)

Qardaşları: Robert Kun, Samuil Kun (d. 1870), İmmanuel Kun (d. 1881)

QARA BƏY ƏLİVERDİLƏR (1879-1929)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, ictimai-siyasi xadim.

Rəhim bəyin ikinci oğlu Qara bəy 1879-cu ildə Gəncə quberniyası, Şuşa qəzasının Pəriqənlilər obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra Şuşa şəhərində real məktəbi bitirmişdi. AXC dönəmində parlament və İttihad fraksiyasının üzvü olmuşdu. Qara bəy daha çox Əliverdilər soyadı ilə məşhurdur.

Bu soy öz başlanğıcını Əliverdi bəy Hüseyn bəy oğlu Kəbirlidən götürür. Əliverdi bəy Kəbirli mahalının Pəriqənlilər obasında yaşam sürmüşdü. İbrahimxəlil xan Cavanşirə xidmət etmişdi. Onun törəmələri 1870-ci ildə Əliverdibəyov soyadını qəbul etdilər.

Soyun tanınmış nümayəndələri aşağıda adları çəkilənlərdir.

Ağalar bəy Əliverdibəyov (1880-1953);

Nazim Əliverdibəyov (1926-1985);
Kazım Əliverdibəyov (1934);
Qara bəy Əliverdilər (1879-1929);
Bahadır bəy Əliverdibəyov (1884-1954);
Qara bəyin Şövkət xanım adlı qızı vardı.
Qara bəy 1929-cu ildə vəfat edib.

QARABƏY QARABƏYOV (1873-1953)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, ictimai xadim.

Qara bəy İsmayıl ağa oğlu Qarabəyli yanvarın 14-ü 1873-cü ildə Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasının Yuxarı Ayıblı kəndində anadan olmuşdur. Şəmkir alman-rus liseyini, daha sonra Tiflis klassik gimnaziyasını bitirmişdir. 1892-ci ildə Moskva Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. 1896-cı ildə siyasi fəaliyyətə görə bir il həbsdə olub, həbsdən sonra təhsilini Yuryev (Tartu) Universitetinin tibb fakültəsində davam etdirmişdir.

1899-cu ildə universiteti bitirdikdən sonra iki il Moskvada işləyib. 1901-ci ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra şəhərdə ilk dəfə olaraq zöhrəvi xəstəliklərin müalicəsi üzrə kabinet açıb. Qara bəy “İttifaqi-müslimin” təşkilatının üzvü, “Difai” partiyasının rəhbərlərindən olub. Həmin dövrdən publisist fəaliyyətinə başlayıb, “Həyat”, “İrşad”, “Kaspi” və s. nəşrlərlə əməkdaşlıq edib. 1906-cı

ildə İrana mühacirət edərək inqilabi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

1908-ci ildə İstanbulla gələrək burada "Səadət" adlı təşkilat yaradır. Həmin il hakimiyyətə gələn "Gənc türklər" Qarabəyliyə vəzifə təklif etsələr də o, bundan imtina etmişdir.

1911-ci ildə Bakıya gələrək həkimlik və publisistik fəaliyyətini davam etdirib, "Haqq yolu" adlı jurnal buraxır. O, həmçinin Azərbaycanda ilk ikicildlik türk-rus lüğətini nəşr etdirmişdir. Fevral inqilabından sonra Bakıya qayıdan Qarabəyov "Kaspi" və "Yeni həyat" qəzetlərinin baş redaktoru olub. Yenidən olaraq Qarabəyli mart soyqırımından sonra Bakını tərk edərək Dağıstana gedib. ADR parlamentinə keçirilən əlavə seçkilərdə onun üzvü seçilib. "İttihad" partiyasının rəhbərliyinin xahişi ilə bu partiya daxil olub.

1919-cu ildə aprelə "İttihad" partiyasını sədri seçilmişdir. Aprel işğalından sonra Qarabəyli həbs edilərək Arxangelskdəki Solovki həbs düşərgəsinə göndərilmişdir. Nəriman Nərimanovun xahişindən sonra Leninin müdaxiləsi nəticəsində 1923-cü ildə həbsdən azad edilmişdir. Moskvaya köçərək Rusiya fəvqəladə komissarlığının xəstəxanasında həkim işləmiş, Kreml xəstəxanasına rəhbərlik etmişdir.

1924-cü ildə Qazaxıstana köçərək burada ilk məmalıq texnikumunun əsasını qoymuşdur.

1933-cü ildə Səmərqənd xəstəxanasında baş həkimin müavini işləyib. 1934-cü ildə gizli olaraq Bakıya gəlir. Burada bir ermənini döyüdü üçün həbs edilir, həbsdən buraxılaraq Səmərqəndə göndərilir. 1936-cı ildə Səmərqənddə vərəm sanatoriyasının baş həkimi işləyir. Pantürkist, panislamist kimi həbs edilərək, 10 il müddətinə Kolimaya sürgün olunur. 1947-ci ildə Bakıya

qayıtdıqdan sonra burada iş və qeydiyyat problemləri ilə üzləşdikdən sonra yenidən Səmərqəndə gedir.

Qara bəy Qarabəyov 1953-cü ildə Səmərqənddə vəfat etmişdir.

RƏHİM BƏY VƏKİLOV (1898-1934)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü,
Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi.*

Rəhim bəy Alı ağa oğlu 1898-ci ildə Gəncə quberniyası, Qazax qəzasının Salahlı kəndində mülkədar ailəsində anadan olmuşdur (bəzi sənədlərdə 1897-ci ildə martında doğulduğu göstərilir). Əvvəlcə kənd məktəbinə getməyə başlamışdır. Böyük bacısının həyat yoldaşı yazıçı-pedaqoq Abdulla bəy Divanbəy-oğlunun təkidi ilə atası 12 yaşlı Rəhimi Bakıya göndərir. Burada Abdulla bəy onu texniki təmayüllü realni məktəbə qoyur. Məktəbdə oxuduğu illərdə bacısıgildə yaşayır, kəndə yalnız yay aylarında gəlirdi. Rəhim bəy məktəbin əlaçı şagirdlərindən idi. Bundan başqa, rəssamlığa şövqü vardı, gözəl rəsm əsərləri çəkirdi. Çoxları onu gələcəyin böyük bir rəssamı kimi görürdü. Rəhim bəy Bakı realni məktəbinin tam kursunu 1916-cı ildə bitirsə də, siyasət aləminə daha erkən atılmışdı. Hələ 1914-cü ildə realni məktəbin 5-ci sinfində oxuyarkən şagird təşkilatının işində yaxından iştirak etmiş, onun liderlərindən biri olmuşdur. Bu təşkilatın fəalları arasında

Kəbirlinski qardaşları, Məmməd Məmmədov, Mirzə Davud Hüseynov, Məmmədhasən bəy Vəlili-Baharlı da vardı. Təşkilatın işi əsasən ictimai xarakter daşıyırdı: onlar kasıb tələbələrə kömək - qarşılıqlı yardım kassası işi, xalq nağılları, mahnıları və atalar sözlərinin toplanması ilə məşğul olurdular. Bu zəmində yetişən həmin gənclər müharibənin sonlarında artıq siyasi məsələlərə keçmişdilər. Realnı məktəbi bitirən R.Vəkilov 1916-1917-ci illərdə 9 saylı rus-tatar məktəbində xalq müəllimi işləyir.

O, 1934-cü ildə Tiflisdə çekistlər tərəfindən yenidən həbs olunacağını hiss etmiş, ələ keçməmək üçün Kür çayının üzərindəki körpüdə tapança ilə özünü vurmışdır.

RZA BƏY QARAŞARLI (1891-1919)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, sosialistlər fraksiyasının üzvü, ictimai xadim.

Rza bəy Kərbəlayı Baba bəy oğlu 1891-ci ildə Gəncə quberniyası, Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şəhər real məktəbini bitirmişdi. Sonra ali savad almışdı. 1918-ci ilədək müxtəlif məktəblərdə riyaziyyat müəllimi işləmişdi. Sonra Qafqaz Xeyriyyə cəmiyyətində çalışmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentinin üzvü olmuşdu.

Bir çox iclaslara katiblik etmişdi. 1920-ci ildən Bakı baş milisinin rəis müavini işləmiş, 1922-ci ildən sonra Azərbaycan Xalq Maarif komissarlığında çalışmışdı.

Gəncə quberniyasının Qazax qəzasındakı ağır vəziyyəti etiraf etmək məcburiyyəti qarşısında qalan AXC hökumətinin rəsmi orqanı "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "Qazax qəzasında qanunsuzluq olduğundan, buraya parlaman üzvü Rza bəy Qaraşarov xüsusi müvəkkil təyin edilmiş və ona 600 nəfərlik əsgəri dəstə ilə bərabər, böyük ixtiyarlar verilmişdir". Qazax kəndliləri AXC hökumətinin cəza dəstələrini silahla qarşıladılar. Onlar bolşeviklərin başçılığı ilə qəzanı öz nəzarətləri altına alaraq, buraya müsəvat hökumətinin bir nümayəndəsini belə buraxmırdılar.

XUDADAT BƏY MƏLİK-ASLANOV (1879-1935)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yollar, poçt-teleqraf naziri.

Xudadat bəy Ağabəy oğlu Məlik-Aslanov 1879-cu ildə Şuşa qəzasının Tuğ kəndində anadan olmuşdu. Şuşa realnı məktəbində oxumuşdu.

1901-ci ildə də RSDFP-yə daxil olmuş, 1904-cü ildə partiyadan çıxaraq ömrünün sonunadək bitərəf qalmışdır.

1904-cü ildə Ali məktəbi bitirdikdən sonra yarım il Voloqda-Petrozavodsk yolunun tikintisində işləmişdir. 1905-ci ildə Tiflisə gəlmiş, bura-

da Zaqafqaziya dəmiryolunda çalışmış, Surom bölməsində texniki qurğular tikmiş, Çianuri-Marqal mərkəzlərinə ensiz dəmiryolu çəkmişdir. 1912-1917-ci illərdə Peterburq elmi jurnallarında dəmiryollarının sonrakı perspektiv texniki inkişafı yolları haqqında bir sıra məqalələrlə çıxış etmişdir.

Fevral inqilabından sonra müvəqqəti hökumətin Zaqafqaziya dəmiryolu üzrə nümayəndəsi təyin olunmuşdur. Sonra Zaqafqaziya komissarlığında dəmiryolu komissarı, Zaqafqaziya federativ hökumətində dəmiryol naziri vəzifəsində çalışmışdır (1917-ci il noyabr - 1918-ci il may). Zaqafqaziya Seyminin, Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdur.

O, 1918-ci ildə Zaqafqaziya dəmiryolu tarixindən kitab nəşr etdirmişdir.

Xudadat bəy Məlik-Aslanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra, hökumətin birinci kabinetində dəmiryol, teleqraf və poçt naziri, ikinci, üçüncü, dördüncü kabinetlərdə dəmiryolu naziri, beşinci kabinetdə dəmiryolu, eyni zamanda sənaye və ticarət naziri, həm də hökumətin birinci müavini olmuşdur. O, həmçinin Azərbaycan parlamentinin üzvü idi.

1919-cu ildə bilavasitə Məlik-Aslanovun iştirakı ilə dəmiryolunu kadrlarla təmin etmək üçün Bakıda dəmiryolu texnikumu açılır.

1919-cu ildə Məlik-Aslanovun rəhbərliyi ilə latın əlifbasına keçmək üçün komissiya yaradılır. Komissiyanın hazırladığı tədbirlər planını parlament təsdiq edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdiyindən bu məsələni həyata keçirmək mümkün olmur.

Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində Məlik-Aslanov əvvəlcə tikinti komitəsində şöbə müdiri, sonra komitənin sədri olur. 1923-1933-cü illərdə Xalq Təsərrüfatı Şurasının

da, Dövlət Plan komissiyasında işləyir, Politehnik İnstitutunda dekan kimi fəaliyyət göstərir. SSRİ-nin və Azərbaycanın müxtəlif elmi-texniki cəmiyyətləri və komissiyalarının üzvü olan Xudadat bəy Məlik-Aslanov iki monoqrafiya və bir sıra elmi məqalələrin müəllifidir.

O, 1930-cu ildə həbs olunmuş və 1933-cü ildə azad olunmuşdur. Azərbaycanda dəmiryollarının inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərməyinə baxmayaraq, 1934-cü ildə əsassız ittihamlarla yenidən həbs olunmuş və 1935-ci ildə düşərgədə həlak olmuşdur. 1959-cu ildə ona bəraət verilmişdir.

Xudadat bəy Mariya Viktorovna Aleksandrova ilə ailə həyatı qurmuşdu.

ƏSƏD BƏY ƏMİROV (1889-1939)

“İttihad” fraksiyasından Cümhuriyyət Parlamentinin üzvü.

Əsəd bəy Əmirov Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarından biridir. Müəssislər Məclisinin çağırılması üzrə Mərkəzi Komissiyanın üzvü olan Əsəd bəy, Azərbaycan Milli Şurasının “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun”una əsasən “İttihad” partiyasından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. O, 1889-cu ildə Gəncə quberniyasının Şuşa qəzasında dünyaya gəlmişdir. 1939-cu ildə dünyasını dəyişmişdir.

CAVAD BƏY MƏLİKYEQANOV
(1878-1942)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, Lənkəran şəhərinin general-qubernatoru, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimi, Cümhuriyyətin Həmkarlar İttifaqları Təşkilatının banilərindən biri, müsəlman fəhlələrinin həmkarlar ittifaqının yaradıcısı.

Cavad bəy Rza bəy oğlu 1878-ci ildə Gəncə quberniyasının Şuşa qəzasının Tuğ kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini məşhur maarifçi və tarixçi Mir Mehdi Xəzaninin ev məktəbində almış, sonra texniki məktəbi bitirmişdir. Rus, fars, alman, gürcü, erməni dillərini bilirdi. 1903-cü ildən Bakının neft mədənlərində işləmiş, inqilabi hərəkatda iştirak etmişdir. “Hümmət” təşkilatının üzvü olmuşdur. 1909-cu ildə çar hakimiyyətinə qarşı mübarizə apardığına görə həbs olunaraq Bakıdan sürgün edilmişdir. 1914-cü ildə yenidən Bakıya qayıtmış, neft mədənlərində işləmişdir. 1917-ci ildə “Müsavat” partiyasının üzvü olmuş və partiyanın birinci qurultayında fəal iştirak etmişdir. Partiyada fəhlə münəcişələri üzrə iş aparmışdır. Məlikyev Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının üzvü olmuş, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuş Azərbaycanın Müstəqilliyi haqqında İstiqlal Bəyannaməsinə imza atmış, Azərbaycan Cümhuriyyətinin banilərindən biri olmuşdur.

Məlikyev Azərbaycan Parlamentinin üzvü kimi münəcişəli, məsuliyyətli bölgələrə ezam edilirdi, qaydında isə fəhlə kütləsi qarşısında hesabat verirdi. 1919-cu il martın 10-da Parlament tərəfindən təsdiq edilən fəhlə məsələsi üzrə xüsusi müşavirənin tərkibinə daxil edilmişdi. Fəhlələrin Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədəki xidmətlərindən, 1918-ci il mart soyqırımında verdikləri tələfatlardan, Denikin əleyhinə mövqelərindən bəhs edərək, onların ağır güzəranı ilə bağlı hökumət qarşısında kəskin tələblərlə çıxış edirdi. O, fəhlə məsələsini bolşevik ideologiyasının inhisarına verənlərdən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi naminə çalışan fəhlələrin təmsilçisi idi. Azərbaycanın müstəqilliyinin Avropa dövlətləri tərəfindən tanınması təntənələrində çıxış edərək demişdi:

“Elan olunmuş müstəqilliyi Avropa tanımasaydı belə, fəhlələr onun uğrunda öz həyatlarını qoymağa həmişə hazır olmuşlar”.

Cavad bəy Məlikyev 1919-cu ildə Lənkəranın general-qubernatoru təyin edilmiş, denikinçilərə qarşı mübarizə aparmışdır. 1919-cu il avqustun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təmsilçiləri kimi Məlikyev və T.Məmmədov “Muğanın Azərbaycan hakimiyyətini tanıması haqqında barışıq şərtləri”ni imzalamış, bütün diyarda hərbi vəziyyət elan etmiş, Lənkəranın və Muğanın Azərbaycan hakimiyyətinə tabe edilməsində mühüm rol oynamışdır. 1919-cu ilin oktyabrında “Müsavat” partiyasının ikinci qurultayında mandat komissiyasının üzvü olmuş, elə həmin ay partiyanın Bakı komitəsinə seçilmişdir. Məlikyev Türk Fəhlə Konfransının təşkilatçılarından olmuş, Mərkəzi Həmkarlar İttifaqının sədri vəzifəsində çalışmışdır. 1920-ci il mayın 11-də həbs edilmiş, ittiham aktı

sübuta yetirilmədiyindən iyulun 19-da azad olunmuş, sonra yenidən həbs edilərək, 1921-ci il yanvarın 21-də azadlığa buraxılmışdır. Aprel işğalından sonra o, ümumiyyətlə, 6 dəfə həbs edilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində tikinti trestində, əmək birjasında çalışmışdır. Respublika Xalq Əmək Komissarlığı Qaçqınlar Şöbəsinin rəisi, 1927-1928-ci illərdə neft məhsulları satışı idarəsinin rəisi vəzifələrində işləmiş, N.Nərimanov adına Bakı Sənaye Texnikumunun təsərrüfat hissəsinə başçılıq etmişdir. Gizli "Müsavat" partiyasının üzvü ittihamı ilə 1931-ci ildə həbs edilərək, 10 il müddətinə uzaq şimala sürgün edilmişdir. Sürgündən həyat yoldaşı Məryəm xanım Bayraməlibəyova-Məlikyeqanovaya göndərdiyi məktublarında yazırdı: "...Mən öz xalqımı, Azərbaycanımı çox sevirəm. Həyatımı, varlığımı onlarsız təsəvvür edə bilmirəm".

Rza bəy Məlikyeqanov 1942-ci ildə sürgündə vəfat etmişdir. 1959-cu ilin fevralında Kareliya MSSR Ali Məhkəməsi tərəfindən ona bəraət verilmişdir.

Cavad bəy həm də üzvü olduğu Müsavat Partiyasının sıralarında həmişə sadə zəhmətkeş xalqın həyat və güzəranı ilə bağlı radikal çıxışların müəllifidir. Məsələn, 1919-cu il dekabr ayının 8-də başlanan Müsavatın dördüncü iclası tamamilə partiyanın aqrar siyasətinin müzakirəsinə həsr edilmişdi. Çıxış eləyənlər arasında Cəfər Cabbarlının, bir də Cavad bəy Məlikyeqanovun çıxışları daha çox diqqəti cəkmişdir. Geniş nitqlə çıxış eləyən Cavad bəy partiyanın zəhmətkeşlərin güzəranı ilə bağlı siyasətini sərt tənqid edir. Azərbaycan fəhlələrinin müstəqil Cümhuriyyətin qurulmasında və ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında xidmətlərini xüsusi qeyd eləyən natiq bildirir ki, "göstərdikləri vətənpərvərliyə baxmayaraq, onlar heç də yaxşı vəziyyətdə yaşamır-

lar. Ancaq partiyanın arxasınca gedən, onun çağırışına hər zaman səs verən fəhlə sinfi iqtisadi durumlarının yaxşılaşacağına ümid edirdilər".

ÜZEYİR BƏY HACIBƏYLİ (1885-1948)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycan SSR-nin himnlərinin müəllifi. 1918-ci il Gəncədə nəşr edilən "Azərbaycan" qəzetinin ilk redaktoru. Azərbaycanlı bəstəkar və ictimai xadim, müasir Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin və milli operasının banisi, akademik.

Üzeyir Hacıbəyli mədəniyyət tariximizdə dahi bəstəkar, peşəkar musiqi sənətimizin və milli operamızın banisi, musiqişünas alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim kimi xüsusi yer tutur. O, 1885-ci il sentyabrın 18-də Ağcabədidə kənd mirzəsi Əbdülhüseynin ailəsində dünyaya göz açıb. Uşaqlığı Qafqazın "konservatoriyası" - Şuşada keçib. Ailədə üç qardaş, iki bacı olublar.

Balaca Üzeyir xalq mahnılarını, muğamları avazla oxuyur, tarda çalır. Şuşanın zəngin ifaçılıq mühiti onun musiqi istedadının inkişafına böyük təsir göstərir.

Şuşada, Tiflisdəki Qori müəllimlər seminarıyısında, Moskvada, Sankt-Peterburqda təhsil alan gənc Üzeyir Cəbrayıl qəzasının Hadrut kənd məktəbində, sonra Bakıda müəllim işləyir. Bir müddət "İslamiyyə", "Təbriz" mehmanxanalarında və kirayədə yaşayır. "Leyli

və Məcnun” operettasını mehmanxanada qalarkən yazır. 1908-ci il yanvarın 25-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında oynanılan “Leyli və Məcnun” ilə təkcə Azərbaycanca deyil, bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin əsası qoyulur.

Gənc bəstəkar bir-birinin ardınca “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Söhrab”, “Şah Abbas və Xurşud banu”, “Əsli və Kərəm”, “Harun və Leyla” muğam operalarını yazır.

Şərqdə ilk operettanın yaranması da Üzeyir bəyin adı ilə bağlıdır. “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” musiqili komediyaları onu çox məşhurlaşdırır.

Üzeyir yaradıcılığının zirvəsi “Koroğlu” operası sayılır. Müəllif bu əsərində klassik opera qaydaları əsasında bitkin ariyalar, kütləvi xor səhnələri yarada bilir.

O, 300-dən çox xalq mahnısını toplayıb nota salıb, marş, kantata, fantaziya, mahnı və romanslar, kamera və xor üçün əsərlər yazıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, indi isə müstəqil Azərbaycanın dövlət himninin musiqisi Üzeyir bəyə məxsusdur. Ə.Cavadın sözlərinə bəstələdiyi “Çırpınırdın, Qara dəniz” mahnısı təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də çox məşhurdur. “Sevgili canan”, “Sənsiz” romansları isə Müslüm Maqomayevin ifasında Azərbaycan musiqi xəzinəsinin ən dəyərli incilərindən hesab olunur.

Üzeyir Hacıbəyli Bakı Musiqi Texnikumuna, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İncəsənət İnstitutuna, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına, Bəstəkarlar İttifaqına rəhbərlik edib. İlk xalq çalğı alətləri orkestrini, Azərbaycan Dövlət Xorunu yaradıb.

Tələbələrinə ata qayğısı ilə yanaşan Üzeyir bəyin tədris prosesinə maraqlı yanaşması vardı. Müəllim tələbələrin mühazirəyə gəlməməsindən şikayətləndə Üzeyir bəy təbəssümlə soruşmuş: Əminsinizmi ki, Sizin

mühazirələriniz zamanı auditoriyanın boş qalmasında təkcə tələbələr günahkardır? Oxun hara atıldığını başa düşən müəllim mühazirələrə daha ciddi hazırlaşardı.

Üzeyir bəyin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, “Azərbaycan” qəzetində fəaliyyəti. AXC hökuməti 1918-ci il 3 iyulunda “Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin xəbərləri” adı altında öz rəsmi orqanının dərcinə başlanması haqqında qərar verdi. Beləliklə, “Azərbaycan” qəzetinin parlament orqanı kimi ilk nömrəsi 15 sentyabr 1918-ci il tarixində - Qafqaz İslam Ordusunun Bakını erməni-bolşevik işğalından, zülmündən azad etdiyi gün Gəncədə işıq üzü gördü. İlk redaktorlarından biri isə Üzeyir bəy Hacıbəyli oldu. Qəzet 1919-cü il dekabrın 28-nə qədər Üzeyir bəyin qardaşı Ceyhun bəy Hacıbəylinin imzası ilə çıxır. *Azərbaycan dövlət himninin bəstəkarı kimi.* 1920-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası Cümhuriyyətin milli himninin hazırlanması haqqında qərar qəbul etdi və bu məqsədlə Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən müsabiqə elan edildi. Xalq Maarif Nazirliyi dövlət himninin layihəsinin şərtlərini “Azərbaycan” qəzetində dəfələrlə elan edərək bildirmişdi ki, təqdim ediləcək ən yaxşı dövlət himni layihəsinə görə 50 min manat mükafatı təyin edilir. Müsabiqə iştirakçıları layihələrini həmin ilin may ayının 1-dək Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanasına təqdim etməli idilər. Müsabiqənin nəticələri mayın 28-dək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ikinci il dönümünə qədər elan edilməli idi. Lakin 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın Sovet Rusiyası qoşunları tərəfindən işğalı və Xalq Cümhuriyyətinin süqutu Azərbaycanın milli himninin qəbul olunmasına imkan vermədi.

1992-ci il mayın 27-də parlament “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında” Qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən, 1919-cu ildə bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan marşı” Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi təsdiq edildi.

Üzeyir Hacıbəylinin elmi-nəzəri məqalələri, “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” monoqrafiyası milli musiqi elmimizin inkişafına qiymətli töhfədir. O deyirdi: “Musiqini elə yazmaq lazımdır ki, onu zövqü korlanmış bir qrup adam deyil, bütün xalq başa düşsün”.

Bəstəkar və publisist. Bu iki söz çox nadir hallarda yanaşı işlədilir. Üzeyir bəy də belə nadir şəxsiyyətlərdən biridir ki, həm bəstəkar olub, həm də publisist. “Ü”, “Filankəs”, “Behmankəs” və digər gizli imzalarla felyetonlar yazıb. Onun “Ordan-burdan” başlığı altında dərc olunan felyetonları öz dövrü üçün çox dəyərli idi.

Dahi bəstəkar dövrünün ən yüksək mükafatlarına və fəxri adlarına, o cümlədən SSRİ Xalq Artisti adına layiq görülüb.

1948-ci ildə vəfat edən Üzeyir Hacıbəylinin dəfnində görünməmiş izdiham yaşanır. Onun cənazəsi Bülbülün ifasında “Sənsiz” romansının sədaları altında qaldırılır və Fəxri xiyabanda dəfn olunur.

Onun haqqında “Üzeyir ömrü”, “Üzeyir Hacıbəyov”, “Əbədi iftixarımız” filmləri çəkilib. Dahi bəstəkarın doğum günü 1995-ci ildən Azərbaycanın Milli Musiqi Günü kimi qeyd edilir. Artıq neçə ildir ki, ölkəmizdə Üzeyir Hacıbəyli Beynəlxalq Musiqi festivalı keçirilir.

Bakı Musiqi Akademiyası, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının möhtəşəm salonu, Azərbaycan Dövlət simfonik orkestri, paytaxtımızın mərkəzi küçələrindən biri onun adını daşıyır. Bakıda memorial ev-muzeyi fəaliyyət

göstərir. Bakı Musiqi Akademiyasının qarşısında heykəli qoyulub. Üzeyir Hacıbəyli, sözün həqiqi mənasında, Azərbaycan musiqisinin tacıdır [5].

ZEYNALABDİN VƏZİROV (1854-1933)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü,
İttihad fraksiyasının üzvü, məmur, titulyar müşavir.*

Zeynalabdin bəy Mirzə Həmid bəy oğlu 1854-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Rus-tatar məktəbini bitirmişdi. Yelizavetpol (Gəncə) şəhər qəza məhkəməsində çalışmış, oradan Qars hərbi qubernatorunun dəftərxanasına kargüzar vəzifəsinə dəyişilmişdi. Bir müddət orada xidmət etdikdən sonra Gəncəyə qayıtmışdı. Gəncə şəhərində dilmanc işləmişdi. Burada da bir müddət işlədikdən sonra Şuşa şəhərinə dönmüşdü. Şəhərdə rəis köməkçisi vəzifəsində çalışmışdı.

Göstərdiyi müsbət səylərə görə Cəbrayıl qəzasında mülkü posrednik vəzifəsinə göndərilmişdi. Bir müddət də burada çalışdıqdan sonra dəyişilib həmin vəzifədə Nuxa və Şuşa qəzalarında fəaliyyət göstərmişdi. Zeynalabdin bəy 1897-ci ildə sağlamlığı ilə bağlı istefaya çıxmışdı.

Zeynalabdin bəy 1933-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Zeynalabdin bəy Həşim bəy Vəzirovun qızı Dürrisə xanım ilə yaşam qurmuşdu. Allahyar bəy, Aslan bəy,

Həmid bəy adlı oğulları, Rəna xanım və Leyla xanım adlı qızları vardı.

Zeynalabdin bəyin müxtəlif çinləri və təltifləri vardı. 1880-ci ildə kollec qeydiyyatçısı, 1886-cı ildə quberniya katibi, 1890-cı ildə kollec katibi, 1896-cı ildə titulyar müşavir və 1897-ci ildə kollec assessoru mülkü çinlərini almışdı. İşinə bəslədiyi vicdani münasibətində görə "III Aleksandr" gümüş medalı ilə təltif olunmuşdu.

ƏBDÜLƏLİ BƏY ƏMİRCANOV (1870-1948)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maliyyə naziri,
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.*

Əbdüləli Şirəli bəy oğlu 1870-ci ildə Gəncə quberniyasının Nuxa qəzasında anadan olmuşdu. 1876-1883-cü illərdə Şəki şəhər məktəbində oxumuşdur. 1888-ci ildə Tiflisdə müəllimlər İnstitutunu bitirdikdən sonra Şəki, Lənkəran və Bakıda müəllim işləmiş, Teymur bəy Bayraməlibəyovla birlikdə bir çox mədəni-

maarif tədbirlərini həyata keçirmişdir.

Əmircanov XX əsrin əvvəllərindən Bakıda müəllim, dövlət idarələrində və müxtəlif şirkətlərdə mühasib işləmiş, mədəni-maarif cəmiyyətlərinin işində yaxından iştirak etmiş, "Nəşri-maarif" cəmiyyəti təftiş komissiyasının üzvü, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti sədrinin müavini olmuşdur. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi proseslərə qoşulmuşdur. O, eyni zamanda

Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü olmuşdur.

Əbdüləli bəy 1918-ci ilin martında Bakıda türklərə qarşı törədilən soyqırım zamanı minlərlə azərbaycanlının ölümündən xilas olunmasında, şəhərdə qırğının qarşısının alınmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdi. Böyük qardaşı, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinin məzunu, tanınmış hüquqşünas Qasım bəy Əmircanov isə ermənilər tərəfindən öldürülmüşdü.

Əmircanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ikinci hökumət kabinetində (1918-ci il iyun-oktyabr) maliyyə naziri, dövlət nəzarətçisi (1918-ci il oktyabr-dekabr) olmuşdur. Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"una (1918-ci il 19 noyabr) əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə seçilmişdir (1918-ci il dekabr). Bitərəflər qrupuna daxil olan Əmircanov Parlamentdə maliyyə-büdcə və sorğu komissiyalarının üzvü olmaqla bərabər, xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri yaratmaq üçün 1919-cu ilin ortalarında Bakıda "Dəyanət" şirkətinin təsis olunmasında iştirak etmişdir. Aprel işğalından sonra İstanbula mühacirət edən Əbdüləli bəy orada fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Mərkəzinin üzvü olmuşdur.

Əbdüləli bəy Səltənət xanım Əlibəyova ilə ailə qurmuşdu. Fuad bəy, Rüstəm bəy, Rəşid bəy, Murad bəy adlı oğulları, Valiyə xanım, Məryəm xanım adlı qızları vardı.

Əbdüləli Şirəli bəy Əmircanov 1948-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

ƏŞRƏF BƏY TAĞIYEV (1867-1930)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.

Azərbaycanda Qarxunlu Əşrəf bəy soyadı ilə tanınan Əşrəf bəy Həsənbəy oğlu Tağıyev 1867-ci ildə Gəncə quberniyası Ərəş qəzasının Qarxun kəndində anadan olmuşdur.

İbtidai təhsilini molla yanında alan Əşrəf bəy sonra Tiflis gimnaziyasında oxumuşdur.

1908-ci ildə Yevlaxda mazutla işləyən zavod tikdirmiş, 1910-cu ildə öz xərçi ilə Yuxarı Qarxun kəndində dörd sinifli, 1919-cu ildə isə yeddi sinifli rus-tatar məktəbi açmışdır.

1918-ci il mart qırğınından sonra Əşrəf bəyin təklifi ilə erməni qırğınının qarşısını almaq məqsədilə könüllü dəstələr yaradılmışdır. O, Nuru Paşa başda olmaqla Türk ordusunun qarşılmasında, Ərəş suvari alayının tərkibində türk qoşunları ilə bərabər bolşevik-daşnaq ordusuna qarşı döyüş əməliyyatlarında iştirak etmişdir. Əşrəf bəy 1918-ci ilin dekabrından Ərəş mahalından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinə üz seçilmiş, 1919-cu ildə qəza rəisi olmuşdur.

1930-cu ildə tutulan Əşrəf bəy elə həmin ildə öldürülmüşdür.

Əşrəf bəy Həsən bəy oğlu Tağıyev Zaqafqaziya Dövlət Siyasi idarəsinin və Azərbaycan SSRİ DİXX üçlüyünün 3 mart 1930-cu il tarixli qərarına əsasən “Əhrar” partiyasının üzvü və əksinqilabi təbliğatla

məşğul olduğu üçün güllələnmişdir. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 29 avqust 1989-cu il tarixli qərarı ilə ölümündən sonra Əşrəf bəyə bəraət verilmişdir.

Maral xanım ilə ailə quran Əşrəf bəyin Knyaz bəy və Məmmədali bəy adlı oğulları vardı.

HACI MOLLA ƏHMƏD NURUZADƏ (1881-1930)

Gəncə şəhərindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, görkəmli maarifçi və ictimai xadim.

Nuruzadə Hacı Axund Əhməd Hacı Piri oğlu 1881-ci ildə Zaqatalada dünyaya gəlsə də, bütün fəaliyyəti Gəncə ilə bağlı olmuşdur.

O, Azərbaycan Milli Şurasının “Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun”una (1918, 19 noyabr) əsasən, Gəncə qəzasından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. “Əhrar” partiyasının üzvü idi. Əhməd bəy Parlamentdə “Əhrar” fraksiyasını təmsil edirdi.

Hacı Molla Əhməd Nuruzadə 1930-cu ildə Bakı şəhərində dünyasını dəyişmişdir.

MƏMMƏD SADIQ ARAN (1895-1971)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.

Mirzə Məmməd Sadiq Axundzadə 1895-ci ildə Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında (keçmiş Qarakilsə, indiki Sisiyan, Urud) dünyaya gəlmişdir.

Həyatının böyük hissəsini Türkiyədə türklüyə və Azərbaycana xidmətdə keçirən, lakin təəssüf ki, şəxsiyyəti, fəaliyyəti və yaradıcılığı hələ də diqqətdən kənar qalan siyasi-ədəbi mühacirlərdən biri də Məmməd (Məhəmməd) Sadiq Aran olub.

Siyasi mühacirət nümayəndələrinin bir çoxu kimi onun da 1920-ci ildə İran üzərindən keçərək Türkiyəyə üz tutmasının əsas səbəbi Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizlərin sıralarına qoşulması, qısa ömürlü Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəal tərəfdarlarından biri olması idi.

Məmməd Sadiq Türkiyəyə gələnə qədər artıq ziyalı və siyasətçi olaraq dərin təcrübə qazanmış, əqidə və məslək adamı kimi müəyyən yol keçmişdi. Rus, fars və ərəb dillərini bilməsi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentində təmsil olunması, türkçülüyn qızğın tərəfdarlarından biri kimi tanınması tezliklə onu Türkiyədəki Azərbaycan mühacirətinin ön sıralarına çıxarmışdı.

Məmməd Sadiq Aran 1924-1931-ci illərdə Ankarada fəaliyyət göstərən və öz ətrafında Cümhuriyyətin Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədli, Ş.Rüstəmbəyli, N.Şeyxzamanlı, C.Hacıbəyli, Mir Yaqub Mehdizadə və b. görkəmli nümayəndələrini birləşdirən Azərbaycan Milli Mərkəzi İdarə Heyətinin üzvü olmuşdu. O, eyni zamanda mühacirət mətbuatının fəal xadimlərindən biri kimi tanınmış, müxtəlif qəzet və məcmuələrdə çoxsaylı məqalələr çap etdirməklə yanaşı, "Azəri türk", "Yeşil yaprak", "Türk yolu", "Erkenekon" dərgilərinin nəşiri, yaxud redaktoru olmuşdu. Sonralar

Məmməd Sadiq Aranın məzarı. İstanbul. Fəriköy qəbiristanlığı.

jurnalistlik fəaliyyətini Türkiyənin nüfuzlu "Ulus" və "Cümhuriyyət" qəzetlərində davam etdirən Məmməd bəy, hətta İkinci dünya müharibəsindən əvvəl bu qəzetlərin İran müxbiri işləmişdir. M.S.Aran uzun müddət həm də Ankaradakı Türk Kültürlərini Araşdırma İnstitutunun əməkdaşı kimi çalışmış, Sənan təxəllüsü ilə milli ruhlu şeirlər yazmışdı.

Məmməd Aran 1942-ci ildə İstanbulda Sənan Azər təxəllüsü ilə "İran türkləri" kitabını çap etdirmişdi. Kitabın birinci hissəsi İran əhalisinin yarısını təşkil edən Azərbaycan türklərinin tarixinə, ictimai-siyasi həyatlarına, ikinci hissəsi isə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuşdu. Maraqlıdır ki, həmin kitab

Türkiyənin yürütdüyü rəsmi siyasətə zidd sayılaraq İsmət İbnönünün göstərişi ilə qadağan edilmişdi.

Məmməd Sadıq Aran 1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda başlayan milli-azadlıq mübarizəsini obyektiv şəkildə işıqlandıran və bu məsələdə keçmiş SSRİ-nin, Böyük Britaniyanın və Pəhləvi rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş siyasətini açıqlayan silsilə məqalələrin də müəllifidir.

Ömrünü vətən yolunda fəda edən ziyalı 1971-ci ildə İstanbul şəhərində dünyasını dəyişmiş və Fəriköy qəbiristanlığında dəfn edilmişdir [5; 39].

MƏMMƏDRZA AĞA VƏKİLOV (1864-1944)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin üzvü, Azərbaycanda səhiyyənin ilk təşkilatçılarından biri.

Məmmədrza ağa Vəkilov 1864-cü ildə Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında, Salahlı kəndində dünyaya gəlir. 1876-cı ildə I Tiflis klassik gimnaziyasında təhsilini başa vurub. 1887-ci ildə Xarkov Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olub. 1893-cü ildə universiteti bitirib və Tiflisdəki Mixaylovski xəstəxanasında üç il həkim işləyib. 1896-cı ildə Qars dəmiryolu xəttinə sərbəst iş - sahə həkimi vəzifəsinə təyin edilib. 1898-ci ildə həmin sahədə 50 çarpayılıq xəstəxana təşkil olunandan sonra xəstəxanaya müdir təyin olunan

Məmmədrza ağa Bakıdakı dəmiryolu xəstəxanasına həkim-ordinator göndərilib.

1900-cü ildə Bakı şəhər Duması ilk dəfə olaraq "kasıblar üçün həkim" vəzifəsinin ştatlarını təsdiq etdi. Bu vəzifəni icra edən həkim sahə həkimi olmalı və ona ayrılan şəhər sahəsində yaşayan kasıblara pulsuz tibbi kömək göstərməli idi. Öz sənədlərini təqdim etmiş onlarca namizəddən Duma komissiyası cəmi 2 nəfəri bəyəndi, onlardan biri Məmmədrza Vəkilov idi.

Beləliklə, 1901-ci ildə Bakı şəhər tibb cəmiyyəti Vəkilovu sahə həkimi (evdə xəstələri müalicə etmək üçün) seçir. Əhaliyə ambulator yardım təşkil edilməsinin ilk banilərindən biri M.Vəkilov olur. Bir ilə yaxın sahə həkimi işləyən M.Vəkilov əhalinin nə qədər ambulator müalicəyə ehtiyacı olduğunu öz gözləri ilə görür. Məhz buna görə o, Bakıda ilk poliklinika təşkil edir. M.Vəkilov Bakı şəhər tibb cəmiyyəti, şəhər Duması qarşısında müalicəxanaların artırılması barədə dəfələrlə məsələ qaldırır və öz məqsədinə nail olur - Bakı şəhərində 10 poliklinika açır. Həmin poliklinikalar bu gün də Bakı şəhərində fəaliyyət göstərir. Onlardan biri Bakı şəhər 2 nömrəli poliklinikasıdır ki, M. Vəkilov iyirmi il bu poliklinikaya rəhbərlik edib. O, 1944-cü ilə qədər burada sahə həkimi işləyib. Ümumiyyətlə, M.Vəkilov 50 il həkimliklə məşğul olub. Təsədüfi deyil ki, yaşlı nəsil hələ indi də 2 nömrəli şəhər poliklinikasını "Vəkilovun poliklinikası" adlandırır.

1902-ci ilin əvvəllərində M.Vəkilov, Bakı şəhər Dumasına "Bakı şəhərində xəstəxanadan kənar tibbi xidmətin təşkilində islahatlar" adlı layihə təqdim edir. Layihənin əsas məğzi ondan ibarət idi ki, həm tibbi struktur dəyişilməli, həm də xəstəliklərin yayılmasına imkan yaradan səbəblər aradan qaldırılmalıdır. Sade

insanların müraciət edə bilməsi üçün şəhərin müxtəlif hissələrində müalicəxanalar açılmalıdır.

M.Vəkilov gözəl, qayğıkeş həkim olmaqla bərabər, ağıllı təşkilatçı, dostluğa sadıq bir insan idi. Hələ 1900-cü ildə o, Zaqafqaziya Tibb Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdir (protokol №166, 2 may, 1900-cü il, Tiflis).

1909-cu ildən başlayaraq M.Vəkilov I-ci şəhər pulsuz müalicəxanasının baş həkimi vəzifəsində çalışmağa başlamışdır. 1908-ci və 1912-ci illərdə həkim-terapevt Məmmədrza ağa Mixaylov şəhər xəstəxanasının baş həkimi vəzifəsinə təqdim olunmuş, lakin təklifdən imtina etmişdir. 1913-cü ildə artıq Bakıda 10 pulsuz müalicəxana fəaliyyət göstərirdi, lakin bu, kifayət deyildi: hər gün həkim 90 - 100 xəstə qəbul edir, təxminən 20 - 30 xəstə kömək almadan evə qayıdırdı.

Məmmədrza ağa Vəkilov 1944-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

MUSTAFA BƏY VƏKİLOV (1896-1965)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri.
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.

Mustafa bəy Nadir bəy oğlu Vəkilov 1896-cı ildə sentyabr ayında Gəncə quberniyasının Qazax mahalında anadan olmuşdur. O, Bakı gimnaziyasını bitirərək, 1912-ci ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş və həmin dövrdən öz doğma xalqının milli-azadlıq

mübarizəsində yaxından iştirak etməyə başlamışdır. Mustafa bəyin siyasi dünyagörüşünün formalaşmasında onun əmisi Məmməd Rza Vəkilovun və yaxın qohumu Əlimərdan bəy Topçubaşovun böyük təsiri olmuşdur.

1917-ci ilin aprelində Bakıda çağırılmış Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında, Kiyevdə ukraynalı professor Qruşevskinin rəhbərliyi altında keçirilmiş qeyri-rus millətlərin qurultayında, mayda isə Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında fəal iştirak etmişdir. Onun Bakı mətbuatında aktual siyasi və ictimai hadisələrlə əlaqədar xeyli məqaləsi çap olunmuşdur. Mustafa bəy Vəkilov həmin ildə açılması nəzərdə tutulan Rusiya parlamentinə Azərbaycandan millət vəkili seçilmişdir.

O, bəy universitetdə azərbaycanlı tələbələrin Həmyerlilər təşkilatının başçılarından biri idi.

M.Vəkilov 1917-ci il noyabrın 15-də yaranmış Zaqafqaziya komissarlığında daxili işlər komissarı A.İ.Çxengelinin məsləhətçisi vəzifəsini icra etmişdir. O, bundan başqa Zaqafqaziya Seymində müsəlman fraksiyasının fəal üzvlərindən biri idi.

1918-ci ilin sentyabrında daxili işlər nazirliyində işləyən M.Vəkilov dekabrın 7-də Bakıda təntənəli surətdə açılmış Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmişdir. O, 1919-cu ilin dekabrında "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyası Müsavat"ın ikinci qurultayında yenidən MK üzvü seçilmişdir. M.Vəkilov nazirlər şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin 23 dekabr 1919-cu ildə təşkil etdiyi ikinci hökumət kabinetində daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsini icra etməyə başlamışdır.

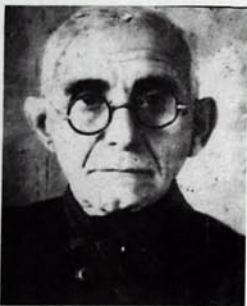
1920-ci il fevralın 18-də iyirmi üç yaşlı M.Vəkilov Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri təyin olunmuşdur. O, hökumətin ən gənc naziri idi.

1920-ci il aprelin əvvəllərində inqilabçı Əli Bayramovu öldürmüş cinayətkarların həbs edilməsi və onlar haqqında cinayət işi qaldırılması üçün M.Vəkilov özü şəxsən göstəriş vermişdir. 1920-ci il aprelin 27-də baş verən çevrilişdən sonra M.Vəkilov Tiflisə, sentyabrda isə İstanbula yola düşmüşdür. O, burada nəşr olunan "Yeni Qafqasya" (1923-1927), "Azəri türkü" (1928-1931), "Odlu yurd" (1920-1930), "Azərbaycan yurd bilgisi" (1932-ci ildən nəşr olunur) jurnallarında Azərbaycan tarix və ədəbiyyatı haqqında məqalələr yazmışdır.

Mustafa bəy Vəkilov 1965-ci il noyabrın 1-də 69 yaşında Türkiyənin Amasiya şəhərində vəfat etmişdir.

MUXTAR ƏFƏNDİZADƏ (1880-1975)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.

Əfəndizadə Muxtar İsmayıl oğlu 1880-ci ilin yanvar ayında Gəncə quberniyası, Ağdaş rayonunun Şəmsabad kəndində müdərriş (mədrəsə müəllimi) ailəsində anadan olub. Altı yaşında ikən atası Hacı İsmayıl Əfəndini itirən kiçik Muxtar anası Zeynab Kərim Əfəndi qızının himayəsində yaşayıb.

Uzun müddət (1886-1904) Azərbaycanın müxtəlif mədrəsələrində (Ağdaş, Şamaxı, Quba, Bakı) təhsil alan Muxtar Əfəndizadə hələ 8 yaşında ikən hafiz adını alıb. 1904-1905-ci illərdə o, Qubada "Üsuli-cədid" məktəbi

açılıb və bir il sonra, 1906-cı ilin axırlarında maarifçilik fəaliyyətini davam etdirmək üçün öz vətəni Ağdaşa qayıdıb.

Hələ gənc ikən Muxtar Əfəndi Ağdaşda maarifçiliyin inkişafında müstəsna rol oynayıb. Həmin dövrdə "Yaşlılar üçün kurs" (1906), "Nəşri-maarif" (1906), "Darülfırfan məktəbi" (1906), qiraətxana (1906), teatr (1908), "Səadət" qız məktəbi (1909) onun ağır zəhmətinin nəticəsində yaranıb. 1909-1910-cu illərdə açılan və "Rus-tatar məktəbi" kimi məşhur olan qədim tədris ocağı da Muxtar Əfəndinin zəhmətinin bəhrəsi idi.

Muxtar Əfəndinin maarifçilik fəaliyyətindən söhbət açarkən onun zəhməti ilə yaradılmış qiraətxana haqqında danışmaq mümkün deyil. Görkəmli maarifçi bunu belə xatırlayır: "Qiraətxana açmaq haqqında fikrimi Azərbaycan cəmiyyət iclaslarının birində üzvlərə eşitdim. Çox razılıqla mənim fikrimi bəyəndilər və açılmasına qərar verildi". Az bir zamanda ərəbcə Misirdən, farsca Hindistan və İrandan, türkcə İstanbuldan, Krımdan, Bolqarıstandan, tatarca Orenburqdan, Kazandan və Astarxandan, rusca Rusiyadan gələn qəzet və məcmuələr qiraətxananı zənginləşdirir. Sonralar "Baku" qəzeti bu zəngin qiraətxana haqqında belə yazırdı: "1923-cü ildə kitabların sayına görə Ağdaş qiraətxanası Bakıdan sonra ikinci yeri tutur".

Muxtar Əfəndi o çətin illərdə səfalətdən əziyyət çəkən uşaqlardan ötrü 1908-1909-cu illərdə bir neçə bölgələrdə "Kimsəsiz uşaqlar evi" açmağa nail olur və kimsəsiz uşaqları bu ocağa yığaraq, onlara atalıq qayğısı göstərməyə başlayır [7; 39; 65].

Görkəmli maarifçi Muxtar Əfəndizadə tərəfindən təsis edilən maarif və mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyəti açıldıqları gündən başlayaraq 1920-ci ilə qədər davam

etdi və bu məktəblər minlərlə oğlana, qıza savad və bilik verdi. Maarifçiliyin inkişafında uzun müddət cəsarət və ləyaqətlə fəaliyyət göstərən Muxtar Əfəndizadə əhalinin dərin rəğbətini qazanmış və buna görə də xalq onu Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentinə üzv seçmişdir. 12 dekabr 1919-cu ildən M. Əfəndizadə Parlamentdə Əhrrar partiyasının üzvü kimi fəaliyyət göstərir. 1920-ci ilin aprelində Nəsim bəy Yusifbəyov kabineti istefa verərkən o da siyasətdən uzaqlaşır və maarifçilik fəaliyyətini davam etdirir. Cəmi 3 ay 19 gün Parlamentdə olması onun bütün həyatı üzərinə qara kölgələr salır. Bədxahlar Muxtar Əfəndizadəni damğalamağa can atır, ləkələməyə çalışırlar. Sonralar isə 30-cu illərin repressiyasının qara buludları ondan da yan keçmir və haqsızlığa məruz qalan maarifçi bir neçə il sürgün həyatı keçirməyə məcbur olur. 1930-cu ildə o, savadlı bir maarifçi kimi maarif nazirinin təklifi ilə Gürcüstana göndərilir. Muxtar Əfəndizadə 1932-ci ilə qədər Tiflisin ali tədris ocaqlarında dil və ədəbiyyat dərslərini deməklə həm də Tiflisdə nəşr olunan “Yeni kənd” qəzeti”in redaktoru və “Dan ulduzu” məcmuəsinin korrektorü vəzifəsində çalışır. Lakin səhhəti ilə əlaqədar o, həkimlərin məsləhəti ilə Bakıya qayıtmağa məcbur olur. Bakıda Muxtar Əfəndi maarif nazirinin əmri ilə baş mətbuat müdirliyində və Tarix institutunda tərcüməçilik fəaliyyətinə başlayır. 1939-1944-cü illərdə o, ərəb və fars dillərindən İsgəndər Münşinin, Mirxondun, İbn Əl-Əsirin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edir. Sonralar, 1958-ci ildə isə Muxtar Əfəndi Sədinin məşhur “Gülüstan” əsərinin Azərbaycan dilinə sətri tərcüməsinə başlayır. 1944-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin rəhbərliyi ərəb və fars dillərinin mükəmməl bilicisi kimi Muxtar Əfəndizadəni elm ocağına dəvət edir və o, uzun illər

universitetin şərq dilləri fakültəsində dərs deməyə başlayır. 1947-ci ildə Muxtar Əfəndi professor İbadulla Qarayevin tapşırığı ilə “Miftahul lisan ul ərəb” (ərəb dilinin açarı) adlı dərslik yazır. Ali məktəblər üçün yazılmış bu dərslik keçmiş SSRİ-də nadir hadisə hesab edilirdi və dünya şöhrətli ərəb dili mütəxəssisi akademik Kraçkovski bu dərsliyə yüksək qiymət verərək Muxtar Əfəndizadəni ərəb və fars dillərinin mükəmməl bilicisi adlandırır. Muxtar Əfəndi o illərdə ali və orta məktəblər üçün əlavə bir neçə “Ərəb dili” dərsliklərinin də müəllifi olur. O, şərqşünas, tərcüməçi İsgəndər Münşinin “Tarixi-ələm-arayı Abbasi”, İbn əl-Əsirin “Əl-Kamil Fit-Tarix” və s. əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edib. “Ərəb dilinin açarı” (1947) adlı Ali məktəblər üçün dərslik hazırlayıb. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında, Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərq fakültəsində işləyəndə, hətta pensiyada olduğu dövrdə də Azərbaycanın demək olar ki, bütün gənc şərqşünasları, ümumiyyətlə şərqşünas alimlərin əksəriyyəti, eləcə də nüfuzlu din xadimləri bir çətinliyə düşərkən mütləq Muxtar Əfəndi ilə məsləhətləşirdilər, onun tövsiyələrinə ehtiyac duyurdular. Dövlətimizin elm, mədəniyyət və maarifçiliyi qarşısında misilsiz xidmətləri olan bu böyük şəxsiyyət bütün əziyyətlərə qatlanaraq Azərbaycanın torpaqlarını qarış-qarış gəzmiş, qədim əlyazmalarını, nadir kitabları toplamış, onları məhv olmaqdan xilas edərək Respublika Əlyazmalar İnstitutunun Fonduna təqdim etmişdi. Muxtar Əfəndizadə bu xidmətləri fəxri adlar, elmi rütbə naminə etmirdi, çünki zamanın girdabında ona qarşı olan müxtəlif haqsızlıqlar bu mükafatları onun nəzərində qiymətsiz və mənasız etmişdi. Görkəmli maarif xadimi Muxtar Əfəndizadə 1975-ci il 19 oktyabrda 95 yaşında vəfat edir. Təpədən-dırnağa qədər vətənpərvərlik hissi ilə

alıb yanan, həyatının 80 ilini Vətənimizdə elmin, mədəniyyətin, maarifçiliyin inkişafına həsr edərək böyük irs qoyub getmiş bu böyük şəxsin xatirəsi qədirlən millətimizin qəlbində həmişə yaşayacaq.

NƏRİMAN BƏY NƏRİMANBƏYLİ (1889-1937)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, Azərbaycan milli istiqlal hərəkətinin fəal iştirakçılardan biri, ictimai-siyasi və dövlət xadimi.

Nəriman bəy Nərimanbəyli 1889-cu ildə Gəncə quberniyasının Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Ailəsi İrəvana köçdüyü üçün orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında almış, Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat şöbəsində, sonra isə Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində oxumuşdur. Burada “Azərbaycanlı tələbələrin həmyer-

lilər cəmiyyəti”nin rəhbərliyinə seçilmiş, inqilabi fəaliyyət göstərmişdir. Onun iştirakı ilə cəmiyyət üzvlərinin verdikləri tamaşaların gəliri Birinci dünya müharibəsindən zərər çəkmiş müəllimlərin ailələrinə paylanırdı. N.Nərimanbəyli 1915-ci ildə ali təhsilini başa vurub vətənə qayıtmış, vəkil işləməklə yanaşı, “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin” rəhbərlərindən biri olmuşdur. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra “Müsəvat” partiyasına daxil olan N.Nərimanbəyli Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında, “Müsəvat” partiyasının birinci qurultayında iştirak etmişdir.

N.Nərimanbəyli 1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya

seyminin üzvü seçilmiş, seymin müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Federasiyasının süqutundan sonra isə Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdur. Milli Şuranın “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun”una əsasən, seçkisiz Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə “Müsəvat” və bitərəflər fraksiyasının üzvü olan Nərimanbəyli 4-cü hökumət kabinəsində dövlət müfəttişi vəzifəsini tutmuşdur. O, Bakıda keçirilən bir sıra mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. Aprel işğalından (1920) sonra müxtəlif idarələrdə hüquq məsləhətçisi olmuş, təqiblərə məruz qalaraq işdən çıxarılmış, sonralar vəkil işləmişdir.

AXC Parlamentinin üzvü, görkəmli dövlət xadimi Nəriman bəy Nərimanbəyli 1937-ci il repressiyaları zamanı güllələnərək öldürülmüşdür.

HƏMİD BƏY ŞAHTAXTİNSKİ (1880-1944)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərindən biri.

Həmid bəy Şahtaxtinski Naxçıvanda mollaxanada, üçüncü dərəcəli şəhər məktəbində oxumuşdur. İrəvan müəllimlər seminarıyını (1899) bitirmişdir. Pedaqoji fəaliyyətə həmin seminarıyada Azərbaycan və rus dilləri müəllimi kimi başlamışdır. İrəvandakı Müsəlman Xeyriyyə

Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Odessada Novorossiysk Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş (1912), tələbəlik illərində buradakı "Azərbaycanlı həmyerlilər təşkilatı"nın başçılarından olmuşdur. Həmid bəy 1912-ci ildə Gəncəyə gələrək, şəhərin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmişdir. 1914-cü ildə Yelizavetpol quberniyasının xalq məktəbləri inspektoru təyin edilmişdir. İki ilə yaxın Yelizavetpol dairə məhkəməsində andçı-müvəkkilin köməkçisi vəzifəsində işləyən ziyalı, sonra Bakıya köçərək, dairə məhkəməsində eyni vəzifədə çalışmışdır [7, 5].

Həmid bəy Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyətə başlamışdır. 1917-ci ildən "İttihad" partiyasının üzvü olmuş, 1917-ci il avqustun 29-dan Cənubi Qafqaz Təhsil İdarəsi üzrə komissar kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Həmid bəy müxtəlif illərdə Azərbaycan Milli Şurasının üzvü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2, 3 və 4-cü hökumət kabinələrində maarif nazirinin müavini, 5-ci hökumət kabinəsində maarif və dini etiqad naziri, Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdur.

Şahxatinski Azərbaycanın şəhər və kəndlərində ana dilində məktəb və seminariyaların açılmasına böyük əmək sərf etmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində xidməti olmuş, orada müəllim, prorektor, həmçinin Bakı Xalq Maarifi Şöbəsi nəzdindəki ikiillik müəllimlər institutunda və Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda (1930-1940) işləmişdir (1929-cu ildən professor). Tiflisdəki Zaqafqaziya Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1928).

Azərbaycanın ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslərin, Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın tərtibi

üzrə komissiyaların sədri olmuş, yeni Azərbaycan əlifbasının yaradılmasında iştirak etmişdir.

Şahxatinski repressiyaya məruz qalmış, 1941-ci ildə həbs və sürgün edilmiş, 1944-cü il fevralın 3-də Arxangelsk vilayətində sürgündə həlak olmuşdur.

XOSROV BƏY SULTANOV (1879-1943)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi, Əkinçilik və Əmək Naziri, dövlət xadimi.

Xosrov bəy Sultanov 1879-cu il may ayının 10-da Gəncə quberniyası, Zəngəzur qəzasının Hacısamli nahiyəsinin Kürdhacı (Qasım-uşağı obasında) kəndində (indiki Laçın rayonu) dünyaya göz açmışdır. Gəncə gimnaziyasını bitirdikdən sonra Odessada ali tibb təhsili almış (1903-cü il) Xosrov bəy Sultanov Nəriman Nərimanovla tələbə yoldaşı olmuşdur. Oxuduğu Odessa Universitetinin rektorunun qızı ilə evlənir, Xosrov bəyin ondan Murad adlı bir oğlu olsa da, uşaq yaşlarında dünyasını dəyişir və bir daha övladı olmur.

Tiflis və Bakıda fəal siyasi, ictimai iş aparır. 1915-ci ilin martında Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Xosrov bəyin başçılığı ilə (Xosrov bəy Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkili olub) Anadoluda ruserməni qırğınlarından salamat qalmış əhaliyə yardım üçün bir komissiya göndərib. O, aprelin 15-də Ərdahan-

dan “Kaspi” qəzetinə yazırdı:

“Müsəlmanlar yaşayan bütün məntəqələrdə bir nəfər də olsun canlı insan tapmaq mümkün deyil. Yalnız 2 məntəqəyə 50-60 qadın-uşaq, 6 nəfər də əldən düşmüş qoca vardır.” O gecə-gündüz xəstələri müalicə edir, dərman tapmayanda uşaqlıqdan Laçında böyüklərdən öyrəndiyi tibbi müalicələrlə, bitkilərdən hazırladığı məhləmlərlə insanlara şifa verirdi. Evidə zəngin kitabxana yaradıb gənclərə, uşaqlara təmənnəsiz dərslər deyirdi.

1918-ci ilin 28 mayında Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası adından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsinə - İstiqlal Bəyannaməsinə imza atan 26 nəfərdən biri də Xosrov bəy Sultanov olmuşdur. Xalq Cümhuriyyətinin həmin gün təşkil edilmiş birinci hökumət kabinetində Xosrov bəy hərbi nazir postunu tutmuşdur. O, Zaqafqaziya Seyminin və Azərbaycan Parlamentinin üzvü, əvvəl “Müsavət”in (1917-ci il) üzvü olub, sonra da “İttihad” partiyasının qurucularından olmuşdur [58].

AXC Hökuməti 1918-ci ilin yayında Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl qəzalarını Gəncə quberniyasının tərkibindən çıxarıb Qarabağ general-qubernatorluğu yaratmışdı. Xosrov bəy Sultanov 1919-cu ilin 15 yanvarında Gəncə general-qubernatorluğundan dəyişdirilib Qarabağın general-qubernatoru təyin olunmuşdur. Müavini isə məşhur bolşevik Çingiz İldırım idi. Həmin ilin 21 martında erməni-daşnak hərbi dəstələri Qarabağa yeganə keçid olan Əsgəran keçidini zəbt etmişlər. Amma daşnak generalı Njdenin hərbi dəstələri Xosrov bəyin başçılıq etdiyi Azərbaycan əsgərləri tərəfindən mayın 30-da darmadağın edilmiş, Xankəndi və Şuşa geri alınmışdır.

Bolşeviklərin Azərbaycana işğalından sonra da Xosrov bəy Nərimanov, Çingiz İldırım kimi nüfuzlu söz sahiblərinin sayəsində Şuşada İnkilab Komitəsinin rəhbərliyində saxlanmışdı, ancaq bütün hakimiyyət strukturlarına, xüsusən də “Çeka”ya, XI Qızıl Ordunun siyasi rəhbərliyinə, NKVD-yə soxulmuş daşnak tör-töküntüləri Xosrov bəy və Sultan Bəy qardaşlarının onlara tutduğu divanı unutmamışdılar. Bakıdan onun həbsinə razılıq ala bilməyəndə Moskvaya yazmağa başladılar, arxivlərdə saxlanan danoslarda Xosrov bəyin 74 erməni qız-gəlinini zorladığı da yer almışdı. Nəhayət, arvadı erməni olan Serqo Orconikidze və Mikoyanın razılığı ilə Xosrov bəy iş otağından rus ordusunun xüsusi idarəsinin zabitləri tərəfindən həbs edilib Bayıl türməsinə gətirilir. Bu xəbəri eşidib toy-bayram edən ermənilər yenidən ayağa qalxıb Azərbaycan hökumətinə qarşı Ermənistanı birləşmək tələbi ilə Şuşada, Vərəndədə üsyan qaldırırlar. Qəza İnkilab Komitəsinin rəhbəri Şamil Mahmudbəyov N.Nərimanova, H.Sultanova, Ə.Qarayeva məktub yazaraq Xosrov bəyin həm azərbaycanlılar, həm kürdlər, həm də dinc erməni əhalisi arasında böyük nüfuzla malik olmasını, sülhpərvər insan olmasını, dinc azərbaycanlı ailələrinin erməni silahlılarından qorunmasında misilsiz xidmətlərini əsas tutaraq tezliklə Xosrov bəyin azad edilməsi xahişi ilə müraciət edir, onu şəxsən zəminə götürməyə, onun loyallığı, bütün hərəkətləri üçün şəxsən məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə hazır olduğunu da bildirir. Ancaq göstərilən cəhdlər nəticəsiz qalır, generalın həbsi Qafqazda əsas söz sahibi olanlar tərəfindən verilmişdi, ona görə də Orconikidzeyə göndərilən müraciətlərin müqabilində Xosrov bəyin tezliklə aradan götürülməsi barədə göstəriş gəlir.

Lakin təzə bolşevik hökumətində Hərbi Dəniz Donanmasının komandanı olan çox cəsur, qorxubilməz insan olan Çingiz İldırım çox sevdiyi əmisi oğlunun haqsız həbsinə, onu gözləyən labüd ölümə laqeyd qala bilməzdi, məhz onun qurduğu əməliyyatla Xosrov bəy həbsxanadan qaçırılır. Bəzi araşdırmaçılar burda Nərimanovla Xosrov bəyin tələbəklik illərindən yaxın dostluq münasibətlərinin də rol oynadığını yazırlar.

1923-cü ildən general Xosrov bəy Sultanovun həyatında mühacirət dövrü başlanmışdır. 1924-cü ildə İstanbulda yaradılmış Qafqaz Konfederasiya Komitəsinin 3 azərbaycanlı təsisçi rəhbərindən biri olmuşdur, o biriləri Ə.Əmiraslanov, Ə.Şeyxzamanov idi. Əlimərdan bəy Topçubaşov və digərlərinə qarşı Türkiyədə çıxan tənqidi yazı, çıxışlara "Yeni Kafkazy" dərgisində və digər qəzetlərdə tutarlı cavablar verib, Azərbaycan istiqlalı ilə bağlı yazıları çıxıb. O, Türkiyədə, İranda (1926), daha sonra Fransa və Almaniyada yaşamış, Almaniyada Tibb Universitetində professor vəzifəsində çalışmışdır. Azərbaycanlı əsirlərin müalicəsi, xilası, onlardan ibarət xüsusi dəstələrin yaranmasında xüsusi səylər göstərib. Yüzlərlə insanın nicat tapmasına yardımçı olub.

Türkiyəyə qayıdıb, çox güman ki, başqa adlarla həmişə onu gözləyən erməni terrorçularından gizlənərək yaşamışdır.

Xosrov bəy Sultanov 1943-cü ildə İstanbulda vəfat etmiş və Fəriköy qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

CAVAD BƏY ŞIXLİNSKI (1874-1959)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru, Gəncə üsyanının əsas təşkilatçılarından biri.

Şixlinski Cavad bəy Məmməd ağa oğlu 3 yanvar 1874-cü ildə Qazax qəzasının Aşağı Salahlı kəndində dünyaya gəlmişdir. O, Rüstəm bəy Şixlinskiyə qardaşı, general-leytenant Əli ağa Şixlinskiyə qardaşı oğludur. C.Şixlinski Tiflisdəki zadəganlar üçün kadet korpusuna oxumağa göndərilmişdir. Sonra Peterburq-da Mixaylov

Topçuluq Məktəbindən məzun olmuşdur.

1912-ci ildə kapitan rütbəsində 39-cu artilleriya briqadasının 1-ci rotasının komandiri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə Milli Ordunun təşkilində müstəsna xidmətlər göstərmişdir. 1918-ci ildə yenidən yaradılan Milli Ordunun 1-ci diviziyasına komandan təyin edilmiş, bu alayın polkovniki kimi 1918-ci ildə Bakını daşnaklardan təmizləməyə gəlmiş xilaskar Türk Ordusunun komandanı Nuru paşa tərəfindən medalla təltif olunmuşdur. 1919-cu ildə 1-ci piyada diviziyasının komandiri təyin olunmuşdur. Bundan əlavə, 1919-cu ilin fevralın 17-də hərbi nazirin əmri ilə Gəncə qarnizonunun rəisi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Zəngəzur və Qarabağda erməni separatçı qüvvələrinə qarşı milli ordumuzun əməliyyatlarında fəal iştirak etmişdir. 1919-cu ildə onun komandanlığı altında nizami ordu hissələri Zəngəzuru ermənilərdən təmizləmişdir.

Generalın başçılıq etdiyi 1-ci piyada diviziyası 1919-cu ilin sonlarında Gəncədə yerləşirdi, 3 alaydan və 3 taburdan ibarət idi [58].

İstedadlı hərbi xadim olan Cavad bəy 1919-cu ildə Cümhuriyyət hökumətinin qərarı ilə erməni-daşnak terrorçu birləşmələrinin Zəngəzur mahalında həyata keçirdiyi müsəlman qətlialımlarına qarşı hərbi əməliyyatın komandiri təyin olunur. Bu əməliyyata sənədlərdə Zəngəzur ekspedisiyası da deyilir. Həmin il erməni quldur dəstələrinin əməlləri nəticəsində Zəngəzur mahalında yüzdən çox azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, talan edilmiş, əhalisinin çoxu isə vəhşiçəsinə qətlə yetirilmişdi. Yerli özünümüdafiə dəstələri mərdliklə vuruşsalar da, nizami erməni hərbi hissələrinin qarşısında duruş gətirmək üçün mümkün deyildi. Zəngəzur dəstəsinin tərkibində iki qrup var idi. Birinci dəstədən ibarət qrupa general-mayor Davud bəy Yadigarov, ikinci qrupa isə polkovnik Levestam başçılıq edirdi. Müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət edən Birinci, sağ və sol dəstələr, Dığ kəndini ələ keçirməli idilər. Bu kəndin ermənilərdən təmizlənməsi strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bu baxımdan Cavad bəy bu Qarabağla, Zəngəzuru birləşdirən yolları ələ keçirmək niyyətində idi. Cavad bəyin göstərişinə əsasən, Birinci dəstə noyabrın 2-də topla Sultankənd, süvarilər isə Sadınlar kəndi istiqamətində irəliləməli və orada döyüşqabağı mövqə tutmalı idi. Cavad bəyin hərbi qüvvələrinə Sultan bəy Sultanovun partizan dəstələri də qoşuldu [44]. Hücumin ilk günləri Cavad bəyin qüvvələri Dığ istiqamətində erməniləri geri oturtdu. Dığ kəndi istiqamətində aparılan döyüşlər Azərbaycan qoşun hissələrinin uğurları ilə başladı. Döyüşçülərimiz xüsusi hazırlanmış döyüş taktikası ilə hərəkət edərək cinahlarda boşluqlara yol vermirdilər. Ermənilərin gözləmədiyi belə

bir döyüş taktikası onları çaş-baş salmışdı. Ermənilər döyüşün tempini azaltmaq və Milli Ordunun diqqətini əsas hədəfdən yayındırmaq üçün Zəngəzurdakı türk kəndlərinin dinc əhalisinə divan tutmağa başladılar. Onlar bir gün ərzində Qarıqışlaq kəndi ətrafında 36 nəfər qadın, qoca və uşağı güllələdilər. Meyidləri bir neçə gün ərazidən çıxarmaq mümkün olmadı. Düşmənlərin əsas hədəfi olan Qarıqışlaq kəndi uğurunda şiddətli döyüşlər gedirdi. Tərəflərdən gah biri, gah da digəri üstünlüyü ələ alırdı. Bu döyüşdə yerli əhali xüsusi olaraq şücaət göstərirdi. Sultanlar kəndindəki Cavad bəy Şıxlinskiyin bölmələri də Qarıqışlaq kəndinin ətrafındakı yollarda və cığırlarda pusqular quraraq ərazini özlərinin nəzarətinə götürmüşdülər. Ona görə də, erməni hərbi qüvvələri burada, artıq tələyə düşdülərini anlayırdılar. Qarıqışlaq cəbhəsindəki vəziyyətin ağırlığını hiss edən erməni hərbi bölmələri hücumu keçdiklərini Dığ kəndi ətrafındakı erməni hərbi bölmələrinə bildirmək üçün ələ keçirdikləri bir neçə müsəlman kəndinə gecə yarısı od vurub yandırdılar. Bu, eyni zamanda Dığ cəbhəsindəki erməni hərbi bölmələrinə Zabux kəndi üzərinə hücumu keçmələrinə bir işarə idi. Çünki Dığ ətrafındakı erməni hərbi bölmələri Zabux körpüsü istiqamətində hücumu keçməklə Qarıqışlaq cəbhəsindən diqqəti yayındırmaq istəyirdi. Qarıqışlaq kəndindəki Mardi Ayvazyanın və Eqiş İxşanyanın hərbi bölmələri də plana uyğun olaraq Zabux kəndi istiqamətində hücumu keçdilər. Lakin ermənilər Zeyvə və Sultanlar kəndləri istiqamətlərində azərbaycanlıların güclü müqaviməti ilə qarşılaşdılar, bir neçə saatlıq döyüşdən sonra erməni qüvvələri itki verərək geri oturduldular. Həmin gecə erməni kəşfiyyatı Qarıqışlaq kəndindəki bölmələrinə Gorus Sisian rayonları istiqamətində olan, hətta bütün dağ yol və cığırınının

azərbaycanlıların nəzarəti altında olduğu xəbərini gətirdi. Çox sonralar həmin döyüş barəsində erməni tarixçisi Z.Şahnazarov xatirələrində həm öz vəhşiliklərindən həm də qaçdıqlarından dolayısıyla yazırdı:

Biz Qarıqışlaq kəndindən çıxarkən, əhaliyə məxsus bütün əmlakı özümüzə götürdük, kənddə bir pişik belə qalmadı, evlərə od vurub oradan çıxdıq. Ətraf kəndlərdən topladığımız atlardan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etdik. Əldə etdiyimiz bütün əmlakı itki vermədən özümüzə əvvəlcə Daşaltı kəndinə, oradan isə Şuşa şəhərinə gətirdik.

Lakin Azərbaycan milli ordusunun hərəkəti üçün ərazidə münasib yolların və istehkamların olmaması da problemlər yaradırdı. Eyni zamanda döyüş bölgəsindəki körpülərin və yolların çoxunun düşmən qüvvələri tərəfindən dağıdılması Azərbaycanın qoşun bölmələrinin hücumlarını ləngidirdi. Ona görə də, noyabrın 3-dən 7-dək Dığ üzərinə yeriyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun qoşun bölmələri qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirə bilməyərək yeni hücumlara hazırlaşmaq üçün ilkin mövqelərinə qayıtmağa məcbur oldular. General C.Şıxlinski döyüşün nəticələri ilə bağlı hərbi nazirə göndərdiyi raportunda əminliklə bildirirdi ki, Zəngəzur dəstəsinə əlavə olaraq üç taborlu bir piyada alayın verilməsi ilə döyüş tapşırığını uğurla başa çatdırmaq, Zəngəzuru tamamilə erməni silahlılarından xilas etmək mümkündür. Lakin həmin əməliyyatda Cavad bəyə istənilən hərbi yardım gəlmədi. Bu məsələ Ermənistan-Azərbaycan hökumətləri arasında sülh danışıqları yolu ilə həllini tapacağı üçün hücumun davam etdirilməsi dayandırıldı. Əslində isə erməni Zəngəzurda ciddi zərbələr aldığından erməni Ararat hökuməti danışıqlara əl atır.

1920-ci ilin aprelin 28-də Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal edilməsi Gəncədə böyük üsyanın başlanmasına səbəb oldu. Üsyanın əsas təşkilatçıları arasında Cavad bəy də var idi. Gəncə üsyanından bir neçə gün əvvəl bolşeviklər tərəfindən tutduğu vəzifədən azad edilsə də, üsyan zamanı Milli Ordumuzun bolşevik qüvvələri tərəfindən dağıdılmış artilleriya qurğularının bərpası və artilleriyaçılar üzərində ümumi nəzarət ona həvalə olunub. O, hərbi dəniz komissarı Çingiz İldırım və Azərbaycan bolşevik ordusunun müvəqqəti qərargah rəisi general Əbdülhəmid Qaytabaşının hərbi əməliyyatlar zamanı XI Qızıl Ordunun komandanlığına tabe olmaq haqqında əmrlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçıraraq və Gəncə üsyanını davam etdirmişdir. Gəncə üsyanı mayın 25-dən iyunun 4-dək davam edib və üsyan nəticəsində mindən çox bolşevik əsgəri əsir götürülmüş və öldürülmüşdür. Üsyan öz miqyasına və hər iki tərəfdən olan itkilərinə görə Azərbaycanda olan ən böyük silahlı xalq dirənişi hesab olunur. 3 iyun 1920-ci il Xalq Komissarları Daxili İşlər şöbəsinin Bakıya göndərdiyi raportda yazılırdı:

18 mayda fəvqəladə komissar Həmid Sultanov 6 təlimatçı ilə birgə Gəncəyə gəlib. 25 may, gecə saat 3-də bir artilleriya atəşindən sonra üsyan başlandı. Şəhər saat 5-də İnkilab Komitəsinin təlimatçıları və dövlət işçiləri küçəyə çıxdıqda tutulub həbsxanaya doldurulmuşlar. Həmin vaxt şəhərdə şiddətli mübarizə gedirmiş. Üsyançıların ön sıralarında general Şıxlinski, polkovnik Kazımbəyov, Şahzadə Məmməd Mirzə Qacar, Xoyski qardaşları, tanınmış Qəmbər və Ələkbər və III Gəncə alayının əsgərləri dururdular.

Tofiq Bağırovun "Gəncə: qiyamı, üsyanı" məqaləsində Cavad bəy barədə yazılıb:

Üsyanın məğlub olmasından bir neçə saat əvvəl Cavad bəy artilleriya atəşindən ağır yaralanmış və atlı dəstənin müşayiətilə doğma kəndi Salahliya aparılmışdır. Kənddə qalmaq qorxulu olduğundan yaxın qohumu Mədət bəy Alqanov tərəfindən gizlicə Qarayazı meşəsinə, sonra Tiflisə aparılıb. Gürcüstandan Türkiyəyə mühacirət edən Cavad bəyi həmyerlilərimiz ehtiramla qarşılamış, İstanbulda yaşadığı dövrlərdə böyük nüfuz sahibi olmuşdur.

Gəncə üsyanı amansızcasına yatırıldıqdan sonra yaralanan Cavad bəy gizlicə Tiflisə qaçırılır. Əslində, üsyan barədə qeyri-millətlərin ifadələrinə diqqət yetirdikdə nə qədər əzmkar mübarizə aparıldığının və bolşeviklərə ciddi zərbələr vurulduğunun şahidi olarıq. Həmin beynəlxalq aləmin, böyük dövlətlərin Gəncə üsyanına, ümumiyyətlə Azərbaycanda baş verən silahlı müqavimətə dəstək verə bilməmələri ucbatından köməksiz və qeyri-bərabər döyüş vəziyyətinə düşən qəhrəmanlarımızın planları baş tutmasa da, böyük mübarizə səhifələri yazı bilirlər [39; 63].

Birinci Dünya müharibəsində tatar polkunun tərkibində vuruşmuş, müxtəlif vaxtlarda "Müqəddəs Georgi", Müqəddəs Vladimir, Müqəddəs Anna, Müqəddəs Stanislav ordenlərinin müxtəlif dərəcələri ilə təltif edilmişdir.

Cavad bəyin - Çingiz, Nazir adında iki oğlu və Göhvər adında qızı var. General Əliağa Şıxlınskinin qardaşı oğludur. Rüstəm Şıxlınskinin qardaşıdır. Qafqazın müftisi olmuş Hüseyn Əfəndi Qayıbovun nəvəsidir. Yazıçı İsmayıl Şıxlının dayısıdır.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Tiflisə, oradan da İrana keçməklə mühacir həyatına başlamışdır. Bir müddət yüksək hərbi peşəkarlıq qabiliyyətinə görə İranda Ərdəbil qarnizonunun komandanı vəzifəsinə təyin

olunmuşdur. Bir müddət İranda qaldıqdan sonra bolşeviklərin təqibləri davam etdiyindən və İranda qalmaq bu baxımdan təhlükəli olduğundan (həmin vaxt İran yarımüstəqil idi) sonralar Türkiyəyə köç edərək, ömrünün sonlarına qədər orada yaşamış və 1959-cu ildə 84 yaşında Türkiyədə dünyasını dəyişmişdir [58].

MİRZƏ MƏHƏMMƏD AXUNDOV (1876-1921)

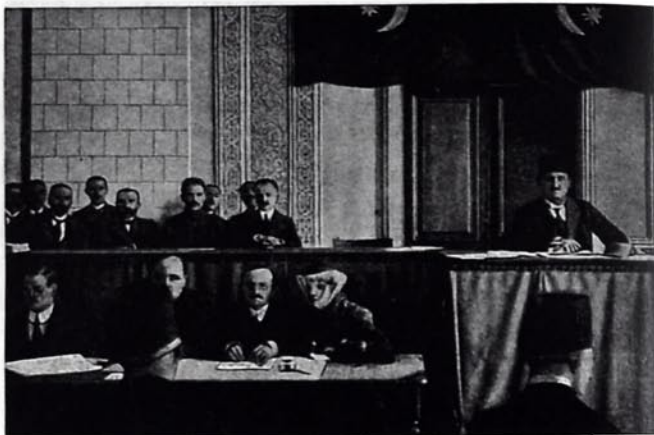
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Gəncə quberniyası Zəngəzur qəzasının rəisi.

1876-cı ildə Gəncə quberniyasının Şuşa şəhərində anadan olub. O, ibtidai təhsilini atasından alıb. Məhəmmədin atası Qarabağın baş axundu Hacı Molla Şükür şərqdə İslam dinini yaxşı bilən adamlardan biri idi. Məhəmməd daha sonra mədrəsədə oxuyur. Savadlı olduğundan hələ gəncliyindən Məhəmməd "Mirzə" ünvanı da daşıyırdı. Müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olan Mirzə Məhəmməd Axundov 1919-cu ildə Gəncə quberniyası Zəngəzur qəzasının rəisi vəzifəsində çalışıb.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNDƏ GƏNCƏDƏN OLAN DÖVLƏT XADİMLƏRİNİN İŞTİRAKI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası fəaliyyətini dayandıraraq 1918-ci il 7 dekabr tarixində səlahiyyətlərinin icrasını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinə təhvil vermişdir.

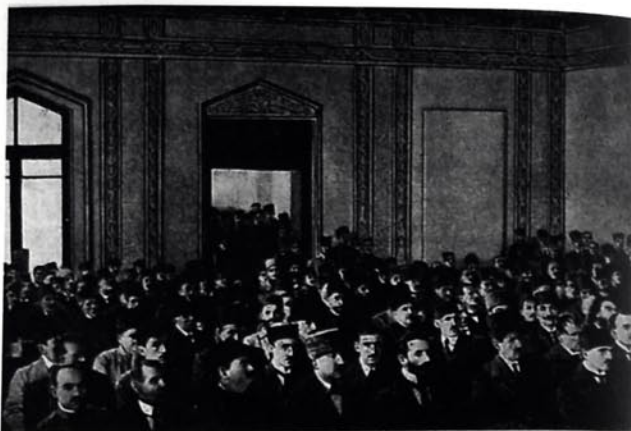
1918-ci il dekabrın 7-də, saat 13-də H.Z.Tağıyevin Bakının Nikolayevski (İstiqlal) küçəsində yerləşən qız məktəbinin (indiki AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) binasında təntənəli surətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti açıldı [5, s. 1].

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı.
7 dekabr 1918-ci il.*

Həmin gün güclü xəzri küləyinin əsməsinə baxmaya-raq bu münasibətlə bəzədilmiş şəhərdə bayram əhval-ruhiyyəsi hökm sürürdü, mağazalar, dövlət idarələri və təhsil müəssisələri bağlanmış, şəhər əhalisi gəzintiyyə çıxmışdı. General Tomson Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə söz verdiyi kimi, ingilis komandanlığı tərəfindən şəhərdə nümunəvi qayda-qanun yaradılmış, Parlamentin işinə hər hansı əngəllər törədilməsinin qarşısını almaq üçün lazımı təhlükəsizlik tədbirləri görülmüşdü. Parlamentin keçirildiyi binanın qarşısında iki zirehli avtomobil qoyulmuş, binaya gələn bütün yollar kənar adamlar üçün bağlanmışdı. İngilis və Azərbaycan polisi, eləcə də hərbiçilər bir neçə yerdə patrul xidmətində duraraq yalnız Parlament üzvləri və xüsusi vəsiqəsi olan şəxslərə Parlament binasına girməyə icazə verirdilər.

Binanın içi, bütün keçidlər və məclisin keçirildiyi zal xalçalarla döşənməmiş və üçrəngli milli bayraqlarla bəzədilmişdi. Parlamentin açılış mərasimində deputatlardan başqa hökumət üzvləri və hörmətli qonaqlar - görkəmli ziyalılar, iş adamları, mətbuat nümayəndələri və başqaları iştirak edirdilər. Qonaqların arasında xeyli sayda müsəlman qadınları da var idi. Diplomatik lojalarda xarici qonaqlar - general Tomsonun nümayəndəsi polkovnik Kokkerell, İranın Bakıdakı baş konsulu M.Saidol-Vezare, Gürcüstan Respublikasının nümayəndəsi Korçevadze, Şimali Qafqaz dağlıları hökumətinin sədri T.Çermoyev və başqaları əyləşmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk iclası.

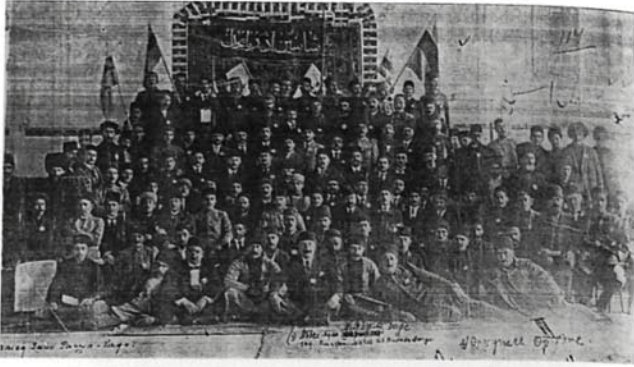
Rus və erməni milli şuralarının nümayəndələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentini boykot etmək qərarı vermiş, lakin Slavyan-Rus Cəmiyyətinin 5 üzvü Parlamentin işinə qatılmışdı (rus və erməni milli şuralarının nümayəndələri yalnız iki aydan sonra Parlamentin işində iştirak etməyə başlamışlar).

Nəhayət, düz saat 1-də Milli Şuranın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə zala girərək rəyasət heyətinə keçir. Azərbaycan Parlamentinin açılış mərasimini redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində işıqlandıran Üzeyir bəy Hacıbəyov "Padşahlı məmləkətlərdə məclisi-məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusanını bir nəfər vətən oğlu acid" - deyərək "qəlbən nikbin" Məmməd Əminin "açıq və gülər bir üz və yerə baxmaq adəti olmayan bir göz ilə" məclis üzvlərinə xitabən nitq etməyə başladığını yazır.

M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Parlamentinin açılışında söylədiyi nitq dəfələrlə alqışlarla müşayiət olunmaqla, istər məzmununa, istərsə də məclis iştirakçılarında oyatdığı təsir gücünə görə ən parlaq natiqlik nümunəsi hesab edilə bilər. Onun "...müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç boyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hüriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidari-əhrarinəsini təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir" sözlərindən sonra bütün zal ayağa qalxmış, gur və sürəkli alqışlar uzun müddət davam etmişdir.

Bu məşhur nitqində yaşanan anları yüksək qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə daha sonra "Müsavət" partiyası adından gənc Cümhuriyyətin dövlət quruluşu, daxili və xarici siyasətinin əsas prinsipləri barədə bəyannamə ilə çıxış edir. Nitqinin sonunda M.Ə.Rəsulzadə Parlamentin sədrinin seçilməsini təklif edir və ciddi müzakirələrdən sonra "Müsavət" fraksiyasının təklifi ilə heç bir siyasi partiyanın üzvü olmayan, görkəmli siyasi xadim, Azərbaycan parlamentarizminin əsaslarını qoyan ən təcrübəli diplomat və böyük ziyalı Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Parlamentinin sədri seçilir. Ə.Topçubaşov özü bu vaxt İstanbulda olduğundan sədrin 1-ci müavini seçilən Həsən bəy Ağayev Parlamentin işinə sədrlik edir. Mehdi bəy Hacınski katib olmaqla Parlamentin üç nəfərdən ibarət katibliyi seçilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Müvəqqəti Hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski Parlamentdə hökumətin daxili və xarici siyasəti barəsində hesabat xarakterli məruzə ilə çıxış edir. Bu məruzədən sonra Parlament köhnə hökumətin istefasını qəbul edərək yeni hökumətin təşkil edilməsini yenidən Fətəli xan Xoyskiyə tapşırır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk iclasından xatirə şəkli.

Daha sonra mandat, rəqlament və təsərrüfat komissiyalarına seçkilər keçirilir.

Azərbaycan Parlamentinin açılması münasibəti ilə siyasi məbuslara amnistiya verilməsi haqda "İttihad" partiyasının təklifi Parlamentin bütün fraksiyaları tərəfindən dəstəklənir və müvafiq aktı hazırlayacaq komissiyanın yaradılması haqda qərar qəbul etməklə Azərbaycan Parlamenti özünün birinci iclasını bağlı elan edir.

Azərbaycan Parlamentinin açılışı Azərbaycan cəmiyyətində böyük əks-səda doğurmuş, bu münasibətlə Parlamentin və hökumətin ünvanına gələn təbrik teleqramları, açılış mərasiminə həsr edilən yazılar, bu hadisəyə verilən qiymətlər dövrü mətbuatda geniş yer almışdır. Parlamentli respublika üsul-idarəsinin yaradılması ilə Azərbaycanın siyasi cəhətdən qabaqcıl ölkələr səviyyəsinə qalxması və bu hadisənin onun bütün sonrakı

taleyində son dərəcə mühüm rol oynaması təkzib edilməyəcək bir fakt olmuşdur.

Azərbaycan Parlamentinin açılışı günü onun yaradıcılarından birinin, Fətəli xan Xoyskinin dediyi "...yatsa idik də yuxumuza girməzdi..." sözlərinin fərqi varlırsa, çox kiçik bir zaman kəsiyində - azərbaycanlıların Rusiya Dumasında ilk təmsilçiliyindən başlayaraq Azərbaycan Parlamentinin yaradılmasına gətirən böyük yolun Üzeyir bəyin "vətən oğlu" adlandırdığı insanların idealları, əzmi və əməlləri ilə salındığını görürük [5, s. 2].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışında Gəncədən olan deputatların çıxışları.

İclas günorta saat 1-25 dəqiqədə Şurayi-Milli rəisi Məmməd Əmin Rəsulzadə əfəndinin nitq iftitahı ilə açılır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə - Möhtərəm məbuslar! Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Məclisi-Məbusanını açmaq yomi-səadəti, siz möhtərəm məbusları təbrik etmək şərafinin öhdəmə düşməsilə müftəxirəm.

(Alqışlar).

Əfəndilər! Rusiyada zühur edən inqilabi-kəbir digər həqiqətlər arasında bir həqiqəti-bahirəyi dəxi elan etmiş idi. Bu həqiqət millətlərin həqqi-hürriyyət və istiqlalları idi. Rusiya inqilabı təbiətində mövcud olan ruhə sadıq qalaraq təbii yolu ilə inkişaf etsə idi, millətlərin hüququnu təmin ilə muxtariyyətlərdən mütəşəkkil azad və demokratik bir Rusiyəyi bir an əvvəl təsis edəcək idi. O vaxt təbii idi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanların da həyati-siyasiyyələri digər məhkum millətlərlə bərabər, başqa bir təriqdə cərəyan edəcəkdi. Millətlərə kəndi müqəddəratının təyinini pək səmimənə bir surətdə Rusiya Məclisi-Müəssisanından gözlədilər. Fəqət, Rusiyada inqilab və demokratik naminə zühur edən məkus bir

istibdad nə kimi xarabalıqlar yaratdığını bilirsiniz. İnqilab naminə hökmfərma olan anarxiya və millətlərin hüququ elanından sonra verilən qatı mərkəziyyətçilik Zaqafqaziya millətlərini kəndi başlarının çarəsinə baxmaya sövq etdi. Zaqafqazyada Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə intixab olunan məbuslar kəndilərini vəkil edən cəmətin hüququnu Zaqafqaziya “Seymini” təşkil və onun istiqlalını elan etməkdə gördülər.

Eyni məntiq nəhayət Azərbaycan əhalisi tərəfindən seçilən vəkillərin Şurayi-Milli təşkilinə sövq etdi, bu Şurayi-Milli isə Azərbaycan istiqlalını elan etmək zərurəti qarşısında qaldı. Azərbaycan istiqlalı elan olundu. (Alqışlar).

Bu gün əqəliyyət təşkil edən millətlərin nümayəndələri ilə qəzaların yeni nümayəndələri dəvət olunmaq üzrə işlə bu Məclis təşkil etmişdir. Bu Məclis ümumi seçki üsulu ilə toplanaraq Azərbaycan Məclisi-Müəssisəni toplanıncaya qədər məmləkətimizin sahibi olacaq. Burada Azərbaycanda bulunan bütün millətlərin, təbəqələrin və müxtəlif cərəyanların nümayəndələri olduğundan bu Məclis vətənimizi tamamilə təmsil edə bilər.

Əfəndilər! Bilirsiniz ki, bizim Rusiya cəmətinə qarşı heç ədavətimiz və nifrətimiz yoxdur. Bezar olduğumuz Rusiya, çarizm Rusiyası, Rusiya istibdadıdır. Rusiyaya nifrətimiz Rusiya istibdadı altında inləyən Rusiya cəmətinə nifrət demək deyildir. Bizcə, mənfur olan Rusiya, millətləri əzən və hüquqlarını verməyən rəsmi Rusiyadır, hər bir millət müstəqil və hür olmalı, hür olduğdan sonra digər millətlər ilə ürəyi istədiyi kimi əqdi-ittifaq etməlidir. Bütün dünya millətlərinin “Cəmiyyəti-əqvam” vücudə gətirməsi bizim ən müəzziz

fikirlərimizdəndir. Bu “Fedarasiyon”çularla deyil, təbii, bir meyl və arzu ilə hasil olmuşdur. (Alqışlar).

Ərz etdim ki, biz Rusiya camaatının düçar olduğu fəlakətdən qurtulmasını ürəklə istəriz. Biz Rusiya hökumətinin həqiqi rus demokratiyası əlinə keçməsi tərəfdarıyız. Çünki, Qafqaziya dağlarının şimalında təşəkkül edən müstəbid və təcavüzkar bir hökumətə biz laqeyd qala bilməriz. (Alqışlar). Biz Rusiyanın səadətini istəriz, Rusiya camaatını sevəriz, fəqət, kəndi istiqalalmızı da əziz tutarız. (Alqışlar). Cəbr ilə qəbul etdirilən bir şeydə səadət olmaz. Çünki səadət və hürriyyət istiqaldır. (Alqışlar). İşlə bunun üçün əfəndilər, müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç boyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hürriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı - əhrarınəsini təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir. (Məbuslar yerlərindən qalxır, şiddətli alqışlar uzun müddət davam edir).

Mən buna iman edirəm. Mənim bu imanımı millətlərin qəlbində doğmuş olan əməl günəşi işıqlandırır. Bu günəş bir daha üful etməyəcək. Mən vicdani-bəşəriyyətə inanıram. Milyonlar ilə insan baHacına mal olan qitə-ümumidən sonra vicdani-bəşər qazandığı həqiqətləri asanlıqla əlindən verəmməz. “Cəmiyyəti-əvvam” fikri bu gün hərəkəscə qəbul edilmiş bir fikirdir. Bu mənə ümid verir, qüvvətlə inanıram ki, artıq milləti öldürmək, millətin hüququnu pamal etmək qətiyyət mümkün deyildir. Qaliblər də, məğlublar da millətlərin hüququ təslim ediləmməz deyirlər. (Alqışlar). Yaxında açılacaq sülhi-ümumi konfransında bu fikir qətiyyət hakim olacaq. Bu gün əhvala hakim olanlar müttəfiqlərdir. İngiltərə, Amerika, Fransa dövlətlərinin bayraqlarında

millətlərin təmini-hüququ və "Cəmiyyəti-əqvam" şüarı yazılıbdır. Dövlətlərin Bakıda bulunan nümayəndələri naminə general Tomson Qafqaziya məsələlərinin sülhi-ümumi konfransında həll olunacağını rəsmən elan etmişdir. Biz azərbaycanlılar bütün mövcudiyətimiz ilə kəndi müqəddəratımızı, kəndi istiqalalımızı müdafiə və mühafizədə israr edər, səbat və mətanət göstərər isək, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti payidar olar. Fəqət, bunun üçün, təkrar edirəm səbat və mətanət, fədakarlıq istər. İstər ki, biz kəndimizin istiqlalı layıq olduğumuzu isbat edəlim. Bu oldumu, sizi əmin edirəm ki, kimsə hüququmuzu təslim etməmək cəsarətində bulunmaz. Hanki vicdandır ki, istiqlal istəyən və ona ləyaqətini isbat edən bir milləti qəhr etsin. (Alqışlar).

Əfəndilər! Bizə Zaqafqaziya əqvamı ruhunda hər zaman hürriyyət və istiqlal fikri hakim olmuşdur. Hürriyyət fikrinin müməsili olan "Prometey" Qafqaziya dağlarında zəncirə bənd edilmiş idi. O daima zəncirlərini qırmaq təşəbbüsündə idi. "Prometey" in ruhu Qafqaziyanın bütün millətlərində vardır. Qafqaziya millətlərinin istiqlalı və bərabərlikdə müstəqil olaraq yaşamaları bir xəyali-bənd deyildir. Qardaş millətimiz olan Şimali Qafqaziya, qapıbir qonşumuz ermənilər münasibəti dostanəmiz bütün cüziyyətə rəğmən daima səmimi qaləngürçülər, bizə bir çox mədəni xidmətləri toxunmuş rus cəmaatinin mühüm bir qismi ilə əl-ələ verərək, biz Zaqafqaziyanın müqəddəratını bu qitə üzərində yaşayan millətlərin arzusu vəchilə təmin edə bilirik. (Sürəkli alqışlar). Diplomət lojalarına müraciətlə uzun alqışlar.)

Əfəndilər! Mən buraya qədər sizə ümüdlü sözlər söylədim. Buna iman edirəm. Fəqət nəzərinizi əhvalın ağırlığına dəxi cəlb etməz isəm, vəzifəmi hüsn ifa etməmişəm deməkdir. Zaman ağır, gedəcəyimiz yol çox

tikanlı və arizəlidir. İrəlində bir çox müşkülət və maneələri dəxi gözə almalyız. Dumanlı yolları keçmək və sər mənzil məqsədə irmək üçün siz, məbus əfəndilər, bir çox fədakarlıqlar etməli, təmsil etdiyiniz millətə səbat, mətanət göstərmək üzrə bir nümuneyi-əmsal təşkil etməlisiniz. Bu nümunəni göstərəcəkdir iqtidar və istedadla malik oldunuzsa, yolun yarısı gedilmiş deməkdir. Əvət, əfəndilər bu gün firqə ehtirasları, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi qarşısında səqit qalan qərəzlər atılmalı, vətən qayığı, millət duyğusu hər şeydən yüksək tutulmalıdır. (Sürəkli alqışlar).

Əfəndilər, bu gün Azərbaycanın paytaxtında Məclisi-Məbusan iftihadındaydıq. Azərbaycan bir atəş mənbəidir. Vətənimiz hər zaman kəndi sinəsində bir atəşi-müqəddəs bəsləmişdir. Bu atəş əski zamanlardan bəri həqiqətpərəstlərə rəhbər şəkil ümid və iman təşkil eyləmişdir. O atəş ki, bu gün də sər vətən və saman səbəbi və bəisi-təməddüdüdür. Qəvi bir atəş Azərbaycan övladının sinələrinə düşən milyonlar ilə bürkü yağan bu atəş əbədən sönməz, bir müşkül təşkil edib də hürriyyət və istiqlalə doğru getdiyiniz maneəli yolları işıqlandırır. (Sürəkli və uzun alqışlar). Bu atəş sönməmək üçün əl-ələ verib müttəhidən çalışalım, əfəndilər! Mən sizi belə bir ittihadə dəvət edirəm. (Alqış). Müsəidəniz ilə əfəndilər, bu gün Məclisi iftihad etdik. Şimdi bu Məclisə bir rəis və bir baş müavin intixab edilməsi lazımdır. Namizədləri göstəriniz.

Şəfi bəy Rüstəmbəyov - 5 dəqiqə tənəffüs elanını təklif edirəm.

Sədr - Varid olan təklifə görə 5 dəqiqə tənəffüs elan edirəm. (Tənəffüsdən sonra Məmməd Əmin bəy yenə iclası açır).

Sədr - Əfəndilər, Məclisi-Məbusana sədr və sədr müavini olacaq namizədlərin adlarını deyiniz.

Şəfi bəy – “Müsavat” və bitərəflər partiyası adından rəisliyə Əlimərdan bəy Topçubaşov, birinci müavinliyə doktor Həsən bəy Ağayevin namizədliyini təklif edirəm.

Sədr - Başqa namizəd təklif edən vəbu barədə söz söyləyənxoxmu? Yoxsa, Əlimərdan bəy ilə Həsən bəyin namizədlikləri qəbul olunacaq.

Əhməd Cövdət - Müsəlman sosialistlər ittifaqı tərəfindən “Müsavat”ın göstərdiyi bu namizədlərə etiraz yoxdur.

Heybətqulu Məmmədbəyov – “İttihad” firqəsi tərəfindən Əlimərdan bəy Topçubaşovun namizədliyinə etiraz yoxdur, fəqət Həsən bəyin göstərildiyinə rəy verməyəcəyik.

Şeyxislamov - Sosialist “Hümmət” firqəsi tərəfindən “Müsavat”ın namizədlərinə etiraz yoxdur.

Sədr - Şu sürətləməsələni səsə qoymalıdır. Hər kəs bu namizədliyə razıdır, əlini qaldırsın. (İttihadi-ara ilə Əlimərdan bəy sədrliyə seçilir.)

Sədr - Deməli, Əlimərdan bəy həzrətləri rəisliyə intixab edilmiş olur. Fəqət Əlimərdan bəy həzrətləri burada yoxdur. Şimdi isə baş müavin intixab edəlim. Hər kəs Həsən bəy Ağayevin baş müavinliyinə razı isə əlini qaldırsın.

(“İttihad” firqəsindən başqa ittifaqa-ara ilə Həsən bəyin namizədliyi keçir. Alqışlar altında Həsən bəy mövqei-sədarəti işğal edir).

Həsən bəy - Möhtərəm, parlament üzvləri: Bu günkü tarixi gündə mənim boynuma böyük bir şərəf, böyük bir iqdəm düşdü. İzhari-etimad ilə məni uca mənəsbə layiq bildiyinizdən dolayı bila istisna hamınıza təşəkkür edirəm. Məni sərəfraz parlament birinci müavinliyə

intixabla minnətdar buyurdunuz. Rəis cənabları gələnx kimi onun ağır vəzifəsinin ifası öhdəmə buraxıldı. Bu ağır vəzifəni ifa edə biləcəkmiyəm, yoxmu, bunu deməyə cəsərət edəmirəm. Zira vəzifə xeyli məsuliyyətli və ağırdır. Burası hamınıza məlumdur. Fəqət hamının məqsədi sevgili Azərbaycanın səadəti, buraya toplanmamızdan murad əziz vətənimizi sahili-nicata çıxarmaq olduğundan ümidvaram acizləriniz sizinlə bərabər məqsədə nail və sizin müavinətiniz ilə vəzifəmi hüsnü-ifayə müvəffəq olacağam. Binaən-ileyh dübarə təşəkkürümü bəyan ilə sizi ittihadə dəvət və xudayitəaladan istirham edirəm ki, parlamantımız öz məqsədlərinə qolaylıqla nail olsun. Bu günün münasibətilə Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən bir çox təbrik teleqramları alınmışdır ki, qismən oxumaq istəyirəm, fəqət bundan hala bir katib intixabini təklif edirəm. Ümum parlamentlərdə qaydadır. Müvəqqət katibliyə ən gənc məbus intixab edilir və siyahidən anlaşıldığı üzrə məbuslarımızın ən cavanı Rəhim bəy Vəkilov olduğundan onun namizədliyini təklif edirəm. (Təklif ittihadi-ara ilə keçir. Rəhim Vəkilov katib mövqeiə keçir).

Sədr - Şimdi təbrik teleqramları oxunacaq, müsaidənizi istərəm.

(Azərbaycanın müxtəlif nöqtələrindən və müxtəlif müəssisələrdən alınmış teleqramları oxuyur).

Sədr - Ruzinameyi-müzakirətdə olan məsələlərə keçəlim. Söz Vükəla rəisininindir.

(Fətəli xan Xoyski mərkəz və sağların gurultulu alqışları arasında kürsüyü-xitabata çıxır).

*Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
Parlamentinin açılışında çıxışı.*

Fətəli xan Xoyski - Möhtərəm Azərbaycan parlamenti əzası! Bu güncü gün Azərbaycan üçün böyük, əziz mübarək gündür ki, yuxumuzda görməzdik, əqlimizə gəlməzdi. Bu gün o gündür ki, muxtariyyəti əlinizə aldınız. Hökumət vəkalətilə özümüzü də sizinlə bərabər təbrik edirəm (Alqışlar).

Hökumətin borcudur hüzurunuzda olsun, əski fəaliyyəti və hanki övza altında işlədiyini sizə ərz etsin. Mən bu gün hər nəzarət haqqında sizə məlumat verə bilərəm. Ancaq mən bu gün hökumətin tarixini və nə kimi övza altında təşkil etdiyini ərz edəcəyəm. Azərbaycan hökuməti o vaxt təşkil etdi ki, Gürcüstan Zaqafqaziyaadan ayrılıb elani-istiqlal etmiş idi.

O bir məqam idi ki, Türkiyə ilə Hənuz hər b halında idik. Sülh əhdnamələri hənuz bağlanmamışdır. Batumda sülh müzakirəsi gedirdi. O vaxt Qafqaziya cəbhəsinin təsviyyəsi və Türkiyə ilə mübahisəli məsələlərin həlli lazım idi. Xarici işlərimiz belə, daxili işlərimiz

məlumdur. Bir vaxt idi ki, bir kənddən o biri kəndə getmək qorxulu idi, gecə yatanda sabaha çıxmaq ümidi yox idi. Heç kəsin irz və namusu əmniyyətdə deyil idi.

Dəmir yollarında rus qoşunları qayıdarkən nə hallar oldu. Başımıza nə fəlakətlər gəldi, dəmir yolları təmənilə yatmışdı. Poçta, teleqraf yox idi, bir kağız yollamaq mümkün deyil idi.

O vaxt idi ki, maliyyətdən hökumət əlində heç bir şey yox idi. Hökumətə lazım olan idarələrin hamısı başdan-baş dağılmış idi, xidmətçilər qaçmışdılar. İdarələrin adı var isə də, özü yox idi. Hərə başına beş-on adam yığıb hökumət bir qanun düzəltmiş idi. Güclü olanlar özünü ağa hesab edirdilər. Daxili işlər böylə ikən Azərbaycan istiqlalı elan edilmiş isə də, heç bir hökumət tərəfindən təsdiq edilməmişdi.

O zaman bütün Azərbaycan tərəfindən seçilmiş milli komitə (soldan: doğru deyil!) bu hökuməti təyin edib idarə işlərini ona tapşırırdı. Məni rəis seçərək idarəyə başladıq. Türkiyə ilə sülh əhdnaməsi tezliklə bağlandı. Bununla bərabər hökumət qanun və qayda bərsində aciz idi. Zira heç bir tədbir qüvvəmiz və silahımız yox idi. Aşkar hökumət təşkil etməyə məcbur idik, lakin bunu da edə bilməz idik.

Ona binaən bir qüvvəyə lüzum görürdük, sülh müzakirəsi vaxtı türklərdən bir qədər əsgər almaq iltizam edildi. Sülhnamədə bir fəsl var ki, Azərbaycan hər vaxt lazım görsə müdafiə hüququ üçün Türkiyə bir qədər əsgər versin. Hökumət bu cərəyə təvəssül etdi. Özünüz bilirsiniz Türkiyə öz borcunu yerinə yetirdi.

Qonşumuzun köməliyi ilə mümkün olmayan bir çox şeylər çətinliklə yavaş-yavaş əldə edilirdi. Bu təklif ilə başqasına müraciət etmək mümkün deyil idi. İstəsək də bir fayda olmaz idi.

Türkiyə həmdinimiz, həmvətənimiz idi. Ona görə ondan kömək istədik. Bu altı ay müddətindəki hökumət idarə etmişdir. Siz görürsünüz ki, çox şeylər təzə təşkil olubdur. Daxildə hərçi-mərcdən başqa heç bir şey yox idi. Hətta polis də yox idi. Ona görə hamıdan artıq polis işlərinə diqqət etdik. İndi allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerlərində lazımi qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var. Bu xüsusda çox sözlər ola bilər. Fəqət vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, sabiqəsi, əsgəri və xəzinəsi olan hökumətmə? Yaxud iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əsgərsiz hökumətmə? Əgər burasını nəzərə alsanız görürsünüz ki, nə qədər zəhmət lazım idi. Dəmiryolları işləmirdi, dağılmışdı, vaqon, filan yox idi. Məmləkətin dolanacağı buna bağlı idi. Ona binaən hökumət buna vaxt verdi. Doğrudur, indi mümkün və lazım olan bir çox şey yoxdur. Lakin nə qədər olsa, allaha şükür yaz, qış dəmir yolları düzəlib idarə olunur. Teleqraf yox idi, bir kağız göndərmək mümkün deyil idi. İndi qüvvəmiz çatan qədər işləyib tamamilə olmasa da çox yerdə poçta, teleqraf açılmışdır. İstənilən yerlərə teleqram, məktub göndərmək olar. Vacib məsələlərdən birisi də maliyyat məsələsi idi ki, onsuz işləmək mümkün deyil idi. Hökumət bir zamanda təşkil olundu ki, Batum nümayəndələrinə pul göndərmək lazım olduğu halda, on min manat toplayıb Tiflisdən borc axtarırdı. Bu xüsusda hökumət mümkün qədər çalışmışdı. Hökumət üçün para buraxmağa da bir yer yox idi, o zaman heç paytaxtımız da əlimizdə deyil idi, ona görə pul kəsilməz idi. Biz məcbur olduq başqaları ilə şərik olaq.

Gürcüstan və Ermənistan ilə şərik olaraq Zaqafqaziya bonları buraxıldı. Bakı alındıqdan sonra Bakı bonu

buraxıldı. Eyni zamanda, hökumət başqa yerlərə adam göndərüb ki, Azərbaycanın öz pulu kəsilsin. Bu saat işləməyir. İnşallah ən yaxın zamanda o da olacaqdır.

Möhtərəm məbuslar! Əlbəttə ki, bu işlər az idi. Və öhdəmizə düşən vəzifənin bir zərrəsidir. Yalnız böyük zəlalət bu idi ki, hökumətimiz hədəf olan kimi idi. Bayrağında hüriyyət və əxvət yazmış olan firqələr Bakını əlimizdən almış idi, bizim paytaxtımız buraxılmış idi. Azərbaycanın köksü, paytaxtının sahibi olan müsəlman milləti qətli-am edilmiş idilər. Baş bilənlər Dağıstan, İran və Turana dağılmışlar idi. Şəhərdə bir kişi yox idi ki, bunları bir yerə toplansın, bir iş görsün, böylə olan surətdə bu məsələdən başqasına artıq əhəmiyyət vermək olurmu idi? Türkiyəyə müraciətimizin əsil səbəbi də paytaxtımızı əlimizə qaytarması idi. Bu barədə çox əziyyətlər çəkildi, şimdiki şükür olsun allaha məqsədə çatdıq, Bakı əlimizə keçdi. Burası hazırən xırda bir şey görülür. Amma o zəlalət yada gətirilsə, nə qədər zəhmət çəkdiyimiz anlaşılır. Bəlkə vəzifəmizi lazımınca ifa etmədik, bəlkə boynumuzda böyük günahlar var. Amma o zəhmətimiz nəzərə alınsa, təqsirimiz bir az yüngülləşər.

Doğrudur, möhtərəm əzalar! Şəhər alınarkən nalayiq hərəkətlər olmuşdur. Hökumət bunu gizləmir. Layiq də bilmir ki, gizlətsin. Bəlkə bir çoxlarına əziyyət, bəlkə də cəfa olmuşdur. Lakin mümkün idimi, hökumət bunun qarşısını saxlasın. Zənnimcə insaf ilə baxılırsa, Azərbaycan deyil, heç bir hökumət bunun qabağını almağı bacarmazdı. Burada müsəlmanlar qırılırsın, namusuna, canına təcavüz edilmiş, əlindən ixtiyarı qoparılmış, bunu da nəzərə almalı ki, üç gün davadan sonra şəhər alınmış, əhali və qoşun şəhərə acıqlı girmiş idi. Hökumət acıqlı deyil idi, acıqlanmazdı, hökumət bu acığı saxlaya bilmirdi. Hökumət bacardığını etdi. Yüzədək müsəlman

asdırdı. Çox tərəfdən hökumət barəsində sözlər deyirlər. Amma demək asandır. Deyə bilərsiniz bunu eyləmədik, eyləməli idik, fəqət bu asanı idi.

Möhtərəm, parlament əzaları! Özünü məlumdur ki, hökumət üç gündən sonra Bakıya girdi. O vaxtadək nə olmuşdusa da, hökumət gəldikdən sonra bu işləri dayandırdı və bundan artıq bacarmazdı. Bu övza ilə bərabər hökumət qarşısında bir çox sair məsələlər də var idi. Xarici işlər bilirsiniz ki, nə halda idi. Zülmət zamanı qayalıq içində nazik taxta bir qayığa bənzər idi ki, hər dəqiqə qayalara toxunub dağılmaq təhlükəsi var idi. Fikir etsəniz görərsiniz ki, böylə idi. Mən tərif etmirəm. İştə bizim vəzifəmiz bu idi ki, qayığı qayalar arasından keçirə idik. Əhvali-xariciyyəimiz elə idi ki, hökumət çox müşkülata uğrayır idi, hökumət çox çarpışırdıözgələri daxil işlərimizdən uzaqlaşdırın. Lakin özümüz gətirmiş olduğumuz adamlara demək olmazdı ki, o vaxt sizi çağırmış idik, indi də sizi istəmirik, çıxın gedin. Sonra övza dəyişdi, gözlənilməyən bir vəqifə oldu, təzə məsələlər çıxdı, bir zaman gəldi ki, hökumət nə edəcəyini bilməyirdi, ola bilir idi ki, bir addım ilə hər şey dəyişsin. Xalq yeni işlərə razı olacaqmı, yoxmu? Təzə yol ilə getmək istəyəcəkmiz? Hökumətə məlum deyildi, burada xalqın öz rəyini bilmək lazım idi, bu lap axırıncı məqam idi. Binaən-ileyh hökumət parlament dəvətini lazım gördü. Fəqət tez parlament çağırmaq mümkün deyil idi. Hökumət təsis olunandan altı ay müddətində Məclisi-Müəssisan çağırmağa söz vermişdi. Bu vaxtadək hələ Məclisi-Müəssisan çağırılmamış, bu bizim təqsirimiz deyildir. Çünki, torpağımızın yarısı və paytaxtımız əlimizdə yox ikən Məclisi-Müəssisan dəvəti fikrinə düşmək belə gülünc idi. Şəhər alınandan sonra da dəvət etmək və hazırlaşmaq mümkün deyil idi. Bununla belə

hələ Bakı alınmadan iki gün əvvəl Gəncədə komissiya təşkil edildi ki, Məclisi-Müəssisan dəvətinə hazırlıq işləri görsün. Məlumdur ki, Məclisi-Müəssisan əsas qanun qoymaq üçündür. Böylə bir məclisə malik olmaq üçün qabaqca Azərbaycan istiqlalının dövlətlər tərəfindən qəbul və təsdiq edilməsi lazım idi. Əlbəttə, əsas qanunu qoyub sonra da ləğv etmək böyük ayıbdır. Binaən-ileyh biz müvəqqəti Məclisi-Müəssisansız qalmağı dəvətinə tərcih etdik. Hələ mənim yadımdan çıxdı sizə qabaqca deyim ki, o vaxt İstanbulda mərkəzi dövlətlər nümayəndələrinin iştirakı ilə konqıra dəvət edilmiş idi. Haman konqırada Zaqafqaziya millətlərinin iştirakı ilə bizim istiqlalımızı qəbul və tərzidə idarəmiz məsələsi həll edilmiş idi. Sonra məlununuzdur ki, övza dəyişdi və bundan dolayı konqıra dəvətini və Məclisi-Müəssisan çağırılmasını istəmərdik. İndi də təzədən Məclisi-Müəssisan dəvəti üçün qanun hazırlamaq və sair işləri 5 ay çəkər idi. Ona görə biz Milli Şurayı dəvət etdik ki, parlament çağırınsın. Noyabrın 17-sində Milli Şura çağırılaraq o dəxi bu sistemi qəbul edərək işbu parlamana dəvət etdi. Bir hal idi ki, mərkəzi dövlətlər məğlub oldular, bütün tədbirlər yox oldu. Həm də o dərəcədə məğlubiyət üz verdi ki, dünyaya hakim olan Almaniya o qədər zəlil oldu ki, ən rəzil dövlət qəbul etməyəcəyi şərtlərə razı oldu. Vilhelm xəl edildi. Almaniya donanması təslim oldu. Bunlar bu dərəcə məğlub olaraq qabiliyyət tərəf müqabilə keçdi. İngiltərə, Amerika və Firəngistanın bir qədər qoşunları bizim yaxınımızda (Ənzəliddə) idi. İngilislər buraya qabaqcadan gəlmişlər idi, lakin o vaxt paytaxtımız Azərbaycan qoşunları tərəfindən mühasirə edilmişdi. O zaman bizim davamız ingilis ilə deyil idi. Ancaq hüququmuz uğrunda hər bə edirdik və ingilislərin vürudi ilə hüququmuzdan əl çəkib

qaça bilməzdik. Binaən - ileyh ingilislər burada olduqları halda da müharibə etdik, tarixdə görülməmişdir. Və demək olmaz ki, bu hökumətlər millətlərin həqq və hüququnu almaq istəsinlər. İngilislər ən qədim mədəni və hüquq muxtariyyəti müdafiə edən bir millətdir. İngiltərənin hakimiyyəti altında hamıdan çox müsəlman var. Onlar ingilislər ilə çiyin-çiyinə dava edir idilər. Burası göstərir ki, ingilislər onların hüququna təcavüz etmir və özlərindən incitmiyorlar. Bizimlə də onlar arasında heç bir inciklik ola bilməz.

Bundan naşındır ki, Amerika, İngiltərə, Fransa dövlətləri ümumi sülh konfransında vəkilən Azərbaycanda asayışı müdafiə üçün buraya əsgər göndərmək istədikdə, hökumət etiraz etmədi və hökumət ilə Milli Şura onların gəlmələrinə razı oldular. Çünki, onların vücudundan millətin hüququna və Azərbaycanın istiqlalına zidd və xəta görülməyirdi. Bizim rizamız ilə müttəfiqlər gəldilər. Şimdi görürsünüz ki, heç bir zərər də olmadı və hüququmuzu əlmizdən almaq istəməmişlərdi. Millətin həqq və hüququ və havadarı olan daxili işlərimizə əsla əl uzatmırlar. Bunlar elə millətdir ki, bir təhlükə baş verməz. Bununla bərabər öhdəmizə düşən vəzifələrdən birisi də Qafqaziyada bəzən din və qan qardaşlarımızın və bəzən də qonşularımız tərəfindən təşkil edilmiş olan hökumətlər ilə dostanə əlaqə və münasibətimiz məsələsi idi. Hökumət dostluq hüslu üçün var qüvvəsilə çalışdı. Gürcüstan ilə aramızda heç bir ixtilaf vəqə olmamışdır. İki qardaş arasında da mübahisə olar. Lakin mübahisəli məsələlərin həpsi dostanə bir tərzdə həll edilir. Şimali Qafqaziya bizə daha yaxındır. Həmişə sözüümüz, yolumuz, işimiz bir olmuş, bir-birimizə mütəqabil kömək etmişdik. Aramızda heç bir mübahisə olmamışdır. Ermənistan ilə də aramızda elə mühüm bir ixtilaf

olmamışdır. Doğrudur, məzkur iki dövlətlər ilə olduğu kimi ermənilərlə dostluq hasil olmamışdır. Bunun da səbəbi şahid olduğumuz hadisələrdir. Bu hadisələrin vüquına biz təəssüf edirik. Və, heç kəs təəssüf etməyə bilməz. Kim təəssüf etməz ki, axır aylarda ermənilər ilə müsəlmanların arasında müharibə vəqə olub, bir-birlərinin qanlarını tökmüş, biri-birini incitmiş, zülm etmiş kimi hallar yetirmişlərdir. Hansı tərəfin daha artıq zülm etdiyini indi tərəziyə vurmaq vaxtı deyil, bu gələcəyin işidir. Bu səbəblərdir ki, iki dövlətin dostluğuna mane olmuşdur. Lakin yenə aramızda elə bir ixtilaf vəqə olmamışdır. Hal-hazırda hər nəzarətdən ayrı-ayrı bəhs edə bilməyəcəyəm. Ancaq bunu deməliyəm ki, o vaxt nə məktəb var idi, nə ədliyyə idarələri var idi. Hökumət buna da diqqət etməli idi. Çünki, ədliyyə idarəsi olmayınca məmləkəti polis qüvvəsi ilə idarə etmək olmaz. Bu iki birdir ki, əvvəl başdan milliləşməli idi. Şimdi məktəblər milliləşdilər. İbtidai məktəblər və bəzi siniflər milliləşmişlər, bir çox yeni məktəblər açılmışdır. Bundan əlavə hökumət əldən gələn qədər çalışaraq yox olan ədliyyə idarələrini təcdid etdi. İndi allaha şükürlər hər yerdə olmaz isə də, bir çox ədliyyə idarələrinə türk dili bilən adamlar təyin edilmişlər. Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu sürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: "Millətin hüququ, istiqlal, hürriyyəti!"

Fəaliyyətimizdə xətalər işləmişkə də, həmişə fikrimiz bu olmuşdur. Hökumət çalışmışdır ki, öz nüfuzunu millətin gözündə itirməsin. Biz xahiş edirik ki, nöqsanlarımızı bizə göstərsiniz, tənqiddə ixtiyarınız var və tənqid xeyirli şeydir. Parlamentin əsas vəzifəsi də yol

göstərməkdir. Hər nazir o nəzarətləri barəsində bəyanat verəcəklər. Hökumətin ixtiyarı bu günə qədər idi, şimdiki siz yığıldınız. Hökumət başında parlamentin etimadına müəhər və parlamentə istinad edən bir kabinə olmalıdır. Heç bir hökumət parlament açıldıqdan sonra iş başında qalamaz.

Ona görə mən bütün yoldaşlarımı tərəfindən xəbər verirəm, hökumət hüsurunuzda istefasını verir (Alqış).

Sədr - Rəisi vükəlanın bəyannaməsini dinlədiniz. Bu xüsusda danışan varsa, söyləsin.

Məmməd Əmin - Təklif edirəm ki, hökumət təşkilinə vəkil şimdiki hökumət iş başında qalsın.

Sədr - Buna etiraz edən yoxdur? Deməli, təklif qəbul olunur.

Əfəndilər! Üç komisiyon intixabını təklif edirəm. Etimadnamə komisiyonu, tərtibat və ləvazimat komisiyonu, nizamnamə komisiyonu. Hər komisiyona neçə üzv intixab edilməsi barəsində rəyinizi deyiniz.

Camalbəyov - Hər firqədən bir nəfər.

Səfikürdski - Hər komisiyon beş nəfərdən ibarət olmalıdır.

Məmməd Əmin - Hər firqədən birer, "Müsavat" və bitərəflərdən isə iki şəxş nəfər intixab olmağını təklif edirəm. Zətən "Müsavat" firqəsi ən böyük firqədir.

Miryəqub - Hələlik şəkli-fraksiyon məlum olmadığından, naşi hər firqədən bir nümayəndə, əyalət, şəhərlər nümayəndələrindən isə bir nəfər üzv təklif edirəm.

(Sədr təklifləri rusçaya tərcümə edir).

Məmməd Əmin - Mən təklifimdə israr etmirəm.

Səfikürdski - Mən təklifimi geri götürürəm.

Sədr - Deməli, "İttihad" firqəsinin təklifi qalır. Rica edirəm, namizədlərinizi göstəriniz. İştə bu namizədlər təklif edilir:

"Müsavat" və bitərəflərdən: Şəfi bəy Rüstəmbəyov mandat komisiyonuna, Məmməd Yusif Səfərov Nizamnamə komisiyonuna, Kazımzadə tərtibat və ləvazim komisiyonuna; sosialistlər ittifaqı tərəfindən: Məhərrəmov mandat, Səfikürdski Nizamnamə, Hacinski tərtibat və ləvazim komisiyonuna; "Hümmət" firqəsindən: Qarayev etimadnamə, Camalbəyov tərtibat və ləvazim, Şeyxülislamov Nizamnamə komisiyonuna! "İttihad" firqəsindən Vəzirov Zeynal bəy - etibarnamə, Məhəmmədbəyov - tərtibat və ləvazim, Qarabəyov Nizamnamə komisiyonuna;

Sair əqəliyyət təşkil edən millətlərdən: Xahman (yəhudi) etibarnamə, Vansevç (leh) Nizamnamə, Tsixokaya (gürçü) tərtibat və ləvazim;

Slavyan-rus cəmiyyətindən: Mixaylov - etibarnamə, Klinyevski Nizamnamə, keşiş Kravçenko - tərtibat və ləvazim komisiyonuna. Daha namizəd göstərən yoxdur ki? Bu namizədləri tək-tək və yaxud birdənmi səsə qoyalım?

Səslər - Birdən bir.

Sədr - Buna etiraz edən var isə əlini qaldırsın! Deməli, təklif qəbul olunur.

"İttihad" firqəsi tərəfindən təklif vardır.

Qarabəyli - Məclisi-Məbusanına güşadı münasibətilə "İttihad" firqəsi siyasi məhbuslar üçün əfvi-ümumi elanını təklif edir.

Şeyxülislamov - "Hümmət" firqəsi "İttihad"ın arzu etdiyi təklifi qəbul və təbrik edir. Bu məsələni fraksiya da qaldırmaq istəyirdi. Fəqət bugünkü iclasda müzakirə edilməyəcəyini nəzərə alaraq qaldırmadı. Bu məsələni firqələrin deklarasiyasında oxunmasına təsir etdik. Hər halda əfvi-ümumi əleyhinə heç kəs etiraz etməz. Biz təbrik və "İttihad"a təşəkkür edirik.

Məmməd Əmin - Təbiidir ki, Məclisi-Məbusan yığıldığı zaman əfvi-ümumidən sərfinəzər etməyəcəkdir. Şübhəsiz ki, Məclisi-Məbusan əfvi-ümumi məsələsinə yanaşacaqdır. Fəqət, bunu hər fraksiya öz deklarasiyasında bildirəcəkdir. Bununla belə, mən "Müsavat" və bitərəflər namindən "İttihad" frqəsinin işdə bu təklifini təbrik edirəm. Əfvi-ümumiyyə heç kəs etiraz etməz. Fəqət, hələ bu xüsusda qəti bir qərar namə qəbulundan sərfinəzər ilə bəyannamələrin nəşrinə təkin bu məsələni təxir edəlim.

Səfikürdski - Gözəl təklif edildi. Şükürlər olsun ki, biz burada şimdiki yığılıb danışa bilərik. O qanlar ki, tökülməyilə bizi bu günə çıxarmışdır və bayrağımızı qaldırmışdır; onları unutmayalım. Hürriyyət və inqilab şühədasının istirahət ruhları üçün təvəqqe edirəm ayağa durasınız (hamı qalxır). Mən sosialistlər tərəfindən bu təklifi təbrik edirəm! Arkadaşımız Məmməd Əmin buyurduğu kimi bu məsələni hamımız istədik, fəqət, bizim frqəmiz bunu bir brilyant kimi pambıq arasında saxlayıb, təntənəli bir surətdə araya çıxaracaqdır. Millət uğrunda, müqəddəs fikir yolunda çalışanlar müqəssir hesab edilməməlidirlər. Bu gün kiçik bir türk parlamenti açılıbdır. Bizim bu parlamentimiz gözlərdə bir ağ kimidir. Çox imperialistlər onu görmək belə istəmirlər. Cümhuriyyətimizə Türk Cümhuriyyəti deyil, Azərbaycan Cümhuriyyəti dedik ki, hamı vətəndaşlara ümumi bir vətən olsun (Alqış). Azərbaycanda hamı hürri yaşamağıdır. Heç kəsə fərq qoyulmamalıdır. Bizim sosialistliyimizə şübhə edənlərə sübut olunsun ki, kim həqiqi sosialistdir.

Sədr - (zəngçalır). Rica edirəm, mətləbdən danışasınız. Siz "İttihad"ın təklifi haqqında danışmalısınız.

Səfikürdski - Xülasə, fikrimiz budur ki, hürriyyət və inqilab yolunda toqif edilənlər azad edilsinlər (Alqış, soldan).

Sədr - Əsasən, bu təklifə etiraz yoxdur. Bunun süni cəhəti qalır. Fəqət icrasını indiki hökumətmi, yoxsa gələcək hökumətə tapşırıq?

Qarabəyli - "İttihad" frqəsi təklif edir ki, bu məsələni qanuni bir surətə salmaq üçün bir parlament komisyonu intixab olunsun.

Məmməd Əmin - Müariz yoxdur. Fəqət, bunu təklif edən frqə bu məsələni qanun yapması surətində sədarətə verməlidir ki, müzakirə edilsin.

Sədr - Buna etiraz edən yoxdur ki?

Qarabəyli - Mən təklif edirəm ki, bugün, burada bir komiyaon seçilsin ki, bu məsələni qanun surətində tərtib versin.

Qənizadə - Parlamentin vəzifəsi qanun qoymağıdır. İndidən bu işə başlasın, vaxta ki, bu gün bu məsələyə baxılmayacaq, mən təklif edirəm ki, bütün millətlər nümayəndələrindən mürəkkəb bir komiyaon seçilsin ki, bunu bir qanun şəklinə salsın.

Sədr - Layihə hazırlamaq üçün komiyaon təşkili barəsində "İttihad"ın təklifinə etiraz yoxmudur?

Məhərrəmov - Böylə işlər çox olacaqdır. Hər birisi üçün bir komiyaon seçmək olmaz. Binaən-ileyh bütün böylə işlərə baxmaq üçün bir ədliyyə komiyaonu seçilməlidir ki, daima surətdə işləsin.

Sədr - Təklif edilir ki, ədliyyə komiyaonu seçilsin.

Miryəqubov - Təklif edirəm ki, bu məsələni Nizamnamə komiyaonuna verək.

Sədr - Bu məsələnin Nizamnamə komiyaonuna daxil yoxdur.

Məmməd Əmin - Bu təklifi edən fraksiya bir qanun layihəsi surətində vermiş olsa idi, əlbəttə qəbul edər idik. Fəqət, şimdiki bunu Nizamnamə komisiyona vermək olmaz. Zira Nizamnamə komisiyonu öz işinə baxsın və yaxud ədliyyə işlərinə baxsın? Məsələ əsas etibarilə qəbul olunur. Lakin digər firqələr miyanında həll edilməmişdir. Bu xüsusda bir layihə hazırlamaq lazımdır. Bunu bir komisiyon yaxud bir fraksiya və yaxud bir şəxs də edə biləcəkdir. Binaən-ileyh və ya “İttihad” firqəsi özü bir layihə hazırlasın və yaxud fraksiyon intixabı üçün tənəffüs elan edilsin. Layihə bir günə yazılar.

Sədr - Məlumat almaq üçün, mən burasını sizə ərz etmək istəyirəm ki, Azərbaycan həbsxanalarındakı məhbusların hesabı on nəfərdən ziyadə deyil. Söz Şeyxülislamovundur.

Şeyxülislamov - Bu məsələ əsasən qəbul olunur. Bu qanun deyil bir manifestdir. Binaən-ileyh layihəsini hazırlamaq üçün üç adamdan ibarət bir komisiyon seçilsin ki, bir də parlamentə müraciət etmədən ətrafına teleqram çəkərək məhbusları buraxdırsın.

Sədr - Bu barədə daha danışan varmı?

Səmədəğa Ağamalov (yerindən) - Təklif edirəm ki, komisiyon indi seçilsin.

Qarabəy - Bir komisiyon lazımdır ki, məhbusların dərəcəyi-təqsirini təhqiq etsin, iki günə qədər parlamentə məlumat versin. Məhbusların azad edilməsi də bu komisiyona həvalə edilsin. Bəzi məsələ var ki, təhqiqi ixtilafa bais olar.

Sədr - Məsələ yalnız siyasi məhbuslara aiddir. Başqa təklif var isə söyləyiniz.

Şəfibəy - “Müsavat” və bitərəflərə komisiyona etiraz yoxdur.

Sədr - Komisiyonun əzası barəsində iki təklif vardır. Beş və üç.

Kim beş tərəfdarıdır? Əlini qaldırsın. (Əllər qalxır). Kim üç tərəfdarıdır? Əlini qaldırsın. (Əllər qaldırılır).

Sədr - Əksəriyyətlə beş nəfər qəbul olunur. Rica edirəm, namizədlərini göstərsiniz.

Əhməd Cövdət - Sosialistlər ittifaqı tərəfindən Aslan bəy Səfikürdski təklif olunur.

Şəfi bəy - “Müsavat” və bitərəflər tərəfindən Qardaşov və Abdulla bəy Əfəndiyevin namizədliyi təklif olunur.

Heybətqulu - “İttihad” tərəfindən Zeynal Tağıyev.

Şeyxislamov - “Hümmət” tərəfindən Səmədəğa Ağamalov.

Məmməd Əmin - Təklif edirəm, Məclisi bitirmədən ikinci Məclis vaxtı təyin edilsin.

Sədr - Gələn iclasın vaxtını müəyyən ediniz.

Məmməd Əmin - O birisi gün saat 12-də.

Sədr - Etiraz yox isə iclas düşənbə günü, dekabrın onunda saat 12-də təyin edilir.

(İclas saat 5-in yarısında qapanır) [3, s. 5-10; 4, s. 3].

NƏTİCƏ

Müsəlman Şərqində və Türk dünyasında yaradılmış ilk demokratik dövlət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətidir. 1918-ci il 28 may tarixində təsis edilmiş Cümhuriyyətin ilk paytaxtı Gəncə şəhəri olmuşdur.

Azərbaycan tarixində mühüm reformaların baş verdiyi qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhərində yüzilliklərə istinad edən dövlət və dövlətçilik ənənələri mövcuddur. Çünki, təhsil və elm mərkəzlərinin, mədəniyyət, səhiyyə ocaqlarının əsrlər boyu fəaliyyət göstərdiyi bu qədim şəhərdə dünyanın nüfuzlu universitetlərində yüksək səviyyəli təhsil almış, dünyəvi dəyərlərə yiyələnmiş ziyalıların yaşaması sayəsində Gəncə Şərqin ilk demokratik dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Gəncə quberniyasından olan Şeyxzamanlılar, Ziyadxanlılar, Rəfibəylilər, Topçubaşılar, Yusifbəylilər kimi görkəmli ziyalılar Azərbaycan tarixində xüsusi rol oynamışlar. Çünki, onlar Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Cavad xan, Mirzə Şəfi Vazeh kimi görkəmli şəxsiyyətlərin şəərəfli şəcərələrinin davamçıları kimi milli dövlətçilik ənənələrimizi sədaqətlə yaşatmış və davam etdirmişlər.

Müstəqilliyimiz haqqında Bəyannamə Tiflis şəhərində qəbul edilsə də, burada mürəkkəb siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərə bilməyən Cümhuriyyət xadimlərimiz paytaxt kimi yalnız Gəncədə dövlət və dövlətçiliyimizin inkişafı naminə çalışmaq üçün şəraitin olduğunu bildirmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərdiyi üç ay ərzində 210-dan artıq dövlət qərarları, mühüm hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Dövlət dili, milli bayraq və digər dövlət təsisatları ilə bağlı mühüm sənədlərin qəbul edilməsi sayəsində ölkəmizin

ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının mühüm sahələrinin inkişafına şərait yaranmışdır. Milli-mənəvi dəyərlərin, milli vətənpərvərliyin mərkəzlərindən olan Gəncə şəhərində milli ordu quruculuğunun əsası qoyulmuş, burada Qafqaz İslam Ordusu yaradılmış və bu mütəşəkkil ordu ölkəmizin Qərb bölgəsi ilə yanaşı, Bakı şəhəri də daxil olmaqla şərq hissəsini xarici işğalçılardan azad etmiş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti iyirmi üç ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, daxili siyasətlə yanaşı, beynəlxalq miqyasda da uğurlar əldə etmiş, Gəncə quberniyasından olan görkəmli dövlət xadimlərinin təmsil olunduqları nümayəndə heyəti tərəfindən 1920-ci ildə Parisdə ölkəmizin müstəqilliyini beynəlxalq ictimaiyyətə qəbul etdirmişlər.

1920-ci il 28 aprel tarixində XI Qızıl Ordunun işğalı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğuna son qoyulmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimlərinin əksəriyyəti qətlə yetirilmiş, bir çoxlarının sonrakı taleyi bugünə qədər məlum deyildir.

Monoqrafiyanın qələmə alınmasında məqsəd Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə quberniyasında fəaliyyət göstərmiş dövlət xadimlərinin həyatını və böyük xidmətlərini geniş ictimaiyyətə çatdırmaqdır.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Первым демократическим государством, созданным на мусульманском Востоке и в турецком мире, является Азербайджанская Демократическая Республика. Первая столица Республики, основанной 28 мая 1918 года был город Гянджа.

В древнем научном и культурном центре - городе Гянджа, имеющим многовековые государственные традиции, произошли важные реформы в истории Азербайджана. Гянджа стала столицей первого демократического государства Востока благодаря существованию древних образовательных и научных центров, в том числе центров культуры и здравоохранения в городе, а также существованию интеллигенции, получившей высшее образование в престижных университетах мира, обладавшей особо высоким мировоззрением. Особую роль в истории Азербайджана сыграли выдающиеся представители интеллигенции, таких знатных родов как Шейхзаманлы, Зиядханлы, Рефибейли, Топчубаши и Юсифбейли, жившие в Гянджинской Губернии. Эти выдающиеся личности продолжали традиции национальной государственности как последователи видных деятелей, таких как Низами Гянджеви, Мехсети Гянджеви, Джавад хан, Мирза Шафи Вазех.

Несмотря на то, что Декларация о Независимости была принята в Тбилиси, видные деятели Азербайджанской Демократической Республики, которые не могли функционировать в сложных политических условиях, имели возможность работать в Гяндже как столице с целью развития государства и отечественной государственности. В течение трех месяцев существования Азербайджанской Демократической Республики

в Гяндже были приняты более 210 государственных резолюций, важных правовых актов. Благодаря принятию важных документов, касающихся государственного языка, государственного флага и других государственных учреждений, были созданы условия для развития важных областей социально-политической, социально-экономической и культурной жизни нашей страны. Основы национальной армии были созданы в Гяндже, одном из центров национального патриотизма, где была создана Кавказская Исламская Армия, которая освободила восточную часть страны, в том числе Баку, вместе с западным регионом страны от иностранных оккупантов и обеспечила территориальную целостность Азербайджана.

Несмотря на то, что Азербайджанская Демократическая Республика существовала в течение двадцати трех месяцев, она добилась успехов как во внутренней политике, так и на международной арене. Видные государственные деятели - представители делегации нашей страны из Гянджинской области смогли способствовать принятию факта о признании независимости нашей страны в Париже в 1920 году международным сообществом.

28 апреля 1920 года существование Азербайджанской Демократической Республики было прекращено оккупацией XI Золотой Армии. Большинство видных государственных деятелей Азербайджанской Демократической Республики были убиты или судьбы многих из них пока не известны.

Целью монографии является информирование широкой общественности о жизни и великих заслугах государственных деятелей Азербайджанской Демократической Республики выходцев из Гянджи.

CONCLUSION

The first democratic state, created in the Muslim East and the Turkish world is the Azerbaijan Democratic Republic. The first capital of the Republic, founded on May 28, 1918 was Ganja city.

In the ancient scientific and cultural center - Ganja, which has centuries-old state traditions, important reforms took place in the history of Azerbaijan. Ganja became the capital of the first democratic state of the East, due to the existence of ancient educational and scientific centers, including cultural and health centers, as well as the existence of intellectuals, who received higher education in prestigious universities of the world, which had a particularly high worldview.

A special role in the history of Azerbaijan was played by outstanding representatives of such notable families as Sheikhzamanli, Ziyadkhanli, Refibeyli, Topchubashi and Yusifbeyli, who lived in Ganja Province. These outstanding personalities continued the traditions of national statehood as followers of prominent figures such as Nizami Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Javad Khan, Mirza Shafi Vazeh.

Despite the fact that the Declaration of Independence was adopted in Tbilisi, prominent figures of the Azerbaijan Democratic Republic, who could not function in difficult political conditions, had the opportunity to work in Ganja as a capital for the development of the state and national statehood. Over three months of the existence of the Azerbaijani Democratic Republic in Ganja, more than 210 state resolutions and important legal acts were adopted. Thanks to the adoption of important documents relating

to the state language, the state flag and other state institutions, conditions were created for the development of important areas of socio-political, socio-economic and cultural life of our country.

The foundations of the national army were established in Ganja, one of the centers of national patriotism, where the Caucasian Islamic Army was created, which liberated the eastern part of the country, including Baku, along with the western region of the country from foreign occupants and ensured the territorial integrity of Azerbaijan. Despite the fact that the Azerbaijan Democratic Republic existed for twenty-three months, it achieved success both in domestic politics and in the international arena. Prominent statesmen - representatives of our country's delegation from the Ganja region were able to contribute to the adoption of the fact of recognition of our country's independence in Paris in 1920 by the international community.

On April 28, 1920, the existence of the Azerbaijan Democratic Republic was stopped by the occupation of the XI Golden Army. Most prominent state figures of the Azerbaijan Democratic Republic were killed or the fate of many of them is not yet known.

The purpose of the monograph is to inform the general public about the life and great merits of the statesmen of the Azerbaijani Democratic Republic from Ganja.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATLAR

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998. s. 4, 5.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (10 cilddə). V cild. Bakı, 1981, s. 105.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F. 895, siy. 1, iş. I, vər. 5-10.
4. "Azərbaycan" qəzeti, 9 dekabr 1918-ci il.
5. "Azərbaycan" qəzeti, 7 dekabr 2013-cü il.
6. "Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti". Bakı, 1993.
7. "Azərbaycan tarixi". Bakı, 1994.
8. Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 1956.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild, Bakı, 2005; II cild, Bakı, 2005.
10. Алибеков И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906.
11. Багирова И.И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997.
12. Газета «Баку», 1905, 26 июня.
13. Газета «Баку», 1906, 2 марта.
14. Газета «Баку», 1906, 5 марта.
15. Газета «Баку», 1906, 6 марта.
16. Газета «Баку», 1906, 24 мая.
17. Газета «Баку», 1906, 21 ноября.
18. Газета «Баку», 1906, 22 ноября.
19. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi. Bakı, 1992.
20. Гагагова Л.С. Кавказ после Кавказской войны: этно-конфликтный аспект. Россия и Кавказ сквозь два столетия. М., 2001.
21. Государственный Архив Политических Партий и Общественных Движений Азербайджанской Республики (ГАППОДАР): ф. 276, оп. 8, д.11.
22. ГАППОДАР: ф.276, оп. 8, д.217, 231, 256.
23. ГАППОДАР: ф.456, оп.10, д. 109.
24. Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Баку, 1990.
25. Çıraqzadə V. İstiqlal yollarında. B.:Azər nəşr, 1992. 82 s.
26. Fətullayev Ş. Gəncə abidələri. Bakı, 1969. 100 s.
27. Hammel U. Die Deutschen von Tiflis. In: Georgica. Bd. 20, 1997, p. 35–43.
28. Gəncə: Tarixi очерк. Bakı, 1994. 152 s.
29. İbragimov N.A. Heimat in der Fremde. Der Deutsche Einfluß auf die Entwicklung Aserbaidshans. Mainz, 1997. p. 19-24.
30. Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – в начале XX в., Баку, 1964. «Кавказский Статистический комитет». Е.Кондратенко. 1886.
31. Ибрагимов З. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. Баку, 1955.
32. Искендеров А.Г. Классовая структура городского и сельского населения Азербайджана в первой трети XIX века. Баку, 1987.

33. Исмаил-Заде Д.И. И.И.Воронцов - Дашков. Наместник Кавказский. Россия и Кавказ: сквозь два столетия М., 2001.
34. Исмаилзаде Д.И. Русское христианство в Закавказье (30-ые годы XIX начала XX повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. Баку, 1906.
35. «Кавказский календарь на 1887 год». с. 197-203.
36. 2Кавказский календарь на 1881 год». Пространство и население Кавказского Наместничества. с. 22.
37. Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). Литературный Азербайджан, 1993, № 1-2.
38. Казум-бек. Восстание в Гяндже. Воспоминания о событиях 1920 года. «Эхо», 12 января 2005 г.
39. Мəmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918-ci illər. Bakı, 1996.
40. Mustafa N. Fətəli xan Xoyski. "Xalq" qəzeti, 25 may, 2002.
41. «Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.».
42. Qəhrəmanlı N. Nəşib bəy Nümunəsi. Bakı, 2008.
43. Полонский Л. «Сименс» на Кавказе. Документальное повествование. Баку, 1995. с. 23-29.
44. Rüstəmli A. Ədəbi istiqlalımız. Bakı, 2004. s. 23.
45. Rzalı R. "Azərbaycan" qəzeti. Bakı, 2009, 26 iyun, s. 9.
46. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1987. s. 317.
47. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1997. 160 s.
48. Şüküroğlu L. Cümhuriyyət Hökuməti repressiya məngənəsində. Bakı, 2000.
49. Cuvarlinski R Bir nəsildən tarixə töhfə. Gəncə: Elm, 2018, s. 153.
50. Тифлис, типография Главного Управления Наместника Кавказского. 1880.
51. Hacıyev H. İstiqlalın əzablı yolu. Bakı, Azərənəşr, 1996. 168 s.
52. Həsənov M. Qərib məzarlar (Fransa). 2016. 120 s.
53. İsmayılov R. Məvəriyi-Qafqazın elanı istiqlalı. "Azərbaycan tarixi" kitabı. Bakı, Azərənəşr, 1993. s. 124-141.
54. Qasımlı M., Hüseynova E. Azərbaycanın xarici işlər nazirləri. Bakı, Mütərcim, 2003.
55. Qasımlı M., Hüseynov C. Azərbaycanın baş nazirləri. Bakı, 2005.
56. Qurban T. Dönməzlik. Bakı, Şirvannəşr, 1997. 114 s.
57. Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, Elm, 1990. 94 s.
58. Nəzirli Ş. Cümhuriyyət generaları. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1995. 212 s.
59. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, Azərənəşr, 1995. 54 s.
60. Rüstəmov S. Azərbaycan Parlamenti necə yarandı? "Azərbaycan" qəzeti, 2013-cü il 7 dekabr, s. 1, 2.
61. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: Müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998. 254 s.
62. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991.

63. Tahirzadə Ə. Tiflis müsəlman qəbiristanlığındakı məzarüstü abidələr kompleksi. Mən bəşər dostu bir insanam. Bakı: Apostrof, 2012, s. 107-118.
64. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical and Applied Science, 2018, № 01 (57), p. 9-16.
65. Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası. Bakı, 2007. s. 211.
66. Ziyadxanov A. Azərbaycan. Bakı, 1993.
67. Зейналова С.М. Немецкие колонии в Азербайджане: 1919-1941 годы. Баку, 2002. с. 33-42, 49-51.

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	7
2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	11
Azərbaycan Respublikası Gəncə şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” Sərəncamı	13
Ön Söz	20
Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası	29
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi, İstiqlal Bəyannaməsi və Milli Şura	36
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü ..	51
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncədən və Gəncə Quberniyasından olan hökumət nümayəndələri və parlament üzvləri	73
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində Gəncədən olan dövlət xadimlərinin iştirakı.....	312
Nəticə	338
İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatlar	344

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə quberniyasından olan dövlət xadimləri. Gəncə, 2018. 350 səh.

Texniki redaktorlar: *Fərhad Mirzəyev*
Nailə Hacıyeva
Kompüter yığımı: *İlhamə Cəfərova*
Kompüter dizayneri: *Mehriban Səmədova*
Korrektor: *Təranə Verdiyeva*

Yığılmağa verilmişdir: 04.04.2018
Çapa imzalanmışdır: 11.04.2018
Kağızın formatı: 60x90, 1/16
Uçot nəşr vərəqi: 21.9
Tirajı: 300

AMEA Gəncə Bölməsi,
Heydər Əliyev prospekti, 419

115995

Ar 2018
1410

